МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, ІСТОРІЇ ТА ПОЛІТОЛОГІЇ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Для здобувачів інституту: українсько-німецького навчально-наукового
Рівень підготовки – перший (бакалаврський) рівень вищої освіти
Спеціальність – 035 Філологія
Освітня програма – Германські мови та літератури (переклад включно), перша - англійська

Затверджено
на засіданні кафедри філософії,
історії та політології
Протокол №1 від 30.08.2024 р.

Одеса-2024

Історія України та української культури. Конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 035 Філологія, освітня програма – Германські мови та літератури (переклад включно), перша – англійська / О.В. Мельник, А.І. Федорова. Одеса, Національний університет «Одеська політехніка». 2024. 350 с.

Автори: *Олег Віталійович Мельник*, канд. іст. наук, доц.
(тема 7, 8, 9, 10, 12, 13, 15),
Алла Іванівна Федорова, канд. іст. наук, доц.
(гол. ред.; лекц. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 11, 14).

Рецензенти:*,* д-р іст. наук, проф.
Т.Г.Гончарук*,* д-р іст. наук, проф.

У конспекті лекцій висвітлено історію України та української культури від найдавніших часів до сьогодення. На основі джерел та аналізу історіографії лаконічно викладено основні суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні аспекти вітчизняної історії.

Адресований здобувачам освіти для більш глибокого вивчення минулого та розуміння сучасності українського народу.

ЗМІСТ

Передмова ……..... 4

Лекція 1. Вступ до курсу «Історія України та української культури». Первісне суспільство і перші державні утворення на території України..... 6

Лекція 2. Київська Русь: становлення та розквіт держави …….…..... 31

Лекція 3. Роздроблення Русі. Галицько-Волинська держава …..... 53

Лекція 4. Українські землі у складі Литви та Польщі (XIV-XVI ст.) Виникнення українського козацтва (XIV – XVII ст.) …..... 76

Лекція 5. Українська національна революція (1648-1676 рр.). Створення української козацької держави ……..... 99

Лекція 6. Українські землі під владою Російської імперії наприкінці XVII – XVIII ст. Ліквідація козацької державності ……..…. 126

Лекція 7. Правобережні і західноукраїнські землі в останній чверті XVII – XVIII ст. Заселення Південної України ……..……..... 150

Лекція 8. Українські землі під владою Російської та Австрійської імперій у першій половині XIX ст. …….……..…..……..... 170

Лекція 9. Українські землі в другій половині XIX - початку XX ст. …..….. 193

Лекція 10. Боротьба за відновлення державності України (1917-1920 рр.) .. 217

Лекція 11. Міжвоєнний період в історії українського народу …….. 239

Лекція 12. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.) 262

Лекція 13. Розвиток УРСР у 1945-1985 рр.. …… 284

Лекція 14. Україна і процес перебудови в СРСР (квітень 1985 – серпень 1991 р.) ...……..……..……. 307

Лекція 15. Розвиток незалежної України (від 1991р. до сучасності).....… 329

Рекомендована література …… 348

ПЕРЕДМОВА

Дисципліна “Історія України та української культури” є нормативною дисципліною, обов’язковою для вивчення здобувачами усіх напрямів підготовки. Цій навчальній дисципліні належить важливе місце в системі сучасної освіти, оскільки професійно підготовлений працівник має визначатися не тільки глибокими спеціальними знаннями, а й високими громадянськими, патріотичними якостями, мати розвинений світогляд, бути всебічно ерудованим. В сьогоднішніх умовах здобувач має вирізнятися критичним мисленням, вмінням виділяти та протистояти ідеологічним настановам та різноманітнім міфам, працювати з першоджерелами. Саме тому дисципліна «Історія України та української культури» є могутнім фактором формування світогляду, історичного мислення, громадянської зрілості та українського патріотизму. Під час війни росії проти України ця дисципліна виступає потужною зброєю в боротьбі з різноманітними манупіляціями, які насаджує агресор.

Історія – це наука не тільки про минуле людини, а й про його сьогодення. Як відомо, історичний прогрес розвивається циклічно: ті чи інші події, процеси, явища, що відбувалися у минулому, можуть повторитися сьогодні або в майбутньому. Одним з вагомих практичних завдань дисципліни є вивчення накопиченого попередніми поколіннями досвіду, щоб у майбутньому уникати помилок. Недарма ще Цицерон говорив: «Historia – magistra vite» («Історія – вчителька життя»).

Мета навчальної дисципліни „Історія України та української культури”: виробити вміння аналізувати і узагальнювати історичний матеріал у певній системі, оцінювати найважливіші події та явища української історії та культури в контексті світової історії; порівнювати історичні події, орієнтуватися в науковій періодизації історії, формувати вміння знаходити і критично аналізувати потрібну інформацію з минулої та сучасної історії та культури України; застосовувати набуті знання для прогнозування суспільних процесів; формувати і розвивати гуманістичний світогляд, повагу до людини будь-якої

національності, виховувати національну самосвідомість і гідність, патріотизм. Досягнення мети здійснюється шляхом викладення історії України за проблемно-хронологічним принципом.

Запропонований конспект лекцій розроблений викладачами кафедри філософії, історії та політології Одеської політехніки для здобувачів освіти всіх спеціальностей різних форм навчання згідно з навчальною програмою. Матеріал конспекту скомпонований за хронологічним принципом і складається з 15 лекцій, які відповідають певним періодам історії України. Після кожної лекції пропонуються запитання для самоперевірки, що підвищить ефективність засвоєння здобувачами знань з дисципліни. Також до кожної лекції додається список рекомендованої літератури для поглибленого вивчення кожної теми.

«Історія народу повинна бути
розглядувана з державно-національного
боку і соціально- культурного людського»
М. Драгоманов

Лекція 1. Вступ до курсу «Історія України та української культури». Первісне суспільство і перші державні утворення на території України

Мета лекції полягає в ознайомленні студентів з основними проблемами, які вивчає історія України та української культури. Також передбачається висвітлити причини та характер еволюції людського суспільства, етапи розвитку давніх культур на теренах України, подати їхню характеристику. Для цього необхідно розглянути такі питання:

1. Предмет і завдання курсу історії України та української культури. Джерела вивчення історії та культури України.
2. Початок формування людської цивілізації на території України. Трипільська культура.
3. Скіфо-сарматська доба та античні міста-держави Північного Причорномор'я: історія та культура.
4. Східні слов'яни в I – IX ст.: основні теорії етногенезу слов'ян, розселення, заняття, звичаї, вірування та еволюція суспільного устрою.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. К., 2021.
2. Бунятян К. Давнє населення України. К., 1999.
3. Галушко К. Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до XX століття: науково-популярне видання. К., 2013. URL: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-439-691-9./978-966-439-691-9..pdf
4. Залізняк Л. Стародавня історія України. К., 2012.
5. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до XXI ст..: навчальний посібник. Х., 2002

6. Новітні міфі та фальшивки про походження українців. Збірник статей: популярне видання. К., 2008.
7. Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів: Прадавня Україна, Русь і походження українців / Упоряд. К. Галушко. Х., 2016.
8. Хома І.Я. Історія української культури: навч.пос. Львів, 2012.
9. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 2009.

1.1. Предмет і завдання курсу історії України та української культури. Джерела вивчення історії та культури України.

Бути свідомим громадянином держави і не знати її історію – неможливо. Немало проблем, які стоять перед нашим суспільством, мають своє коріння у минулому. Попередні покоління накопичили чималий історичний досвід, ігнорування якого вкрай небезпечне. Пізнання цього досвіду – одне з практичних завдань історичної науки.

Відомий ізраїльський історик Ювал Ной Харарі зазначив, що головна функція історії – переконати людей боротися. Війни починають тому, що вірять у якийсь наратив, що не обов'язково повинен бути правдою – фікція має перевагу над історію. «Історична правда складна, болісна і некомфортна, тому нації не дуже хочуть її чути, а політичні лідери творять фіктивну історію», –зазначає Харарі.

Що ж таке історія? Слово «*історія*» – грецького походження, воно означає розповідь про те, що відбулося. Батьком історії вважається *Геродот*, а музою - в Стародавній Греції вважалася *Кліо*, що зображувалася зі свитком та грифельною паличкою в руках.

Історія України – наука, що вивчає в хронологічній послідовності розвиток людського суспільства на українських землях та його закономірності. *Предметом* цієї науки є провідні тенденції етногенезу українського народу, його діяльності в усіх сферах суспільного, державно-політичного, соціально-економічного й духовного життя на всіх етапах історичного розвитку. Історія – наука багатогалузева. Вона складається з історії економічної,

політичної, соціальної, громадянської, воєнної, історії держави й права, історії культури. Водночас *історія культури* є специфічною галуззю науки. З одного боку, формування культури є функцією діяльності людей у різних сферах, з іншого – культура має свої закономірності. Вона не лише здійснює вплив на економіку, політику тощо, а й через систему ідей, доктрин визначає характер розвитку. Творчо переробляючи надбання інших народів, національна культура опосередковує їхній вплив.

Слово *«культура»* – латинського походження, воно означає обробку, догляд, поліпшення.

Культурні процеси і явища відрізняються складністю і багатоплановістю. У сучасній науці нараховується декілька сотень визначень культури. Деякі з них широко відомі: *культура* – це сукупність досягнень людства; все багатство матеріальних і духовних цінностей; це інтегральний образ, що об'єднує науку, освіту, літературу, мистецтво, мораль, уклад життя при визначальній ролі світогляду.

На становлення й еволюцію української культури, формування її самобутніх якостей впливає низка чинників: соціально-історичні чинники (походження українського народу, його ментальність, мова, державність); природно-географічні чинники (клімат, територія, ландшафт), взаємозв'язок з іншими культурами.

Мета дисципліни «Історія України та української культури»: виробити вміння аналізувати і узагальнювати історичний матеріал у певній системі, оцінювати найважливіші події та явища української історії та культури в контексті світової історії; порівнювати історичні події, орієнтуватися в науковій періодизації історії, формувати вміння знаходити і критично аналізувати потрібну інформацію з минулої та сучасної історії та культури України; застосовувати набуті знання для прогнозування суспільних процесів; формування і розвиток гуманістичного світогляду, поваги до людини будь-якої національності, виховання національної самосвідомості і гідності, патріотизму.

Головна мета вивчення історії, – вважає Ювал Ной Харарі, – не просто пам’ятати минуле, а бути звільненими від нього. В тон йому Ярослав Грицак одну з останніх монографій назвав «Подолати минуле». Зазначимо, що не всі історики погоджуються з такою точкою зору.

Основними завданнями дисципліни є:

- показати студентам, що минуле України має тисячолітню традицію і є історією одного з найбільших європейських народів;
- навчити студентів аналізувати історичні та культурні джерела, пам’ятки минулого, що дозволяють аналітично мислити й об’єктивно сприймати події історії України;
- навчити студентів розуміти історичні процеси, що відбувалися в Україні з найдавніших часів, показати розвиток державотворчої діяльності, суспільних та культурних процесів;
- в ході викладання курсу “Історія України та української культури” формувати із студентів свідомих громадян України з почуттям відповідальності за історичну долю своєї держави.

В історичній науці використовуються різні критерії і підходи до періодизації. Будь-яка періодизація є *умовною*. ***Періодизація*** історії та культури України здійснюється за хронологічним принципом та за періодами виникнення державності в історії українського народу.

1. **Стародавня історія** – до VI ст.
2. **Середньовіччя** – Київська Русь, Галицько-Волинська держава, Русько-Литовське князівство. VII-XV ст.
3. **Нова історія**.

3.1.Українська козацька держава. XVI- XVIII ст.

3.2.Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій. XIX – поч. XX ст.

4. **Новітня історія**.

4.1.Українська революція. 1917-1921 рр.

4.2. Радянська Україна. 1921-1991 рр.

4.3. Україна незалежна – з 1991 р.

При вивченні історії та культури України необхідно використовувати історичні джерела та літературу. ***Історичне джерело*** – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи й культури та відображає той чи інший бік людської діяльності. Виділяють такі типи історичних джерел:

- писемні (*актові матеріали* (грамоти, угоди, протоколи, циркуляри, стенограми та ін.; *оповідні пам'ятки* (літописи, спогади, листи, щоденники, мемуари тощо);
- речові (знаряддя праці, будівлі, зброя, монети, предмети побуту тощо);
- усні або фольклорні (думи, легенди, міфи, казки, прислів'я, приказки, пісні тощо);
- етнографічні (пам'ятки, в яких знаходимо дані про характер та особливості культури, побуту, звичаїв народу);
- лінгвістичні (відбивають процес історичного розвитку на основі аналізу мови (топоніми, гідроніми, омоніми, етноніми);
- кіно-фото-фонодокументи.

Історична література є результатом вивчення істориками інформації минулого, заснованої на історичних джерелах.

До історичних наук відносяться також: *етнографія*, що вивчає культуру та побут народів; *археологія*, що вивчає історію по знаряддям праці, хатньому начинню, прикрасам та іншим речовим, матеріальним джерелам, а також цілим комплексам - поселенням, могильникам.

Існують також ***спеціальні (або допоміжні) історичні дисципліни***, що мають досить вузький спектр дослідження:

х*ронологія* – вивчає системи відліку часу;

палеографія – вивчає рукописні пам'ятки та старовинне письмо;

дипломатика - історичні акти;

нумізматика – монети, медалі, ордена, грошові системи, історію торгівлі;

метрологія – систему мір;

геральдика – герби країн, міст, окремих родин;

сфрагістика – печатки;

епіграфія – написи на каменях, глині, металі;

генеалогія – походження міст та прізвищ;

топоніміка – походження географічних назв;

краєзнавство – історію місцевості, регіону, краю та інші.

Найбільш вагомими спеціальними історичними дисциплінами вважають *джерелознавство,* що вивчає історичні джерела, та *історіографію*, що вивчає історію ісоричної науки.

Наш курс має назву «Історія України та української культури». Уперше етнонім «Україна» як назва етнічної території згадується в Іпатіївському літописі в 1187 р. Існують дві версії походження цього слова: корінь «край» трактується як 1) окраїна, кордон зі степом та 2) як батьківщина, вітчизна, країна. Широко вживатися назви «Україна» та «український народ» почали в XVII – XVIII ст., зокрема в літописах Самовидця та Самійла Величка. У різні періоди домінували такі етноніми: Русь, Київська Русь, Червона Русь, Переяславська Русь, Мала Русь, Малоросія, Україна-Русь, Україна.

Слід згадати, що з IV ст. до X ст. Україну називали Сарматією, а її людність народом сарматським або роксоланами. Подібні назви зустрічаємо і пізніше: князем Сарматії називав себе Юрій Хмельницький як васал турецького султана в 1678-1681 рр.

Етнонім «українець» почав уживатися XVI – XVII ст. і довго був малопоширеним, натомість зберігалися у вживанні назви «русини», «русичі», «руські люди», «козаки», «козацький народ».

Періодична зміна етнонімів — поширене явище в розвитку європейських етносів: поляки у середньовічних хроніках фігурують під іменем ляхів, румуни — волохів, росіяни — московитів тощо.

Як бачимо, формування етнічної й національної культури нерозривно пов’язане з формуванням самого народу (етногенезом). Народ (етнос) – поняття багатопланове; це історична спільність людей, яка склалася на певній території

та володіє стабільними особливостями мови, культури і психічного складу, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших. Існує кілька ***теорій етногенезу українського народу:***

1) теорія «споконвічності» – українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30 – 40 тис. до 2 – 3 млн. років.

2) теорія автохтонності (М. Грушевський), згідно з якою українці походять від племен антів, які мешкали в лісостепах України у V – VI ст.

3) ідеологічна теорія «єдиної колиски» (яка була загальноприйнятою в СРСР у 30-80-ті рр. XX ст.) про зародження і розвиток трьох братніх слов'янських народів з єдиної давньоруської народності в IX – X ст. Сьогодні ця теорія не витримує критики.

4) теорія «незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів», тобто українців, росіян, білорусів, яка набула поширення останнім часом.

Отже, можна говорити, що український етнос зароджується в V — VII ст. у післяримський час на основі слов'янської людності – волинян, деревлян, полян, уличів, тиверців. Їх можна назвати праукраїнцями, як племена англів, саксів, ютів – праанглійцями. У IX – X ст. на українських землях виникає держава Київська Русь, як і в більшості народів Західної та Центральної Європи. У XIII ст. український етнос втратив створену ним державність, але продовжив своє буття в бездержавному стані на своїх етнічних територіях. У XVI – XVII ст. за часів козацтва українці заявили про себе як націю і зробили нову спробу творення власної держави під проводом Богдана Хмельницького.

Ми будемо розглядати в курсі як державні, так і бездержавні періоди нашої батьківщини (коли вона знаходилася у складі інших країн), виділяти характерні особливості, закономірності тощо.

На завершення вступної частини хотілося б зазначити, що Русь-Україна ніколи не стояла на маргінесі історії. Наприклад, Норман Дейвіс розділ про Україну в книзі "Європа. Історія" починається твердженням, що за всю історію по цій землі найбільше європейських народів прийшли на свою кінцеву батьківщину. Він чітко розрізняє походження українського та російського

народів. Вільнолюбивій Русі Дейвіс протиставляє тиранічну та лякливу Московію, правителі якої плазували перед Ордою.

1.2. Початок формування людської цивілізації на території України. Трипільська культура

Первісне суспільство було першим етапом у розвитку людської цивілізації. Історія первісного суспільства має власні періодизації, найбільш поширеною з яких є археологічна, яка ґрунтується на змінах у матеріалі і технології виготовлення знарядь праці. За *археологічною періодизацією* виділяють: палеоліт (давній кам'яний вік; від появи людини – 11 тис. до н.е.), мезоліт (середній кам'яний вік; 10-6 тис. до н.е.), неоліт (новий кам'яний вік; 6-4 тис. до н.е.), енеоліт (мідно-кам'яний вік; 4-3 тис. до н.е.); бронзовий вік (2-1 тис. до н.е.); залізний вік (І тис. до н.е. – І ст.н.е.).

По відношенню до подій первісної історії ми користуємося відносним датуванням, оскільки абсолютні дати, навіть при використанні новітніх методів (радіовуглецевого, дендрохронологічного, люмінесцентного, калій-аргонового та інш.), встановити неможливо.

Первісна людина на території сучасної України з'явилася в *ранньому палеоліті або ашель* (1,5 млн. до 150 тис. років тому). Це був час найдавніших людей – *архантропів*, об'єм мозку яких коливався від 800 до 1300 см^3 (у сучасної людини 1400–2000 см^3).

Первісні люди прийшли на територію України, ймовірно, із західної частини Передньої Азії та півдня Центральної Європи (передусім з Балкан). Освоєння нових теренів було довготривалим процесом, що мав хвилеподібний характер. Так, вітчизняний археолог Л.Залізняк вважає, що про постійне населення на території України можна говорити, починаючи близько 200 тис. р. тому.

Архантропи жили невеличкими кровноспорідненими групами, що утворювали первісне людське стадо (праобщину); господарство первісних людей було привласнюючим, основне знаряддя праці – кам'яне ручне рубило. Вони використовували вогонь, але штучно добувати його ще не вміли.

Відомо понад 30 стоянок цієї доби – біля села Луки-Врублівецької під Кам'янцем-Подільським, у басейні р. Свинолужки на Житомирщині, біля Амвросіївки на Донбасі, найдавніша з них – *Королево*, що на березі р. Тиса у Закарпатті, – датується приблизно 1 млн. років. Останню відкрив і розкопував з 1975 по 1992 р. В.М.Гладилін.

Життю людей у початковий період допомагав сприятливий теплий клімат. З початком чергового похолодання частина території України опинилась під зледенінням, тому людина змушена була пристосовуватися до нових умов існування. У *середньому палеоліті або мустьє* (150 - 35 тис. років тому) завдяки полюванню на великих представників льодовикової фауни (мамонтів, шерстистих носорогів, печерних ведмедів та ін.) вдосконалюють та урізноманітнюються знаряддя: з'являються кам'яні вістря для списів, скребла для обробки шкур тварин. Внаслідок фізичної та розумової еволюції людини на зміну архантропам приходять *неандертальці* (за назвою долини в Німеччині, де в 1856 р. були знайдені його залишки): кремезні, з об'ємом мозку до 1800 см^3. Вони вже вміли виготовляти одяг зі шкір, заселяли печери, будували штучні наземні житла й добували вогонь, тому були більш захищені від природних умов. Жили невеликими колективами з 2-4 сімей. У мустьєрську епоху зароджуються релігійні уявлення та вірування, про що свідчать неандертальські поховання в печерах Криму (ховали небіжчиків на боці (у сплячій позі, клали у могилу шматки м'яса та букети квітів). На деяких стоянках знайдено кістки з різьбленими та мальованими орнаментами, контурами тварин і людей – це були перші кроки мистецтва. В Україні відомо близько 200 їхніх стоянок (Кіїк-Коба та Холодний Грот у Криму, Рихта на Волині, Антонівка на Донбасі, Молодово на Дністрі та ін.).

Доба *пізнього палеоліту (35 - 11 тис. років тому)* визначається формуванням людини сучасного типу (homo sapiens) – *кроманьйонця* (від назви печери у Франції). Клімат в цей час був холодним і сухим. Процес удосконалення технології пішов дуже швидкими темпами, з'являються складні знаряддя, загальний інструментарій сягає 100 типів (кам'яні різці, наконечники

списів, дротики, гарпуни, голки, шила тощо). Основним видом занять кроманьйонців стає колективне загінне полювання. На теренах України близько 20 - 14 тис. років тому доволі чітко виділяються два типи господарства: південно-східні мисливці на бізонів та північно-західні мисливці на мамонтів. Спільне осіле життя та локальне скупчення поселень є також свідченням зрушень у соціальних відносинах. На зміну первісному стаду прийшла **родова община**. Основою організації був рід – об'єднання кровних родичів за материнською лінією. Поява *екзогамії*[1] (заборони шлюбів всередині родової групи) сприяла зближенню сусідніх родів, консолідації родів у племена, внаслідок чого складався родовий первіснообщинний лад.

Для визначення світобудови та свого місця у дійсності первісна людина формує початкові типи релігійної свідомості:

- *анімізм* — культ предків і шанування померлих, віра у те, що всі тварини, рослини, навіть неживі предмети та природні та соціальні явища мають свою душу, подібну до людської;
- *тотемізм* — віра в спільного для конкретного колективу предка зі світу тварин чи рослин. Тотемних тварин не їли, або ж робили це з різними обрядовими вибаченнями. Вважали, що такий предок міг обертатися з людини на відповідну тварину. Звідти походить віра у перевертнів. Слов'яни найчастіше вірили у вовкулаків – вовків-перевертнів;
- *фетишизм* — поклоніння предметам неживої природи, в яких втілився могутній дух (звідси віра у різноманітні амулети та обереги, а також у сучасні талісмани. Роль оберегу відігравали також візерунки на предметах та на одязі. Особливо ретельно прикрашали візерунками отвори у будинку (вікна, димарі) та в одязі. Звідси звичай прикрашати вишивкою комір та поділ сорочки.

[1] До екзогамії вважалося існував *проміскуїтет* – невпорядковані статеві відносини між чоловіками і жінками, що передували виникненню шлюбу та сім'ї. Сьогодні поширена точка зору, що навіть у первинному суспільстві його у чистому (необмеженому) вигляді не існувало. Це підтверджується тим, що проміскуїтет не спостерігався в жодному достовірно відомому та описаному наукою народу, племені тощо. Необмежений проміскуїтет навіть не є характерним для вищих ссавців.

Значення візерунків часто сягає також сивої давнини: ромб означав землю, коло – небо, хвилясті лінії – воду, листя та квіти – родючість тощо);

- *магія* — віра в те, що заклинаннями та обрядами можна вплинути на хід подій. За метою розрізняють магію виробничу, любовну, лікувальну, шкідливу, захисну.

Набуває розвитку мистецтво: танці, співи, наскельний живопис, ліплення різних фігурок тощо. Зокрема, на Мізинській стоянці знайдено ансамбль музичних ударних інструментів. В епоху пізнього палеоліту почався і процес виокремлення людських рас.

У *мезоліті* (10 - 6 тис. років тому) клімат м'якшає, а фауна дрібнішає. Поява знарядь дистанційної дії – лука та стріл – не лише полегшувала полювання, але й приводила до соціальних змін: тепер людина могла сама себе прохарчувати і менше залежала від колективу, внаслідок чого зростає роль парної сім'ї. Зникнення великих стадних тварин призводить також до розвитку альтернативних засобів існування: рибальства, збиральництва тощо. З'явилися різноманітні пристосування для ловлі риби (снасті, вудочки), а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, та весла.

На цю епоху мезоліту припадає початок приручення диких тварин, насамперед собаки, потім — свині.

Поширення мисливства і збільшення кількості населення зумовили певне порушення екологічного балансу. Внаслідок цього в багатьох регіонах склалася ситуація, названа *кризою мисливського господарства*. Привласнюючі форми господарювання поступово вичерпували себе, а їм на зміну йшли відтворюючі – *землеробство й скотарство*. Перехід до відтворюючих форм господарювання англійський археолог Гордон Чайлд назвав «*неолітичною революцією*», що означало період переходу до нових типів господарювання. Але сучасні дослідження доводять, що перехід до землеробства і скотарства бере свій початок в мезоліті.

В добу *неоліту* (6-4 тис. років тому) відбувається остаточний перехід від привласнюючої економіки (мисливства, збиральництва, рибальства) до

відтворюючої (землеробство і скотарство). Людина остаточно переходить до осілого способу життя, виникають нові способи виготовлення знарядь праці (шліфування, пиляння, свердління) та нові види виробництва та виготовлення штучних продуктів (виготовлення керамічного посуду, прядіння, ткацтво). Глина, випалена на вогні, була першим штучним матеріалом, створеним людиною. Міцний жаро- та водостійкий посуд використовували для різних цілей – приготування їжі, зберігання сипучих продуктів тощо. Його форми та орнамент на різних територіях мали свої особливості, що дає можливість фахівцям визначити ареали проживання окремих людських спільнот (на теренах України виділяють понад 10 неолітичних *археологічних культур*[2] *(буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, дніпро-донецька, сурсько-дніпровська та ін.)*, котрі вирізняються також специфічним складом виробничого інвентарю, характером поховань тощо).

Поліпшення умов життя приводить до “демографічного вибуху”: кількість населення помітно збільшилась, як і середня тривалість життя людини. Перехід до землеробства і скотарства суттєво вплинув і на світобачення людини, бо вимагав не лише врахування кліматичних змін та сезонного кругообігу явищ природи, а й вміння їх передбачати. Землероби та скотарі стали більше цікавитися календарем, регулярно спостерігати за сонцем, місяцем та зірками, щоб точно визначати час щорічних сезонних сільськогосподарських робіт. Найважливішими святами та релігійними обрядами в добу неоліту стали календарні обряди, пов’язані з річним землеробським циклом.

Енеоліт або мідно-кам’яний вік (IV - III тис. до н.е.) був перехідним етапом від кам’яного періоду до епохи металу, від мотичного землеробства до ранніх форм орного з використанням тяглової сили бика. Було винайдено колесо. Зростання продуктивності праці впливало на пожвавлення примітивного обміну та торгівлі, виникнення майнової диференціації та створення умов для розкладу первіснообщинного ладу.

---

[2]*Археологічна культура* - сукупність археологічних пам'яток певної території і часу, що мають місцеві своєрідні особливості.

На теренах України доба енеоліту репрезентована найяскравішою ***трипільською культурою***, пам'ятки якої виявив археолог Вікентій Хвойка у 1890-ті роки біля с. Трипілля на Київщині. Трипільська культура, поширена на величезній території від південно-східного Прикарпаття до Дніпра (на Україні вона займала все Лісостепове Правобережжя і частково лівобережжя в Середньому Подніпров'ї), розвивалася близько 2 тис. років (IV – III тис. до н.е.). Дослідниця трипільців Н. Бурдо схильна вважать, що їх культура бере свій початок в V тис. до н.е.

Ця культура, під назвою *Кукутені*, відома також в Румунії та Молдові.

Характерними ознаками цієї багатої та самобутньої культури в економічній сфері були зернове землеробство у поєднанні з приселищним тваринництвом. Трипільці раніше за сусідів почали використовувати рало, що значно підвищило продуктивність праці і врожайність. Вирощували пшеницю, просо, ячмінь, вику, горох. Злакові культури збирали дерев'яними серпами з роговими чи кам'яними вкладками. У домашньому господарстві були вівці, корови, свині. З плодових дерев відомі сливи, абрикоси, алича та інші фрукти. Трипільці кожні 50 - 100 років змушені були мігрувати через виснаження землі, тому деякі історики називають їх «культурою кочуючих землеробів».

Трипільці першими на території України почали використовувати вироби з міді, які спочатку завозилися з інших територій, а згодом стали виробляти їх самостійно. Поява мідних знарядь не виключала застосування традиційних кам'яних та крем'яних.

Забудова поселень трипільцями здійснювалася по колу, в центрі поселення залишалося вільне місце для загону худоби. Поселення розташовувалися, як правило, поблизу річок, деякі з них були досить великими – так звані «протоміста». Найголовнішим елементом у плануванні «*протоміст*» було створення кількох овалів забудови, діаметр яких сягав від 1 до 3,5 км, з двоповерховими чи одноповерховими спорудами. Вони утворювали вулиці та квартали в центральній частині поселення. Найбільші з поселень (Майданецьке, Тальянки та ін.) налічували від 1600 до 2700 будівель різних типів, як житлових,

так і призначених для громадських потреб. Населення найбільших протоміст могло складати понад 10 тис. осіб.

Свої будинки трипільці споруджували з глини на дерев'яному каркасі. Приміщення фарбувалося, що свідчило про знання основних вимог гігієни. Перший поверх приміщення відводився для господарського реманенту, там же стояла піч; другий поверх призначався для проживання членів сім'ї. Побудова великих глиняних будівель свідчить про збереження великої сім'ї, що складалася з кількох парних сімей та була основною суспільно-економічною ланкою суспільства. У суспільних відносинах перехід від матріархату до патріархату поєднувався з зародженням міжплемінних об'єднань та формуванням ієрархічної структури родів.

Пам'ятки трипільської культури чітко виділяються за розписною плоскодонною керамікою з жовто-чорно-червоним орнаментом та характерними жіночими статуетками, створення яких пов'язували з релігійним культом, який прийшов в Україну, ймовірно, з Малої Азії і став основою поширеного культу богині-матері. У селі Кошилівці на Тернопільщині знайдено унікальне зображення голови бика, на лобовій поверхні якого наколами відтворено силует жінки з піднятими догори руками, тобто в позі, що нагадує зображення богоматері Оранти, відомої в Середземномор'ї.

За рівнем свого розвитку трипільська культура наблизилась до перших світових цивілізацій Північної Африки та Малої Азії, але з різних причин (порушення екологічного балансу екстенсивним господарюванням, загальне похолодання, посилення тиску скотарських степових племен та ін.) занепала та не змогла повністю реалізувати свій потенціал. Окремі елементи трипільської культури пережили своїх носіїв та стали органічною часткою української культури. Деякі історики схильні вважати трипільців безпосередніми предками українців, вбачаючи спорідненість у прийомах будівництва жител, землеробській культурі тощо. З цього приводу український археолог Борис Мозолевський зазначив: «Чого ми такі нерозумні, що хочемо бути старшими за всіх? Адже чим старший, тим ближчий до могили».

Етнічний зв'язок між українцями та трипільцями не простежується історично: ні за антропологічним типом, ні мовно трипільці не належали до індоєвропейців. Однак було б невірно абсолютно заперечувати будь-яку роль трипільців в україногенезі, адже деякі елементи землеробської етнокультури українців (зокрема, глинобитна хата) успадковані від найдавніших балканських народів, в т.ч. трипільців.

У бронзовому віці (II - I тис. до н.е.) під впливом зміни кліматичних умов, активізації міграційних процесів та підвищення якості знарядь поглиблюється спеціалізація в господарському житті. Завершується перший великий поділ праці – землеробство відокремлюється від скотарства, з'являються рухливі скотарські племена. Майнова та соціальна диференціація суспільства дедалі більше впливала на історичний процес.

З початком періоду бронзи на історичну арену вийшли конкретні народи, які до того складали нерозчленований масив індоєвропейців. На середину II тис. до н. е. на теренах України простежується існування трьох великих етнічних утворень. Це *протослов'яни*, що локалізувались у лісостеповому Правобережжі та в Поліссі, *угро-фіни*, які займали переважну частину лісостепового Лівобережжя, та *індоіранці*, котрі заселяли всю Степову Україну. Поза ними, у межиріччі Десни та Дніпра відома група *прабалтських племен*. А за доби пізньої бронзи із заходу на українські землі просунулися значні групи *фракійського* та *іллірійського населення*.

Бронзовий вік в Україні – завершальна стадія первіснообщинного ладу. У ньому зародилися і дозріли всі передумови для появи станово-класових відносин, що панують в наступних історичних етапах.

1.3. Скіфо-сарматська доба та античні міста-держави Північного Причорномор'я: історія та культура

Значний прогрес людства почався з відкриттям та поширенням заліза, знаряддя з якого були значно гострішими та міцнішими. Підвищення продуктивності праці приводить до становлення приватної власності та поступової майнової диференціації суспільства. Територіальна сусідська

община поступово витісняє родову. Утворюються організовані воєнно-політичні об'єднання та союзи – перші паростки державності.

Південноукраїнські степи приваблюють мігрантів. Першим етнічним утворенням на території України, назва якого дійшла до нас в писемних джерелах, були *кіммерійці* (IX - VII ст. до н.е.). Вперше назва цього народу згадується в поемі Гомера "Одіссея" (Гомер жив між XII-VII ст. до н.е.), реальність існування кіммерійців підтверджується також і Ассірійськими джерелами VIII ст. до н.е.

Довгий час кіммерійці були загадковим етносом для вчених, бо старожитності цих кочовиків губилися серед знахідок, що належали до пам'яток інших степовиків. Лише після II світової війни вчені, застосувавши нову методику, виділили основні риси кіммерійської культури.

Рухливий спосіб життя та потреба збереження власної худоби та майна визначають характер діяльності скотарських суспільств. Кіммерійці об'єднувались в племена, племена створювали союзи на чолі з царями-вождями, в руках яких перебувала вся повнота влади. Для кочового народу війна стає ремеслом. Кіммерійці ходили походами в Малу Азію, успішно воювали з Урарту, Ассирією, Лідією. Войовничість і кочовий спосіб життя відбилися перш за все в матеріальній культурі кіммерійців. Яскраво про це свідчать озброєння та облаштунки бойового коня. Улюбленою зброєю степовиків були далекобійний лук і стріли з бронзовими наконечниками. Для ближнього бою використовувався меч – суцільнозалізний або скомбінований із залізного клинка та бронзового держака. Довжина меча сягала 1 м.

Наступниками кіммерійців у південноукраїнських степах стали споріднені з ними *скіфи* (самоназва - сколоти), що на рубежі VIII-VII ст. до н.е. витіснили своїх попередників через Кавказький хребет у Малу Азію. Переслідуючи ворогів, вони створили навколо озера Урмія військово-грабіжницьку державу – Ішкуза.

На рубежі VII-VI ст. до н.е. скіфи повертаються у надчорноморські степи, де підкоряють більшість місцевих племен та утворюють політично консолідоване об'єднання – *Велику Скіфію*, що простяглася від Дунаю до Дону.

Скіфське суспільство не було однорідним. За Геродотом воно поділялося на *царських скіфів* (мешкали у Приазов'ї до р. Дону та в степовому Криму), *скіфів-кочовиків* (у причорноморських степах), *скіфів-орачів* (у межиріччі Дніпра і Дністра), *скіфів-землеробів* (в лісостеповому Лівобережжі). Скіфи-кочовики та царські скіфи займалися в основному кочовим скотарством та військовим грабіжництвом, тоді як для скіфів-орачів, що мешкали на захід від Дніпра, та скіфів-землеробів головним було зернове землеробство. Кочовики зневажали хліборобську працю, вдатися до неї могла примусити потреба, а саме – відсутність худоби. Тому перехід до землеробства можна трактувати як ознаку певного зубожіння скіфів.

Панівне становище у країні належало царським скіфам, які вважали решту населення своїми рабами. Влада царя обмежувалась радою скіфських племен та народними зборами усіх воїнів, тобто систему управління скіфським суспільством можна визначити як "військову демократію".

У другій половині VI ст. до н.е. на арену світової історії виступила могутня Перська імперія. Її монарх Дарій I 513 р. до н.е. перейшов зі своєю армією Дунай і вторгся в межі Скіфії. Скіфи ж, застосувавши тактику "випаленої землі", заманили велетенську армію Дарія аж до Азовського моря, а потім змусили її повертатися назад тими ж шляхами. Ганебна втеча Дарія зі Скіфії, на думку деяких істориків, врятувала греків від розгрому у війні з персами.

Розквіт скіфської держави припадає на VI – IV ст. до н.е. Про це свідчать найяскравіші археологічні пам'ятки скіфської доби – царські кургани (Чортомлик, Куль-Оба, Товста Могила (де знайдена відома золота пектораль), Солоха, Гайманова Могила та ін.), що зберігали шедеври їх культури (сережки, гривни, намиста, оздоблену зброю тощо).

Особливий тип зброї, специфічна збруя верхових коней та “звіриний стиль” в образотворчому мистецтві (раніше існував геометричний стиль) складають так звану *“скіфську тріаду”*, що репрезентує їхню самобутню культуру.

У II ст. до н.е. скіфи поступаються територією новому союзу кочових іраномовних племен – *сарматам*. Сармати були об’єднанням кількох племен - язигів, роксоланів, аланів, аорсів та ін., які не мали міцної центральної влади. За культурою сармати були близькі до скіфів, але поступалися досягненням попередників в усьому, окрім військової справи, мали іншу матеріальну культуру. Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних до ранньокласових відносин, зберігаючи певні пережитки матріархату. Жінки цього народу відрізнялись войовничим характером та нарівні з чоловіками ходили у військові походи, нагадавши грецькому історику Геродоту легенду про амазонок. А грецький історик Діодор Сицилійський писав, що савроматки не мали права виходити заміж, доки не вб’ють хоча б одного ворога.

У другій половині III ст. н.е. пануванню сарматів в Україні настав кінець. Спочатку нищівного удару завдали їм *готи*, що прийшли з Північного Заходу (Прибалтики), а наприкінці IV ст. н.е. їх добили *гуни*, які вторглися зі Східної Азії. Так сармати зійшли з історичної арени.

Давні греки добре були обізнані зі скіфо-сарматським світом через Велику колонізацію VIII - VI ст. до н.е., одним з напрямків якої було Північне Причорномор’я. Серед причин еллінської міграції вчені виділяють демографічну, аграрну, торгівельну, сировинну, воєнну, соціальну та етнічну. Основними осередками античної цивілізації в Причорномор’ї стали райони Дніпро-Бузького та Дністровського лиманів, Південно-західний Крим, Керченський і Таманський півострови, де було засновано низку поселень. Найдавніша грецька колонія в Північному Причорномор’ї - Борисфеніда, заснована на о.Березань в другій половині VII ст. до н.е. Інші колонії виникли здебільшого в VI ст. до н.е. (Ольвія (с.Парутино Миколаївської обл., поблизу

м.Очакова), Пантікапей (нині м. Керч), Тірітака, Німфей (на південь від Пантікапею), Феодосія (на захід від Керченської протоки), Тіра (м. Білгород-Дністровський Одеської обл.), Ніконій (с.Роксолани Овідіопольського району Одеської обл.), Керкінітіда (Євпаторія); наприкінці V ст. до н.е. заснований Херсонес (поблизу Севастополя). Серед колоній були як міста-поліси із *рабовласницькими республіками* – аристократичними (Тіра, Керкінітіда) або демократичними (Херсонес, Ольвія), так і *монархії* (Боспорське царство). У V ст. до н.е. Пантікапей підкорив своєму впливові більше 20 міст – держав Керченського і Таманського півостровів і створив Боспорське царство, куди входили території в дельті Дону, Східного узбережжя Азовського моря, землі на Кубані.

Греки Північного Причорномор'я вирощували зерно, займалися виноградарством, скотарством, рибним промислом. Високого рівня досягло ремісниче виробництво: металообробка, ткацтво, вичинка шкіри, виготовлення виробів зі скла, різноманітної кераміки – амфор й іншого посуду, в т.ч. покритого чорним та червоним лаком, фарбами різних кольорів. Для місцевої знаті виготовлялися вишуканіші ювелірні вироби. Швидкими темпами розвивалася торгівля, для потреб якої карбували власну монету (наприклад, в Ольвії за гроші слугували дельфінчики, а з V ст. до н.е. почали карбувати литі аси із зображенням Афіни з одного боку і колеса з іншого, а також Горгони або Деметри з одного і орла з дельфіном у пазурах з іншого боку; Тіра розпочала карбування власної монети у другій половині IV ст. до н.е. - це була срібна драхма із зображенням Деметри на лицьовому боці і бика, що б'ється рогами, на зворотньому), крім того з корінним населенням вівся натуральний обмін. Тубільці, збуваючи грекам надлишки хліба, продуктів скотарства і рабів-полонених, отримували вино, предмети розкоші, ремісничі вироби тощо.

Побут і культура античних держав Північного Причорномор'я мали багато спільного зі способом життя та культурою всього античного світу. Під впливом давньогрецької культури поширилась грамотність. Велика увага приділялась фізичній підготовці юних громадян. Існували спеціальні будинки

для занять спортом – гімназії. Громадяни брали участь у Олімпійських іграх, іноді ставали переможцями.

Тісні контакти з високою античною культурою помітно прискорили темпи історичного розвитку місцевого населення.

1.4. Східні слов'яни в I – IX ст.: основні теорії етногенезу, розселення, заняття, звичаї, вірування та еволюція суспільного устрою

Важливою частиною історії країни є питання про походження її народу. Протягом XIX - XX ст. сформувалося декілька теорій слов'янського етногенезу.

Дунайську теорію започаткував ще легендарний літописець Нестор у "Повісті минулих літ": "...Довго по тому сіли слов'яни по Дунаю, де єсть нині Угорська земля та Болгарська. Від тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми...". Прихильниками цієї теорії стали історики XIX ст. С. Соловйов, М. Погодін, В. Ключевський.

В добу середньовіччі з'явилася *скіфо-сарматська або азіатська теорія*, що була викладена на сторінках Баварської хроніки IX ст. Ця теорія базується на визнанні предками слов'ян скіфів і сарматів, які, пройшовши з Передньої Азії узбережжям Чорного моря, осіли в південній частині Східної Європи. Саме тут і сформувався той центр, з якого згодом вони розселилися на північ і захід. Послідовником цієї теорії був Л. Гумільов.

В XX ст. сформувалася ціла низка теорій етногенезу слов'ян.

Вісло-дніпровську теорію на базі повідомлень античних авторів про венедів, що заселяли південні Карпати та верхів'я Вісли, сформували на початку XX ст. чеські дослідники Л.Нідерле та П.Шафарик. Погляди цих дослідників підтримали багато вчених, у тому числі М.Грушевський, М.Костомаров.

Мовознавець О.О.Шахматов обґрунтував *південно-прибалтійську теорію*, за якою з балто-слов'янської спільності під тиском готських племен виділилися власне слов'янські.

Вісло-одерську теорію обґрунтували польські вчені Ю.Косташевський, Я.Чекановський, Т.Лер-Сплавинський у 30-40-х роках XX ст. Вони пов'язували

слов'янські старожитності з лужицькою культурою, що була поширена у період пізньої бронзи та раннього заліза.

Дніпро-одерську (або синтетичну) теорію розробили радянські науковці Б.О.Рибаков, М.І.Артамонов, П.М.Третьяков та польський археолог В.Гензель у 50 - 60-х рр. XX ст. через висновок про необхідність значно розширити ареал зародження слов'янського етносу.

Сучасні українські археологи В.Д.Баран, Д.Н.Козак, Р.В.Терпиловський виділили в етногенезі слов'ян кілька послідовних етапів, що складаються у *вісло-волинську концепцію*. На їхню думку, до рубежа III-II ст. до н. е. слов'янський етнос зосереджується головним чином у межиріччі між Віслою та Одером, частково поширюючись на Волинь; а в II-I ст. до н. е. з появою зарубинецької культури центр активної слов'янської життєдіяльності переміщується на територію між Віслою, Бугом, Дніпром.

Слов'яни своїм корінням належать до індоєвропейських народів. Витоки слов'янської історії сягають щонайменше II тис. до н. е. У цей час праслов'янські племена виділилися з індоєвропейської спільноти (тшинецько-комарівська, білогрудівська археологічні культури).

В III ст. до н. е. – II ст. н. е. в правобережному лісостеповому Подніпров'ї на базі культур скіфського часу виникла зарубинецька культура, спільна для всіх слов'ян рубежу нашої ери. Це було осіле землеробське населення з розвиненими ремеслами, ювелірною справою і торгівлею. Саме на основні зарубинецької культури відбувається подальший історичний розвиток східнослов'янських племен.

Перші згадки про слов'ян (під назвою **венедів**) – «велике плем'я», що жили між Віслою та Карпатами, в межах Сарматії дають античні автори I-II ст. (Тацит, Птоломей). Найповніше ранньослов'янська історія викладена у творах візантійських хроністів Йордана «Гетика» (551) та Прокопія Кесарійського «Історія війн» (550-554). «Гетика» містить важливу інформацію про розпад єдиної венедської ранньослов'янської спільноти, якій відповідала зарубинецька культура. Йордан сповіщав, що VI ст. існувало вже три гілки слов'ян: венеди

(басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і склавини (Подунав'я). Поява на півдні Європи антів та склавинів зафіксована також іншими істориками цієї доби, хоча більшість із них вказує на збереження певної мовної та етнічної єдності цих груп.

На початку І тис. н.е. слов'янська етнічна спільнота стає самостійним учасником історичного процесу. Після 451 р. розпадається могутня гунська імперія і слов'яни без перешкод починають міграції у візантійські землі, доходячи до Малої Азії та Пелопоннесу.

Більшість вчених пов'язує початок історії праукраїнського етносу з розселенням антів та склавинів. *М.С.Грушевський вважав пращурами українців антів*, а їх союз (IV - поч. VII ст.) – початком праукраїнської державності. Існує припущення, що етнонім "анти" є своєрідним попередником етноніму "українці". Іранське слово анти означає "кінець", "край". Звідси народ "анти" – порубіжні мешканці, ті, що живуть на окраїні, українці. Проте остаточної відповіді це питання немає.

Анти неодноразово згадуються в історичних працях VI-VII ст. Йордан переповідав, що анти ворогували з ґотами. Спочатку анти зуміли відбити напад ґотського війська, але через якийсь час ґотський король Вінітарій усе-таки розгромив антів і стратив їхнього князя Божа і 70 старійшин.

У другій половині І тис. східні слов'яни зосереджувалися на просторах від Чорного до Білого моря і від Карпат до Волги. Соціально-політичне життя тамтешнього населення ґрунтувалося на племінній організації. Східні слов'яни на той час заселяли більшу частину території України. У VIII ст. у них виникло кілька союзів (поляни, древляни, дуліби, бужани, сіверяни, волиняни та ін.). Історичним центром східного слов'янства здавна було Середнє Подніпров'я, де проживали поляни.

Господарство слов'ян ґрунтувалося головним чином на землеробстві при допоміжній ролі скотарства та промислів. У VII – IX ст. поширюються залізні знаряддя, вдосконалюється техніка землеробства (запроваджується рало з наральником і чересло; поступово перелогова система землекористування

витісняється двопіллям), розширюється асортимент культурних рослин (вирощують пшеницю, просо, жито, ячмінь, боби, горох, ріпу). Поширюються ремесла – гончарне, залізоробне, ювелірне та ін. Товарне виробництво сприяло розширенню зовнішньої торгівлі з Візантією, Болгарією, Хазарією та іншими країнами.

Звичаї слов'ян спиралися на язичницьку систему вірувань. Головним божеством був *Перун* – бог неба, грому, блискавки, покровитель князя та князівської влади. *Велес* захищав худобу, протегував торгівлі та достатку. Бог вогню *Сварог* і його син, бог сонця, *Дажбог,* виконували й функції героїв – вони створили плуг, навчили людей вирощувати пшеницю, молоти зерно та пекти хліб. Дажбог протегував також світській владі. Богиня *Мокош* була покровителькою жінок, врожаю, плодючості. Певні залишки зооморфізму зберігалися в образі бога *Симаргла* – охоронця посівів і землеробства в цілому. Повітрям, бурями керував *Стрибог*, місяцем – *Хорс*. Місця поклоніння богам називають капища, де встановлювалися ідоли певних богів.

Відомо про існування язичницьких культових споруд - храмів, капищ, требищ, які використовувалися для молінь та жертвоприношень. Служителями тут були жерці, яких називали волхвами. Вони володіли, окрім релігійних, ще й знаннями з медицини, астрономії. Вже тоді існував календар, який складався з 12 місяців і чотирьох пір року. Новий рік починався у березні, коли пробуджувалася природа.

З іншим рівнем міфологічної ієрархії були пов'язані сімейно-родові та сезонні культи. Їх яскраві зразки – культи землеробського бога Рода, уособлення єдності спільноти, творця Всесвіту, Лада, жіночих божеств-рожаниць – покровительок плодючості та жіночого начала, культи Ярила та Купали.

Ще один рівень міфології представляли напівбожественні істоти – Домовик, Громовик, Лісовик, Водяник, Мара, Пальовик, Гайовик, Перелесник, полудниці, упирі, русалки, мавки. Як наочні втілення слов'янського пантеїзму вони мали антропоморфні або зооморфні риси. Власного імені, на відміну від

богів, вони не мали і могли як допомагати, так і заважати людині – залежно від того, як вона до них ставилася.

Утіленням структури Всесвіту для слов'ян були образ світового яйця та світового дерева – Вирію (берези, явора, яблуні тощо). Його крона символізувала небо – простір Сонця, Місяця і птахів. Стовбур, заселений бджолами, ототожнювався із землею, корені – з підземним світом, населеним зміями та бобрами. Яскравим свідченням міфологічних уявлень давніх слов'ян є Збруцький ідол або Святовид (знайдений в 1848 р. біля села Личківці коло Гусятина (Тернопільська область) в річці Збруч). Стовп поділений трьома горизонтальними ярусами, на яких в барельєфах показано, як уявляли слов'яни будову Всесвіту. На нижньому ярусі – бог підземного світу, що тримає на руках землю, на середньому – земля з людьми, на верхньому, найширшому – небо, заселене богами. На передній грані стовпа зображена Велика Богиня з рогом тура у руці. Її плодоносна сила підкреслюється тим, що вона зображена посередині з дитиною. Ліворуч від неї – бог воїнів з однолезним мечем, які були поширені на Русі в X столітті, і конем біля ніг.

Майнове розшарування населення викликало соціальну диференціацію, розклад родово-общинного ладу та формування феодальної системи. З іншого боку, набирає силу процес об'єднання окремих племен. *Своєрідним фундаментом перших протодержав у Східній Європі були великі союзи слов'янських племен – дулібів, полян, волинян. За свідченням арабських авторів, уже в VIII-IX ст. існувало три осередки східнослов'янської державності: Куявія* (Київщина), *Славія (*Новгородщина) і *Артанія* (Тмутаракань). Перше з них, на думку фахівців, стало територіальним і політичним ядром майбутньої Київської держави.

Важливу роль у процесі консолідації вчені відводять столиці полян - **Києву**, заснування якого датується 482 р. Згідно легенді засновником Києва були Кий та його брати Щек, Хорив і сестра Либідь. Хоч особитість Кия і легендарна, однак деякі дослідники (Б.Рибаков, П.Толочко) припускають, що він був першим київським князем, що походив з полян. Географічне

розташування Києва було вигідним для розвитку торгівлі, що дало можливість йому швидко зайняти позицію політичного і соціального центру східних слов'ян. Спираючись на могутню полянську дружину київський князь панував над племенами радимичів, сіверців, древлян, дреговичів.

Отже, наприкінці I тис. н. е. процес консолідації східних слов'ян відбувається майже на всій території сучасної України. Пам'ятки східнослов'янських культур VIII–IX ст. засвідчують, що в останніх склалися передумови для переходу до феодальної держави. Язичницька релігія східних слов'ян із розвиненими культами, міфологією також характеризує суспільство, яке вже вийшло за межі первісної ідеології і в якому язичництво було не лише релігією, а й цілісною системою уявлень про навколишній світ, основні явища природи, космос.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке історичне джерело? Які типи історичних джерел Вам відомі?
2. Коли починається перехід до відтворюючих форм господарства:

а) палеоліті; б) мезоліті; в) неоліті; г) енеоліті.

3.Назвіть характерні риси трипільської культури.

4. Панівне становище у Великій Скіфії займали:

а) царські скіфи; б) скіфи-орачі; в) скіфи-землероби; г) скіфи-кочовики.

5. Які міста-держави були засновані греками на території Північного Причорномор'я та Криму. Узгодьте їх з сучасними територіями.

6. Назвіть відомі Вам теорії походження слов'ян? Хто є автором тієї чи іншої теорії?

Лекція 2. Київська Русь: становлення та розквіт держави

Мета лекції – проаналізувати особливості виникнення та розвитку Київської Русі, політичного, соціально-економічного, культурного розвитку, запровадження християнства та його наслідки. Для цього розглянемо наступні питання:

1. Державотворчі процеси у східних слов'ян. Передумови утворення та теорії походження Київської Русі.

2. Основні етапи розвитку Русі[3].

3. Політичний та соціально-економічний розвиток Київської Русі.

4. Історичне значення Київської Русі та її роль у формуванні української нації.

5. Культура Київської Русі. Від язичництва до впровадження християнства. Хрещення та його соціально-політичні та культурні наслідки.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. К., 2021.
2. Давня історія України. т. 3. Слов'яно-руська доба. К., 2000.
3. Діяк І.В. Українська національна ідея: Шлях до Великої України. К., 2005. URL: https://refdb.ru/look/1680429-p2.html
4. Дудко Д. Київська Русь - українська народність: до питання про передумови формування української народності на етапі Київської Русі. 2010. URL: http://www.vuzlib.com.ua/articles/book/3656-Ki%D1%97vska_rus-ukra%D1%97nska_narodn/1.html
5. Залізняк Л. Стародавня історія України. К., 2012.
6. Зборець С.В., Донченко С.П. Конспект лекцій дисципліни «Історія та культура України» для студентів усіх форм навчання усіх напрямів підготовки. Дніпродзержинськ, 2016. URL: http://www.dstu.dp.ua:8080/Portal/Data/7/16/7-16-kl19.pdf
7. Котляр М.Ф. Історія суспільного життя Русі: Нариси. К., 2016.
8. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навч. посіб. К., 2002.
9. Перегуда Є.В. Історія української культури: нав.пос./ Є.В.Перегуда, В.Ф.Панібудьласка, А.В.Тороп, В.П.Макогон та ін.. К., 2010.

[3]В представленій лекції назви «Київська Русь», «Русь», «Руська держава», «Давньоруська держава» вживаються як синоніми і не несуть в собі будь-якого політичного забарвлення.

10. Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів: Прадавня Україна, Русь і походження українців / Упоряд. К. Галушко. Х., 2016.
11. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997.

2.1. Державотворчі процеси у східних слов'ян. Передумови утворення та теорії походження Київської Русі

Початком праукраїнської державності М.С.Грушевський вважав Антський союз. Зародковими ознаками державності у антів можна вважати: поступовий перехід від первіснообщинного ладу до появи елементів феодальних відносин (власності); визначення осілої території, яку займали антські племена; формування суспільного устрою на засадах демократії (віче, рада); наявність талановитих і авторитетних вождів, князів (Бож, Мезамир); військова дружина, яка виконувала роль мілітарної сили і органу управління.

Напередодні формування держави у східних слов'ян існувало півтора десятка великих племінних об'єднань. Історичним центром східного слов'янства здавна було Середнє Подніпров'я, де проживали поляни. Тут знаходилися такі міста як Чернігів, Переяслав, Київ. Сусідами полян були сіверяни (над Десною і Сеймом), древляни (над Припяттю), дуліби (над Бугом), тиверці (над Дністром), уличі (між Бугом і Дніпром), білі хорвати (на Прикарпатті).

Важливу роль у процесі консолідації східнослов'янських племен вчені відводять столиці полян **Києву**. Місто було основним транзитним вузлом торгівельного шляху «із варяг у греки»; до нього сходилися найбільші річки дніпровського басейну, що дозволило йому швидко зайняти позицію політичного, соціального та культурного центру східних слов'ян. Спираючись на могутню полянську дружину київський князь панував над племенами радимичів, сіверян, древлян, дреговичів.

Передумови виникнення держави у східних слов'ян: зручне географічне положення; створення союзів племен, найбільшим з яких був союз полян;

утворення чіткого кордону розселення слов'ян; соціальне розшарування суспільства; виникнення феодальних відносин тощо.

Процес об'єднання східнослов'янських племен у Київське князівство припадає на межу VIII-IX ст., а створення Руської держави – на межу IX-X ст.

У вітчизняній та світовій історіографії проблема виникнення державності на Русі досі остаточно не визначена. Довгий час ця тема залишалася суперечливою та неоднозначною, потрапляючи під вплив політичної кон'юнктури та ідеологічних симпатій дослідників. Об'єктивному підходу заважає й доволі вузька джерельна база.

Питання про походження Київської Русі цікавило ще сучасників її існування: до нього звертається літописець Нестор у "Повісті минулих літ". У середині XVIII ст. на основі літописних відомостей про покликання варягів на Русь німецькі історики *Г. Байєр, Г. Міллер, А.Шльоцер*, що працювали у Петербурзькій Академії наук, сформулювали основні положення **норманської теорії**, що ґрунтується на тезі скандинавського походження Руської держави. З українських вчених норманську теорію підтримували О.Єфименко, Д. Дорошенко, Є. Маланюк та ін.

Норманська теорія одразу ж отримала рішучого критика в особі *М.Ломоносова*, творця **антинорманської або автохтонної** теорії. Цієї теорії дотримувалася більшість українських істориків, зокрема М.Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій.

Є і доволі оригінальні теорії, які не витримують критики, не підтверджуються жодними джерелами – ні археологічними, ні писемними:

- *хозарська* теорія *Омеляна Пріцака*, яка шукає коріння Київської держави в Хозарському каганаті,

- *кельтська* теорія *Сергія Шелухіна*, що ототожнює русів з рутенами – кельтським племенем та ін.

Сьогодні дослідники визнають роль "варязького фактора" у політичному житті Східної Європи лише як одного з багатьох елементів, що має силу лише у поєднанні з іншими історичними чинниками. Нормани протягом IX-XI ст.

відігравали на Русі активну політичну роль і навіть очолили князівську династію, однак вони не були засновниками Руської держави, будучи насамперед військовими професіоналами, готовими служити кожному, хто потребував їхніх умінь і міг заплатити за їхні послуги. Держава на українських землях почала формуватися задовго до IX ст. як наслідок економічної, політичної та етнокультурної консолідації східного слов'янства.

2.2. Основні етапи розвитку Давньоруської держави

Київська Русь – одна з найбільших держав Середньовіччя IX-XII ст. Її утворення відбувалося одночасно з формуванням державності на всій території Європи. В своєму розвитку Русь пройшла кілька етапів (становлення, розквіт, феодальна роздробленість і загибель) і залишила помітний слід у світовій історії та державотворчій традиції народів Східної Європи.

Влада у Київському князівстві належала династій Києвичів, останнім представником якої, на думку більшості сучасних українських дослідників, був **Аскольд**. Він був видатною особистістю свого часу, талановитим воїном і державним діячем. Його називали каганом, що в ті часи означало - цар.

Аскольд ходив походами на Візантію, зокрема похід на Царгород 860 р. став поштовхом для прийняття християнства. З візантійських джерел відомо, що напад русичі здійснили настільки стрімко, що столицю Візантії врятувало тільки диво: патріарх Фотій виніс ризи Богоматері, які зберігались у Влахернському соборі, опустив їх у воду в затоці, і враз, як стверджує церковна легенда, знялася страшна буря, яка розкидала руські лодії. Вражений Аскольд визнав силу «грецького» Бога, і забажав хреститися. Історики не дають точної дати хрещення: 860, 866 або навіть 867 р. Слід зауважити, що про Аскольдове хрещення ми дізнаємося виключно з візантійських джерел, місцева літописна традиція цей факт замовчує.

Після повернення додому, князь почав запроваджувати нову віру в Києві, збудував церкву Святого Миколи, на його прохання патріарх Фотій прислав митрополита.

Влада Аскольда поширювалася на багато земель Придніпров'я і сусідні області. За часи його правління воювали з древлянами, уличами, кривичами, хозарами. Аскольд воював з Рюриком за Полоцьк, будучи його конкурентом за владу над прилеглими територіями.

Внаслідок суперечок і внутрішніх чвар серед слов'янських правителів північного регіону (не останню роль в цьому відіграло впровадження християнства) на князювання було покликано норманського конунга **Рюрика**, нащадки якого остаточно пов'язали свою долю зі слов'янським світом. Після його смерті 879 р. до влади приходить Олег. 882 р. Він здійснив похід на Київ та захопив владу в місті, вбивши Аскольда. Іноземна династія (династія Києвичів змінюється династією Рюриковичів) стала фактором об'єднання Північної та Південної Русі в єдину державу.

Все своє правління **Олег (882-912)** присвятив збиранню руських земель в централізовану державу навколо Києва. Здійснював походи проти древлян, сіверян, радимичів, уличів, тиверців. Здійснивши у 907 та 911 рр. переможні походи на Константинополь, укладає договір про безмитну торгівлю та пільги руським купцям. Олег також прибив свій щит на ворота Царгорода на знак перемоги. Мав прізвисько «Віщий», тобто мудрий.

Після смерті Олега його основні напрямки політики продовжує **Ігор (912-945)**, який боровся з автономістськими настроями древлян та уличів, воював з печенігами, здійснив кілька походів на Візантію. Однак, договір, підписаний між державами 944 р., був не такий вигідний - руські купці позбавлялися права безмитної торгівлі у Константинополі, руські воїни мали боронити кримські володіння Візантії від кочовиків.

Організація воєнних походів потребувала значних коштів, що спонукало князя збільшити данину - ***полюддя***[4]. Спроба повторного збору данини

[4] Полюддя - збирання князем з дружиною або його представниками данини з підлеглого населення в Київській Русі кожної осені чи взимку. Збирали хутро, мед, зерно, гроші тощо. Розмір данини точно не було встановлено. Виїжджаючи на полюддя, князя та їхні слуги грабували населення і чинили над ним насильства.

завершилась повстанням древлян на чолі з князем Малом, під час якого Ігоря було вбито.

Державу очолює вдова Ігоря – княгиня **Ольга** (945 – 964 рр.), яка була першою жінкою на київському престолі та й узагалі першою й тривалий час єдиною жінкою на такій високій посаді. Народні перекази охрестили її хитрою, церква – святою, історія – мудрою.

Своє правління вона почала з жорстокого придушення повстання і помсти за вбитого чоловіка, яка вразила навіть її військо. В «Повісті минулих літ» розповідається про те, що деревляни надіслали до Києва послів, які запропонували княгині стати дружиною деревлянського князя Мала. Перше посольство княгиня живцем поховала в човні, друге — спалила в бані, третьою помстою став похід на землю деревлян, де під приводом тризни над могилою Ігоря київські дружинники «посікли п'ять тисяч» п'яних деревлян, після чого відбулась річна облога міста Іскоростень, яка завершилась спаленням міста.

Княгиня регламентувала розміри та місця збору дані – Устав про уроки та погости (946 р.). Активна міжнародна діяльність княгині Ольги була лавіруванням між Візантією та німецьким імператором Оттоном I, у тому числі і в питаннях релігії. 955 р. (957 р.) у візантійському соборі Св.Софії патріарх Феофіліктій і Костянтин VII Багрянородний особисто хрестити Ольгу. Але християнство не впроваджено на Русі. Наприкінці 50-х років X ст. загострюються стосунки з Візантією. З 959 р. Ольга змінює вектор зовнішньої політики на користь німецького імператора Оттона I. На Русь був присланий єпископ Адальберт з місіонерами, які незабаром змушені були рятувати своє життя втечею.

Язичницька опозиція здійснює переворот і 964 р. влада переходить до сина Ігоря і Ольги **Святослава** (964 – 972 рр.). Все його правління пройшло у військових походах та завоюванні молодою державою життєвого простору. Він підкорив аланів, радимичів, в’ятичів. 965-968 рр. – похід проти Хозарського каганату. Завоював племена ясів та касогів на Північному Кавказі. 968 р. підкорив Болгарію та заснував Переяславець-на-Дунаї. Перемоги Святослава на

Балканах викликали занепокоєння Візантії, яка підштовхнула кочові племена печенігів до агресії проти Русі. 968 р. вони оточили Київ, Святослав повертається додому та розбиває кочовиків. 969 р. розділяє князівство між синами: Ярополку - Київ, Олегу – землю древлянську, Володимиру – Новгород.

Після цього починається другий похід на Балкани – Святослав повернув Болгарію та просувається вглиб Візантії. Під Адріанополем візантійському імператору вдалося зупинити Святослава, під Доростолом 971 р. Святослав підписує мирну угоду, за якою зобов'язується не воювати з Візантією, відмовляється від претензій на Болгарію та Крим. Повертаючись додому, у березні 972 р. потрапив у засідку печенігів поблизу дніпровських порогів. За легендою, з його черепа хан печенігів Куря зробив окутий золотом келих, на якому вигравірував наступне: «Чужого бажаючи, своє згубив». Деякі дослідники вбачають в цьому наругу над останками князя. Насправді для нащадків скіфів це був знак найбільшої поваги до благородного ворога. В одному з пізніх літописних списків приведена цікава подробиця - чашу цю печенізькі князі використовували в обряді зачаття дітей. Перед тим, як лягти на ложі, князь і княгиня по черзі пили з цієї чаші, твердячи, ніби закляття: «Нехай діти наші будуть такими, як Він».

Отже, Святослав загинув, не встигши втілити свою ідею великої Дунайсько-Дніпровської держави.

Після гострої боротьби за престол правителем Русі стає молодший син Святослава **Володимир** (980 – 1015 рр.). Його князювання стало початком етапу піднесення та розквіту Київської Русі. Володимир завершує процес формування території держави, розширюючи її до етнічних рубежів східних слов'ян. Після цього захоплення нових земель поступається захисту кордонів від зазіхань печенігів. Контакти з європейськими державами налагоджувались дипломатичними методами та шляхом традиційної практики династичних шлюбів.

Для укріплення внутрішнього становища країни Володимир провів ряд реформ. Згідно ***адміністративної реформи*** управління на місцях переходило

від племінної верхівки до синів князя та його ставлеників, тобто на зміну родоплемінному поділу прийшов територіальний. Вся країна поділена на 8 округів (земель), а округи – на волості.

Військова реформа передбачала злиття військової системи з системою феодального землеволодіння. Формує найману дружину, за службу надавав право володіти землею.

Релігійна реформа: 988 р. запровадження християнства як єдиної державної релігії, якої потребувала велика поліетнічна держава.

Судова – зведення законів звичаєвого права «Устав земляний»**.**

Грошова – карбування златників та срібників (на одному боці зображено образ Христа, на другому – великого князя, що сидить на троні в царських відзнаках з хрестом у руці; на деяких монетах карбували герб князя - тризуб).

Політику Володимира продовжує його син **Ярослав** (1019 – 1054 рр.; до 1036 р. – разом з братом Мстиславом). Це час найвищого розвитку і найбільшого піднесення Київської Русі. Остаточна перемога над печенігами 1036 р. дозволила у зовнішньополітичній діяльності зосередитися на дипломатичних методах. За успіхи у “сімейній дипломатії” Ярослава часто називають “тестем Європи”.

Так, трирічна війна Русі з Візантією завершилася примиренням і шлюбом сина Ярослава Всеволода з донькою імператора Костянтина IX Мономаха Анастасією. Пізніше їхній син, Володимир Всеволодович, успадкував від візантійського діда прізвисько Мономах.

Сам Ярослав був одружений на доньці шведського короля Інгігерді. Син норвезького короля Гарольд Сміливий побрався з донькою Ярослава Єлизаветою. Анастасія Ярославна стала дружиною угорського короля Андріана I. Талановита і освічена Анна вийшла заміж за короля Франції Генріха I та після його смерті певний час управляла країною. Польський король Казимир I Відновлювач був одружений на сестрі князя Марії-Доброгніві. Династичні стосунки були також з Німеччиною.

Внутрішній розбудові держави сприяло створення першого писаного кодексу законів Київської Русі – “Правди Ярослава” (1016 р. або 1030-ті роки). З метою вивести церкву з-під контролю Візантії Ярослав без відома патріарха призначає митрополитом Іларіона.

Ярослав Мудрий запропонував спадкоємність княжої влади за принципом старшинства. Кожен син отримував у володіння частину держави, а у разі смерті київського князя великокняжий стіл переходив до найстаршого сина, що, на думку Ярослава, виключало сімейні чвари, бо кожен мав шанс правити у Києві. Але в системі спадкоємності було закладено коріння майбутніх проблем.

2.3. Політичний та соціально-економічний розвиток Київської Русі

Територія Київської Русі простягалася між Чорним і Балтійським морями, Карпатами і Волго-Окським межиріччям. Територіально Київська Русь не була єдиною і монолітною державою. Вона складалася приблизно з 15 удільних князівств, які характеризувалися значною самостійністю у внутрішньому житті. В оцінках територіально-політичного устрою Давньоруської держави існують розбіжності, її називають і конфедерацією, і суперсоюзом, і співдружністю князівств.

За політичним устроєм Київська Русь була ранньофеодальною державою з монархічною формою правління. На етапі формування держави зберігалися риси військової демократії, коли князь виступає скоріше воєначальником, ніж державним діячем, а дружина виконує функції радників. Поступово влада все більше зосереджується в руках правлячої особи, на рішення князя впливає вже не вся дружина, а лише частина старих дружинників та бояри (верхівка племінної аристократії). За часів централізації діяли три органи політичної влади – князь, боярська рада та віче (народні збори дорослого чоловічого населення). Влада князя спиралася на військову підтримку дружини та ідеологічний авторитет церкви.

Окремими частинками держави спочатку управляли князі й великі бояри, а наприкінці X ст. на місця стали призначатися великим князем київським представники великокнязівського роду або намісники і тисяцькі. Князі та великі

бояри за свою службу користувалися частиною данини, яка збиралася з підвладних їм територій. Зібравши в своїх руках великі земельні фонди, у X - XI ст. князі починають наділяти своїх дружинників та бояр землею за вірну службу. Виникає бенефіціальна форма феодального землеволодіння, що не передбачає передачу землі у спадок. Лише подальше ослаблення князівської влади дозволить поширитися вотчині – спадковому володінню, що могло вільно відчужуватися.

З установленням влади феодалів перестали проводитися народні збори (віче); при великому князі з'явилася рада найближчих князів і бояр. Їх опорою виступали дружини на принципі васалітету й несли службу великому князеві. Основну частину князівських військ становила молодша дружина («отроки», «діти боярські», «пасинки»). У випадку загальної небезпеки збиралося народне ополчення — «вої», куди входили смерди і городяни.

З розвитком феодальних відносин відбувалось подальше соціальне розшарування як панівної верстви (основні категорії – князі, бояри, дружинники), так і залежного населення:

- смерди - вільні селяни, вони мали власне господарство, проте працювали й на феодала;
- дворова челядь;
- холопи - повністю залежали від свого пана;
- рядовичі й закупи – колишні смерди, що лишилися без власного господарства і працювали на феодала.

Якщо у Західній Європі населення поділялося на три стани: «ті, що моляться» (церковнослужителі), «ті що воюють» (лицарі) та «ті, що працюють» (селяни, ремісники тощо), то на Русі стан духовенства почав формуватися лише після Володимирова хрещення. Слід зауважити також, що світська і духовна влада на Русі не розмежовувалася.

Існували феодальні двори – замки, де жили феодали, їхня дружина, а також ті, хто їх обслуговував. Виникли нові форми поселень – укріплені «гради», де жили ремісники і торгівці. Саме з таких «градів» виросли

стародавні міста – Київ, Чернігів, Новгород та ін. Розквіт Давньоруської держави яскраво позначився на зростанні кількості міст. Якщо у IX - X ст. літописи згадують 20 міст, то у XI ст. налічується вже 32 міста, а ще через століття – понад 100. Тож зрозуміло, чому варяги називали Русь “Гардаріки” – країна міст.

Серед ремісників були сільські, вотчинні та міські. Найбільш поширеними ремеслами стають залізоробне, ювелірне, гончарне, ткацьке. Особливо були розвинуті чорна металургія й металообробка. Вже тоді виготовляли понад 150 найменувань виробів із заліза. Усе це сприяло розвитку як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Основними торговельними партнерами Київської Русі були Візантія, Волзька Болгарія, Хозарія, країни Арабського Сходу, Скандинавські та західноєвропейські країни. Русь торгувала хутром, медом, хлібом, сіллю, шкірою, різноманітними ремісничими виробами. Ввозились речі із золота, срібла, дорогі тканини, вина, посуд, зброя.

Більшість населення проживало в селах і займалося сільськогосподарським виробництвом. Постійно йшов пошук нових технологій обробки землі, вдосконалювались знаряддя праці. В сільському господарстві використовували різноманітні знаряддя праці – плуг, соха, сапа, серп, коса та ін. Вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох. Займалися також скотарством, яке особливе поширення отримало в степовій зоні. Розводили велику і малу рогату худобу, коней, свиней, птахів. Допоміжну роль відігравали приселищне скотарство, бджільництво, мисливство, рибальство.

Отже, за добу Київської Русі іде формування феодальних відносин, подальша диференціація становості суспільства.

2.4. Історичне значення Київської Русі та її роль у формуванні української нації.

Київська Русь відіграла велику роль як в українській, так і світовій історії:

- вперше об’єднала всі східнослов’янські племена в одну державну організацію, а також поклала початок державності у багатьох неслов’янських народів (угро-фінське населення Півночі, Поволжя);

- сприяла формуванню у східних слов’ян більш прогресивних соціально-економічних структур, розвитку культури культури (виникла писемність, право, бібліотеки, храми і т. п.);

- зміцнила обороноздатність східнослов’янського населення, дала їм можливість відстояти свої землі від нападів багатьох ворогів — на сході й півдні — степових кочівників-печенігів, половців та ін., на півночі — від норманів, на заході — від польських і угорських королів та феодалів, на півдні — від зазіхань імператорів Візантії. З іншого боку, Русь, успішно відбиваючи напади степових кочівників — печенігів, торків, половців, які вторгалися зі сходу в приазовські і причорноморські степи і мали намір рухатися далі на захід, цим самим рятувала й захищала Візантію і західноєвропейські країни.

- відіграла важливу роль у міжнародній торгівлі. У Київській Русі перехрещувалися торговельні шляхи, що йшли із Півночі (Скандинавії) на південь – у Візантію і Середземномор’я, а також із Сходу на Захід (Індії, Китаю, Арабського халіфату товари поступали до Центральної і Західної Європи). В центрі торгівлі між Заходом і Сходом був Київ. Багаті руські купці були відомі майже в усьому тогочасному світі. Іноземні купці торгували в руських містах. За рівнем розвитку міст і торгівлі в X–XI ст. Київська Русь, на думку дослідників, навіть випереджала країни Західної Європи. Недарма варяги називали її "країною міст", а чимало сучасників порівнювали Київ зі "Столицею світу" – Константинополем. Доцільно звернути увагу на віротерпимість і повагу до інших народів, яка панувала на Русі. Зокрема, у багатьох руських містах були колонії німців, поляків, вірмен, готів, варягів тощо;

- підняла авторитет східних слов’ян в Європі, про що свідчать широкі міжнародні зв’язки Київської Русі зі слов'янськими країнами — Болгарією, Чехією, Польщею, а також з Угорщиною, Візантією, Німеччиною, Норвегією, Швецією, Францією, Англією, підтримувалися зв'язки з країнами Кавказу і Закавказзя, особливо з Грузією і Вірменією, а також з арабським Сходом. Про міжнародний авторитет Русі свідчать і широкі династичні зв'язки руських князів з візантійським та європейськими дворами, які прагнули поріднитися з

великими князями могутньої Русі. Зокрема, донька Ярослава Мудрого Анна стала дружиною французького короля Генріха I, після смерті якого вона правила Францією до повноліття свого сина Філіппа. Згадаємо також, що французькі королі приймали присягу на Євангелії, привезеному з Київської Русі Анною.

В історичній науці існує ***проблема спадщини Київської Русі***.

- *Концепція російського історика М. Погодіна*: Київська Русь - початковий етап історії Росії; наступницею Київської держави стала Московська держава.

- *Концепція українського історика М. Грушевського*: історія та культура Київської Русі творилися, в першу чергу, українцями, адже основною територією формування держави слугувала Середня Наддніпрянщина з центром у Києві, де споконвіків жив український народ, нікуди з них не переселявся, створивши тут свої звичаї, мову, літературу, мистецтво. На його думку, «Київська Русь е першою формою української державності». Спадкоємцем Київської Русі є український народ, а наступником Київської держави стало Галицько-Волинське князівство.

- *Концепція радянських істориків*: в Київській Русі сформувалась єдина давньоруська народність, з якої після татаро-монгольської навали та роздроблення Русі й сформувались у XIV — XV ст. три східнослов'янські народності — українська, великоруська й білоруська, відповідно спадок Київської Русі - спільний здобуток трьох народів.

- У *сучасній історичній науці* це питання залишається дискусійним, тісно пов'язаним з політичними інтересами. Більшість сучасних українських істориків погоджуються з тим, що Київська держава мала своїм головним осередком території, які включали всі нинішні етнічні українські землі. Саме на цих землях витворилися й діяли державні органи влади й управління з центром у Києві. Київські князі поширювали й зміцнювали свою державу, спираючись передусім на сили подніпровського населення. Назва «Русь» відносилася насамперед до Середнього Подніпров'я, а в термін «Руська земля» вкладався швидше державний, ніж етнічний зміст. Найвидатніші пам’ятки культури —

літописи, архітектурні споруди та інші - також створювалися в Києві та інших подніпровських, пізніше українських землях. Тому є всі підстави відносити Київську Русь передусім до історії України.

Л. Залізняк стверджує, що Київська Русь виникла в IX ст. як рання праукраїнська держава, і лише значно пізніше вона стала величезною й типовою середньовічною імперією від Сяну до Волги з державотворчим і консолідуючим етносом в особі південних русинів, тобто праукраїнців.

Якою ж була роль Київської Русі в українському націотворенні? На це питання дає відповідь І.В.Діяк.

«По-перше, це був період, без якого неможливе створення українського етносу. Хоча держава була донаціональною імперією, саме під владою київських князів у Середньому Придніпров'ї відбулося створення з кількох розпорошених племен "етнічного ядра", довкола якого у подальшому сформується новий народ. У повній відповідності з розробленою англійцем Е.Смітом на базі історії західноєвропейських націй схемою націогенези, відбулася бюрократична інкорпорація підлеглих племен під силою влади у нову спільноту.

Ця територіальна, соціальна, етнокультурна спільнота ще не була "українська". Можливо, щодо неї краще вживати щось на зразок "руська", "рутенська". Але головне, що ця спільнота вже усвідомила себе окремим від сусідів. І це усвідомлення за час існування Київської Русі та Галицько-Волинського королівства поступово розповсюдилося на землі Чернігівщини, Волині, Галичини, які сьогодні складають українські етнічні території.

На решті територій країни різноманітні племена продовжили окреме існування, не втягнені у процес етнотворення у Середньому Придніпров'ї. Там започаткувалися інші етнічні процеси, що вилилися в створення власних князівств (як тільки сила імперського центру в Києві послабла) й наступне зародження нових народів. До речі, тут беруть свій початок сучасні росіяни та білоруси.

Отже, не держава Київська Русь стала виявом існування українського народу чи нації, а навпаки київська політична влада створила з кількох розташованих поряд племен фундамент для нового етносу, використовуючи полян в якості основної бази. Цей висновок відповідає загальним теоретичним поглядам на націотворення у Європі, органічно вмонтовуючи початок історії української нації в контекст історії зародження європейських націй.

По-друге, без підготовчого періоду Київської Русі не з'явився б український народ як об'єктивна реальність у подальшу "козацьку добу" нашої історії. Адже міфи про княжий період давали історичну базу для поступового вироблення українцями своїх вимог перед перспективою полонізуватися».

Україна — безумовна спадкоємниця Київської Русі. Київська Русь заклала традиції державотворення в Україні, на її досвід спиралися наступні державні діячі України. Державне життя дало могутній поштовх розвитку української народності та її культури. Русь відкрила шляхи використання кращого досвіду передової культури в інтересах власного розвитку, стала матеріальною і духовною скарбницею, яка понині слугує джерелом натхнення нових поколінь громадян України.

2.5. Давньоруська культура. Від язичництва до впровадження християнства. Хрещення та його соціально-політичні та культурні наслідки.

Київська Русь відзначалася високим рівнем культурного процесу. Феномен культурного злету Київської Русі нерідко пояснюється виключно тісними контактами з Візантією, Хазарією, Європою. Однак П.Толочко вважає, що вплив інших держав був значним, але не вирішальним. Оскільки для того щоб зерна цивілізацій дали сходи в новому середовищі, вони мали «впасти» на підготовлений грунт. Таким був «культурний грунт» східних слов'ян, який увібрав багатовікові традиції місцевого розвитку, збагаченого впливом сусідів.

На Русі було багато вмілих ремісників: налічувалося майже 60 ремісничих професій. Виготовляли знаряддя праці, предмети домашнього вжитку, виплавляли метал, робили зброю. Так, кольчуги у Київській Русі з'явилися на

200 років раніше, ніж у Західній Європі. Будували кораблі з веслами і вітрилами на 50 – 100 осіб. Виробляли різноманітний посуд, прикрашений орнаментом. На Русі шили одяг і виготовляли взуття як для простого населення, так і для феодальної верхівки.

Особливим фактором, що вплинув на подальший розвиток Русі, стало ***запровадження християнства***. Ми вже зазначали, що невдалі спроби запровадити на Русі християнство здійснювали Аскольд та Ольга, і тільки Володимиру вдалося запровадити християнство, як державну релігію.

Володимир вперше звернув увагу на релігійні справи після перехоплення від Ярополка київського князівського стола, спорудивши на Київських горах язичницький пантеон: «поставив ідолів на горбі над двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, Дажьбога, і Стрибога, і Сімаргла й Мокоша». Традиційно в історіографії вважалось, що реформа язичництва була покликана зримо об'єднати різнорідні місцеві культи різних частин недавно об'єднаної Русі в єдиний державний культ, аби в такий спосіб ствердити і зміцнити державну єдність Давньоруської держави. Загалом же Русь у цей час характеризувалась значною віротерпимістю. Ще від часів князя Ігоря в місті було чимало християн і навіть функціонувала церква св. пророка Іллі. Після хрещення Ольги становище християнської громади міста ще більше зміцнилося. Зауважимо, що у Києві вільно відправляли культи іудеї і мусульмани, було чимало прихильників західного християнства. Таким чином, літописний літературний образ «вибору віри» князем Володимиром у 988 р. до певної міри, як вважає В. Литвин, мав під собою реальний грунт.

Впровадження християнства літописець пов'язав із візантійським походом Володимира на грецьке місто Херсонес (Корсунь) у Криму. Змусивши мешканців міста відчинити браму, Володимир звернувся до володарів Візантії з вимогою віддати йому за дружину їхню сестру. Шлюбові перешкоджало язичництво київського князя. Охрестившись у Херсонесі і прийнявши у хрещенні ім'я Василь, одружившись із візантійською принцесою Анною, Володимир повернувся до Києва. З собою київський князь привіз корсунське

духівництво, книги, ікони, хрести, мощі папи римського св. Климента. Потім він розіслав по місту гонців із розпорядженням наступного дня всім жителям прибути до Дніпра. Більшість киян разом із дітьми прийшли до річки та увійшли у воду. У присутності Володимира священики їх охрестили. Це сталося у 988 р.

Навернення до християнства киян започаткувало охрещення всієї країни. Однак, не всі давньоруські землі було цілком християнізовані за правління Володимира Святославича. Впровадження нової віри потребувало часу.

На чолі церкви був київський митрополит, як правило, з Константинополя. Спроби Візантії через церкву впливати на Русь зустрічали опір. Свідченням цього було висвячення митрополитів-русичів – Іларіона, Климента Смолятичі. Важливим кроком у зміцненні незалежності церкви було створення культу власних святих, першими з яких стали Борис і Гліб.

Наслідки впровадження християнства як державної релігії:

позитивні:

- зміцнення влади київського князя, тісніше згуртування навколо Києва різноплемінних територій, подолання породжених місцевими язичницькими віруваннями настроїв замкнутості й відокремленості від інших територій;
- нова віра сприяла остаточномурозкладу родового ладуй формуванню та зміцненню нових феодальних відносин;
- встановлення рівноправних відносин із християнськими країнами, передусім із Візантією, поступове відживання військових походів як головного способу здійснення зовнішньополітичних намірів. Натомість дедалі більше зростала вага дипломатії. Помітно підвищився міжнародний авторитет держави. Київська Русь отримала статус «Цивілізована держава»;
- заснування Володимиром церковної організації, якій судилося бути протягом століть активним учасником усіх найважливіших подій;
- поширення освіти, книжної культури, розвиток мистецтва, архітектури й живопису, золотарства й музики;

негативні:

- Русь відокремилася від цивілізації західноєвропейських країн;
- після падіння Візантії Русь разом зі своєю церквою виявилися ізольованими від інших християнських громад у світі;
- існує думка, що саме завдяки вищезазначеним обставинам Західна Європа відмовилася допомогти Русі в боротьбі проти іновірців, які намагалися завоювати її і «розірвати на дрібні частини;
- нова релігія була вірною прислужницею феодальної держави, вона освячувала панування меншості і закликала трудовий люд до покірливості та терпіння;
- насильницьке запровадження нової віри, християнство вимагало від новонавернених людей раптово змінити свій світогляд, переконання і звичаї.

В результаті боротьби церкви з народними звичаями з'являється *двовір'я*[5], яке, як зазначає І.Огієнко, перетворилося на національне вірування та національні звичаї. В результаті адаптації, з одного боку, постало українське православ'я, що не змінило своєї суті, але було збагачене язичницькою міфологією (язичницькі дрібні божки – водяники, домовики, лісовики – перетворились у представників злої сили, хоча і не дуже могутніх) і обрядами (колядування – на Різдво, освячені яйця – на Пасху). Змінився навіть вигляд культових предметів і споруд. Наприклад, лише українським церквам відомі рушники на іконах, квітковий розпис стін ззовні і у середині. Таким чином, виникає двовір'я, до того ж – формальне, але глибоко вкорінене в свідомості народу.

Писемність у східних сло'ян з'явилася приблизно в першій половині IX ст. Одним з найвагоміших доказів докириличного письма виступає «Софійська азбука», знайдена на стіні Софійського собору в Києві. Вона складалася з 27 літер: 23 грецькі та 4 слов'янські – б, ж, ш, щ. У «Житії» слов'янського

[5] Двовір'я - це внутрішній синтез нової та старої віри. Два світогляди, які виникли в результаті поєднання традиційного язичницького й нового християнського, поступово змішуються, утворюючи єдиний, цілісний світогляд, більшою мірою православний, ніж язичницький.

просвітника Кирила зберігся переказ, що він бачив у 860 р. в кримському Херсонесі (Корсуні) книги, написані «руськими письменами». Ці ж «руські письмена» згадують й арабські письменники X ст. В історичних джерелах зустрічається також повідомлення про те, що руська писемність, нарівні з староєврейською, розповсюджувалася в Хазарії.

Лінгвісти, аналізуючи тексти договорів руських князів з Візантією 911, 944 і 971 рр., вважають, що вони були складені двома мовами – грецькою і староруською.

Введення християнства значно прискорило розвиток писемності і літератури на Русі. Ще в 60-70-х роках IX ст. візантійський імператор Михайло III відправив до слов'ян двох братів-священиків з Фесалонік (Солуні) – Костянтина (в чернецтві – Кирило) і Мефодія. Незважаючи на переслідування німецького духовенства, зацікавленого в поширенні латинської мови серед слов'ян, брати проповідували християнство в Моравії та інших слов'янських землях старослов'янською мовою. Вони упорядкували слов'янський алфавіт і переклали на церковнослов’янську (староболгарську) мову Євангеліє. На початок XI ст. на Русі використовувалися дві системи письма – кирилиця, що базувалася на грецькому алфавіті, і глаголиця – розроблена Кирилом фонетична система, яка була менш популярна.

До особливостей писемної культури Русі треба віднести утворення двох типів літературної мови: церковнослав'янської і близької до просторіччя давньоруської. Першою писалася церковно-повчальна і житійна література, близькою до розмовної велося ділове листування, складалися юридичні акти («Руська правда»), літописи.

У Софії Київській було написано перший давньоруський літописний звід (1037 – 1039 рр.) – відоме «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона. У 1073 р. було створено «Ізборник» – фактично першу давньоруську енциклопедію. Наприкінці XI – на початку XII ст. монах Києво-Печерського монастиря літописець Нестор написав «Повість минулих літ». Одна з

величезних заслуг Нестора полягає в тому, що він об'єднав місцеві, регіональні записи «за літами» в єдиний, загальноруський літопис.

Розвивалася *освіта*. На Русі школи були двох видів. У одних, при монастирях, готували церковнослужителів. У них викладали читання, письмо, спів, богослов'я. Школи вищого типу, для «дітей кращих людей», давали, крім того, знання з філософії, риторики, граматики. Найпоширенішим, очевидно, було індивідуальне навчання.

При храмах і монастирях, у князівських садибах створювалися бібліотеки. Так, Ярослав Мудрий мав бібліотеку в Софії Київській. При монастирях існували спеціальні майстерні, де переписувалися й перекладалися книги з іноземних мов.

Мистецтво Русі розвивалося в загальному руслі середньовічної європейської культури. У той же час слов'янські майстри мали свої стійкі, вікові традиції дохристиянського мистецтва. Тому, сприйнявши багато чого з Візантії, вони виробили самобутній, неповторний стиль і створили справжні шедеври архітектури, живопису, прикладного мистецтва.

Після хрещення на центральній площі давнього Києва звели церкву Успення Богородиці, яку назвали Десятинною.

Втіленням головних архітектурних досягнень Київської Русі став Софійський собор у Києві, який зберігся до наших днів, але в дуже перебудованому вигляді. Він був споруджений при Ярославові Мудрому на місці його перемоги над печенігами і задуманий як символ політичної могутності Русі. Софійський собор став місцем урочистих посаджень на князівський стіл і поставлень на митрополичий престол, місцем прийому іноземних послів, зустрічей князя з народом тощо.

Пам'ятником архітектури світового значення є й ансамбль Києво-Печерської лаври. Споруда головного собору – Успенська церква була важливим етапом у розвитку київської архітектури. З неї почалося поширення однокупольних храмів – основного типу храму в період феодальної роздробленості. Церква була зруйнована в 1941 р. і відновлена 2000 р. Трохи

пізніше в тому ж монастирі була побудована вражаюча своєю красою і пропорційністю надбрамна церква.

На межі XI–XII ст. недалеко від храму Святої Софії споруджений собор, присвячений Архангелу Михаїлу, який увійшов в історію під назвою Золотоверхий Михайлівський собор, який пережив усі пожежі і війни попередніх епох, зруйнування за часів радянської влади у 1930-і рр.

Найкраще архітектура XI–XIII ст. збереглася у «стольному граді» Сіверської землі – Чернігові. У головному Спасо-Преображенському соборі можна побачити риси, близькі до західноєвропейського романського стилю: масивність об'єму, вузькі вікна, кругла сходова вежа. Подальша переробка візантійської системи знайшла своє вираження в однокупольній церкві Параскеви П'ятниці.

Провідними жанрами образотворчого мистецтва Київської Русі були мозаїка, фреска, іконопис та книжкова мініатюра. Жанри монументального живопису – фреска і мозаїка – складалися на основі візантійських шкіл. Фресками – розписами водяними фарбами по сирій штукатурці – вкривалися стіни православних храмів. Така техніка вимагала від художника високої майстерності, швидкого і точного нанесення малюнка і фарб. Відповідно всю композицію необхідно виконати протягом одного дня. Проте фарби добре вбираються, висихають разом з штукатуркою, завдяки чому не обсипаються і не вицвітають. Мозаїчні зображення складалися зі смальти – кубиків спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов з Візантії і був втрачений під час монголо-татарської навали. Колірна гама смальти нараховувала безліч відтінків (наприклад, зелена – понад 30, червона і синя – по 20 і т.д.) При виготовленні золотої смальти тонку металеву пластину вміщували між шарами прозорого скла.

Цілий світ давньоруського мистецтва в єдиному ансамблі архітектури, живопису і декоративно-прикладного мистецтва дійшов до нас у київському Софійському соборі. І мозаїки, і фрески виконані за єдиним задумом, у єдиному стилі. Мозаїки прикрашають переважно центральну частину собору, передусім

вівтар. Усі стіни, стовпи і склепіння Софійського собору вкривав фресковий живопис. Розробка тематики фрескових розписів Софійського собору була справою великої державної ваги, керував нею один з найбільш наближених до князя Ярослава людей – митрополит Іларіон. Розписи читаються як книга, складаються у три цикли: євангельські, біблійні сюжети і житія святих – заступників княжого роду. Вежі, де розташовуються сходи, якими підіймався князь і його наближені, не є культовим приміщенням, тому їх стіни були прикрашені фресками, написаними на світські побутові теми («Скоморохи», «Полювання на ведмедя» та ін.).

Особливо вражають високою естетикою і технікою виконання ювелірні вироби. Були відомі і застосовувалися чорніння срібла, лиття з дорогоцінних металів, карбування, інкрустація, техніка скані (узори з тонких металевих ниток) і зерні (прикраси з напаяних дрібних металевих кульок). Вершина ювелірного мистецтва – техніка перегородчатої емалі. Прийшла вона з Візантії, але незабаром київські майстри перевершили вчителів. Процес виготовлення схематично виглядав так. На золоту пластину наплавляли тонкі золоті перегородки, отримані порожнини заповнювали емалевим порошком і розплавляли його. У древніх скарбах знайдені прикраси з зображенням сирен, дерева життя, квіткового орнаменту. Німецький знавець ремесел Теофіл (XI ст.), перелічуючи в своїй записці країни, які уславилися в різних мистецтвах, на почесному місці назвав Русь, майстри якої були відомі своїми виробами «з золота з емаллю і з срібла з черню».

Отже, на сучасних українських землях під час виникненням та подальшого розвитку Руської держави була створена висока матеріальна і духовна культура народу, яка посіла гідне місце у європейській та світовій культурі раннього середньовіччя.

Підсумовуючи лекцію зазначимо, що Київська Русь IX - середини XI ст. стала першою державою східних слов’ян і була найбільшою державою тогочасної Європи – її територія становила 800 км^2, з яких майже половина знаходилася в межах сучасної України. Стародавня Русь як одна з найбільших і

наймогутніших держав ранньосередньовічної Європи мала великий авторитет і вплив на міжнародній арені. Іларіона в своєму «Слові…» зазначав: вона «ведома и слишима всеми концами земли».

Запитання для самоперевірки

1. Назвіть та проаналізуйте теорії походження Київської Русі?
2. Назвіть та охарактеризуйте реформи Володимира Великого.
3. Хто з київських князів остаточно переміг печенігів:

а) Святослав; б) Володимир Великий; в) Ярослав Мудрий?

4. В чому полягає історичне значення Київської Русі?
5. Назвіть позитивні та негативні наслідки запровадження християнства.
6. Виділіть та охарактеризуйте основні напрямки розвитку культури Русі.

Лекція 3. Роздроблення Русі. Галицько-Волинська держава

Метою лекції є розгляд розвитку українських земель під час занепаду Київської Русі та в період існування Галицько-Волинської держави, пояснення їхньої історичної спадкоємності та з'ясування значення монголо-татарської навали в історії України. Для досягнення мети необхідно розглянути такі питання:

1. Причини та наслідки феодальної роздробленості.
2. Київське, Чернігівське, Переяславське князівства.
3. Галицько-Волинська держава – спадкоємниця державних та соціокультурних традицій Київської Русі.
4. Боротьба Русі проти монголо-татарської навали. Південно-західні руські князівства під гнітом Золотої Орди.
5. Давньоруська культура періоду феодальної роздробленості.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. К., 2021.
2. Котляр М.Ф. Галицько-Волинське князівство // Український історичний журнал. 2000. №1. С. 21-32.

3. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. К., 2002.
4. Савченко Н.М., Подольський М.К. Історія України: модульний курс. К., 2006.
5. Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів: Прадавня Україна, Русь і походження українців / Упоряд. К. Галушко. Х., 2016.
6. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Упоряд. К. Галушко. Х., 2016.
7. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 2009.

3.1. Причини та наслідки феодальної роздробленості.

Після смерті Ярослава Мудрого влада в Київській Русі перестає бути «самовласною», жоден з нащадків Ярослава не буде мати «владу руську всю». Напередодні смерті Ярослав розподілив державу між своїми синами: Ізяславу дав Київ і Новгород; Святославу – Чернігів; Всеволоду – Переяслав та північний Ростов; В'ячеславу – Смоленськ; Ігорю – Волинь; внукові Ростиславу – Галичину.

Привертає увагу залежність між віком спадкоємця і багатством князівства, яке він отримував: чим старший – тим багатший. Найважливіша унікальна особливість київського спадкового права – принцип ротації. Князі отримували в спадщину володіння на час: після смерті старшого наступний за старшинством посідав його місце.

Фактично править ***тріумвірат Ярославичів*** – три старших брати – Ізяслав, Святослав та Всеволод. Спочатку вони всі державні питання вирішували разом – видавали закони (наприклад, «Правда Ярославичів»), ходили походами на кочівників, перевели брата Ігоря з Володимира-Волинського до Смоленська тощо. Але головний їх інтерес – збільшення власних володінь за рахунок братніх.

Так, 1068 р. до Переяславського князівства вдерлися половці. Київський князь Ізяслав та чернігівський Святослав вирушили на допомогу переяславському князю Всеволоду. В битві на *р. Альта* руські війська зазнали поразки. Тріумвірат дає тріщину і починає розпадатися.

1072 р. на Вишгородські нараді була прийнята *«Правда Ярославичів»,* яка мала запобігти сутичкам і чварам між різними верствами населення, однак припинити сутички між князями не змогла.

Покласти край князівським чварам був покликаний і ***Любецький з'їзд*** князів 1097 р., на якому були запроваджені засади отчинності щодо князівських володінь («Хай кожен володіє вотчиною своєю», «Не переступать межі братньої») та прийнято рішення про спільну боротьбу проти половців. З'їзд визначив політичну ієрархію князів та їх залежність від великого київського князя, який був старшим у роді та уособлював єдність та неподільність Руської землі. Він офіційно визнав існування незалежних феодальних князівств – спадкових володінь, повний суверенітет князів – намісників великого князя в їхніх володіннях, закріпив ці володіння за певною гілкою роду.

Постанови Любецького та наступних князівських з'їздів виявилися безсилими приборкати князівські чвари та зупинити половецьку агресію.

1113 р. по смерті великого київського князя Святополка, кияни покликали на князювання 60-річного **Володимира Мономаха**. Умілою політикою йому вдалося підкорити своїй владі удільних князів. Зростає міжнародний авторитет Київської держави.

Останнім єдиновладним правителем Київської Русі був його син ***Мстислав***, який правив з 1125 по 1132 рр. Після цього держава остаточно вступає в добу роздробленості.

Отже, *причини феодальної роздробленості:*

- відсутність чітких законів престолонаслідування;
- великі розміри держави і слабкі комунікації між її окремими частинами. Київська Русь доби розквіту була найбільшою в Європі за територією та поліетнічною за складом: до неї входила низка народів,

об'єднаних владою спільною династії та Церкви. Поряд зі слов'янами проживало понад 20 народів – чудь, весь, мордва, печеніги, торки, литва та ін.;

- прагнення князів до поширення своєї влади й до унезалежнення від великого князя київського;
- панування натурального господарства,
- зовнішня загроза з боку кочівників (торки, половці). Розповсюдженою була ситуація, коли князі руські втягували половців до своїх внутрішніх усобиць, що давало останнім легальний привід втручатися до справ Русі й здійснювати військові напади.

Період феодальної роздробленості – *закономірний етап у розвитку суспільства, адже роздрібненість – не особливість Київської Русі, а загальноєвропейська тенденція. Саме в цей час остаточно формується феодальна система (чітко визначаються права феодалів та повинності селян, завершився процес становлення феодально-станової ієрархії, склався і вдосконалився державний апарат тощо).*

Внаслідок роздробленості єдина централізована держава розпадається на окремі удільні князівства, яких в середині XII ст. існує близько 15, п'ять з них сформувалися на українських теренах: Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке. Кожне мало незалежний політичний, економічний і навіть культурний статус. Внаслідок цього Київська Русь перетворилася на ціле з багатьма центрами, об'єднаними спільними династичними узами.

3.2. Київське, Чернігівське, Переяславське князівства

Князівства Середнього Подніпров'я — Київське, Чернігівське (Чернігово-Сіверське) і Переяславське — в кінці XII ст. - першій половині XIII ст. внаслідок численних князівських усобиць, нападів кочівників, посилення перешкод зовнішній торгівлі (зокрема шляхом «з варяг у греки»), часткового переселення з небезпечних степових районів на захід і північ, значною мірою послаблюються політично і економічно. Проте в районах Подніпров'я, які менше зазнавали нападів половців, продовжувало розвиватися землеробство, тваринництво, мисливство, рибальство, бджільництво і різні ремесла.

Головними формами експлуатації селян були відробіткова рента і рента продуктами (натуральна).

Найважливішою серед подніпровських князівств було ***Київське князівство***, основна частина якого лежала на Правобережжі, сягаючи на півдні до річки Рось, за якою далі на південь у степу жили кочівники.

Київщина належала до найбільш розвинених в економічному відношенні земель Русі, у літописах згадуються 79 її міст. Головне місто — Київ, населення якого тоді складало близько 50 тис. жителів. Київ залишався релігійним центром Русі, куди прагнули потрапити прочани з усіх куточків держави.

Наприкінці XI ст. від Києва відокремилась Чернігівщина. З кінця XI ст.— початку XII ст. від Києва також відмежувались інші українські князівства: Переяславщина, якій постійно загрожували степові кочівники, Тмутараканська земля, в якій переважно правили князі-ізгої і яка вже у XII ст. не входила до складу українських князівств. Турово-Пінська земля тільки на короткий час стала самостійною (середина XII ст.), а згодом була пов'язана з Києвом чи Галицько-Волинським князівством.

Київська земля, що була давнім політичним і територіальним центром Київської Русі, не перетворилася, на відміну від інших земель, на спадкову вотчину якоїсь із князівських ліній. Упродовж XII — першої половини XIII ст. до неї ставилися як до власності великокнязівського київського престолу і навіть як до спільної спадщини давньоруського князівського роду. За володіння Києвом і Київським князівством вели боротьбу князі чернігівські, волинські, галицькі, переяславські, смоленські. Лише за одне століття (1146—1246 рр.) київський престол майже 50 разів переходив від одного князя до іншого, хоч титул великого князя був вже суто номінальним. У цій боротьбі князі брали собі за союзників половців, поляків, литовців та угорців. Усобиця в основному велася між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким.

Ця боротьба об'єктивно сприяла поглибленню процесів феодального дроблення, подальшому політичному послабленню Києва. Особливо постраждав Київ у 1169 році, коли володимирський князь Андрій Боголюбський

з величезним військом (об'єднали свої війська 14 князів) напав на нього і зруйнував його. Як свідчить хроніка, суздальці безжалісно вирізали населення міста, пограбували та спалили храми, жінок та дівчат забрали в неволю. Завойовники захопили величезні багатства: позривали образи та дзвони, забрали бібліотеки та церковні книги — все вивезли. А половці — союзники Боголюбського — спалили Печерський монастир. Це пограбування було продиктоване здебільшого політичними мотивами, так як володимиро-суздальські князі вже в той час мріяли створити власну, незалежну від київської, митрополію. Руйнація Києва, його монастирів та храмів, мали послабити київську митрополію, її вплив на руські князівства.

Погром привів до багатолітнього занепаду Києва. Щоправда, деякі історики вважають, що літописець, який описав ті події, дещо перебільшив масштаби катастрофи. На їхню думку Київ продовжував жити повноцінним життям столиці багатого князівства і після 1169 року. В місті будувались храми, продовжували творити літописці і, головне, у 1185 році було написане знамените «Слово о полку Ігоревім».

У 1203 році Київ захопив волинський князь Роман Мстиславович — останній київський князь, якого народ оспівував в билинах і до якого літописці ставились з симпатією. Князі, які правили в Києві після нього не залишили по собі пам'яті ні в літописах, ні в народних піснях. Боротьба навколо Києва продовжувалась і в ті роки, коли над Руськими землями нависла нова страшна небезпека — монголо-татари. За час, який минув між битвою на річці Калці у 1223 році до приходу Батия до Києва у 1240 році, на київському престолі змінилося багато князів, відбулося багато битв за це місто. Наляканий татарською загрозою у 1238 році з Києва в Угорщину втік останній київський князь Михайло.

Перед монголо-татарською навалою у 1240 році політичне значення Києва було настільки незначним, що він не мав навіть свого князя. В момент нападу Батия Києвом правив воєвода галицького князя Данила — Дмитро.

Чернігіво-Сіверське князівство було розташоване на лівому березі Дніпра і колись відігравало важливу роль в ході творення Давньоруської держави. Накопичення багатства та влади в руках місцевої знаті сприяло формуванню наприкінці XI ст. Чернігівського удільного князівства. Рішенням Любецького з'їзду створено Новгород-Сіверське князівство, яке формально підпорядковувалося Чернігову.

Крім Чернігова на території князівства були інші великі міста — Новгород-Сіверський, Курськ, Любеч, Тмутаракань. (У середині XII століття зв'язки Чернігова з Тмутараканню обірвались, і цей морський порт перейшов до рук половців, чим і пояснюється бажання новгород-сіверського князя Ігоря відбити у половців торговельні шляхи до Чорного моря). Пізніше деякі з цих міст стали центрами самостійних князівств. Так, відома новгород-сіверська земля, чий князь Ігор прославився своїм трагічним походом на половців. Чернігівські князі в своїй зовнішній політиці не мали єдності: одні орієнтувались на Київ, інші на Суздаль. Але це не заважало їх прагненням затвердитись в Києві, за який вони вели постійну боротьбу. Чернігівські князі часто воювали з половцями, а іноді з'являлися навіть під стінами Галича.

З 1214 до 1224 роки на цих землях сиділи князі, що не претендували на київський престол. Розмірена і відносно мирна течія життя сприяла розвитку економіки і культури краю. Але поразка руських полків на річці Калці і загибель чернігівського князя Мстислава Святославича призвели до подальшого дроблення князівства. Напередодні монголо-татарської навали на Русь Чернігівське князівство остаточно розпалось на дрібні уділи. У 1239 році Чернігів разом з усім Лівобережжям був захоплений татарською ордою.

Переяславське князівство займало територію на лівому березі Дніпра по ріках Трубіж, Сулій, Сула, Псьол і на схід до Ворскли і верхів'я Дінця. Головним містом князівства був Переяслав – добре забудоване місто з розвиненими ремеслами. Як окраїнне, найбільш висунуте у степ, Переяславське князівство найчастіше зазнавало нападів і особливо великих руйнувань від кочівників. Ця земля служила щитом для Києва та інших руських територій,

потребувала захисту київського князя та продовольчої допомоги. 20 років у Переяславі князював Володимир Мономах, що прославився успішними походами проти половців. У розповіді про смерть переяславського князя Володимира Глібовича під 1187 р. літописець ужив назву «Україна» - це найдавніша згадка назви «Україна» в джерелах.

Після битви на Калці, де брали активну участь переяславські полки, в Переяславі сів Олег Святославич. В його руках було і місто Курськ. У 1228 р. переяславським князем став Святослав Вселодович, онук Юрія Довгорукого. Це був останній князь, про якого згадує літопис. Подальша доля княжого столу переяславської землі залишається невідомою.

3.3. Галицько-Волинська держава – спадкоємниця державних та соціокультурних традицій Київської Русі

Найсильнішими серед південно-західних князівств були Галицьке та Волинське князівства. Обидва князівства мали вдале розташування, недосяжне для кочових нападників зі степу. Волинь і особливо Галичина були густо заселеними, а їхні міста розташовувалися на стратегічно важливих торговельних шляхах із Заходу. Ремісники становили основну частину населення галицьких міст. Саме міське ремесло визначало високий рівень матеріальної культури цього краю. Крім того, в Галичині містилися великі родовища солі.

Від часів Володимира Великого Галичина й Волинь входили до складу Київської держави. На Волині було закладено місто Володимир, що згодом стало столицею цієї землі. Головними містами Галицької землі за князя Володимира були Галич, Перемишль, Звенигород, Теребовль. Політичний центр князівства перемістився з Перемишля до Галича, що розташовувався біля карпатських соляних копалень. Першими в Галичині незалежно від київського князя правили Ростиславичі, нащадки онука Ярослава Мудрого. Тим часом на Волині влада належала Мстиславичам, що вели свій рід від Володимира Мономаха. Галицька земля відокремилася від Києва наприкінці XI — на поч.

XII ст. Спочатку вона була роздроблена на кілька князівств, але Володимирко Володарович (1123—1153) об'єднав їх в одне князівство зі столицею в Галичі (1141 р.).

Розквіт Галицького князівства припадає на час правління Володимиркового сина, Ярослава (1153-1187 рр.), який згадується в «Слові про Ігорів похід» під іменем *Ярослава Осмомисла* (той, що має вісім мислей), що означало «мудрий, розумний». Ярослав успішно вирішував зовнішньополітичні проблеми, розширив територію князівства: галицькі човни плавали Дністром в Чорне море, а галицькі рибалки ловили рибу в Дністровському лимані. Торгівля збагачувала землю і давала князю засоби для утримання сильного війська і проведення активної зовнішньої політики. Столиця князівства — Галич перетворилася на великий торговельний, культурний і політичний центр. Там можна було зустріти купців з Заходу і Сходу, там перехрещувались торговельні шляхи із Візантії до Західної Європи.

Галицький князь користувався авторитетом на міжнародній арені, підтримував дипломатичні взаємини не лише з сусідами, а й з Візантією, Священною Римською імперією.

Галичина відзначалася своєрідним політичним устроєм. Її вважають ідеальним зразком олігархічного правління на Русі. Адже найбільшою владою в князівстві користувалися місцеві бояри. Винятково велика влада галицьких бояр значною мірою пояснюється їхнім походженням. Галицька аристократія, очевидно, розвинулася насамперед із місцевої знаті. Свої маєтки вона дістала не від князя, як це водилося, а шляхом привласнення общинних земель, тому влада князя для них не була визначальною.

Бояри Волинського князівства, на відміну від галицьких, мали більш традиційні ознаки. Основна їх маса прийшла в ці землі у складі дружин своїх князів, що часто призначалися чи знімалися за волею Києва. Великий київський князь через незначну віддаленість справляв набагато більший політичний вплив на це князівство, ніж на Галицьке. Власне, з цієї причини об'єднати в майбутньому обидва князівства змогли саме волинські, а не галицькі князі.

При Ярославі Осмомислі галицькі бояри відкрито виступили проти князівської влади і навіть почали втручатися у родинні справи князя. Невдовзі між Ярославом і місцевим боярством виник конфлікт. Приводом до нього стало особисте життя князя. У Ярослава, який до того був одружений на дочці Юрія Довгорукого Ользі, з'явилась кохана жінка Анастасія. З нею він жив як з дружиною і від цього шлюбу народився син Олег, якому Ярослав віддавав перевагу перед законним сином Володимиром. У 1173 році княгиня Ольга разом з сином Володимиром і частиною бояр втекла від чоловіка до Польщі, через вісім місяців вона отримали листа від галицьких бояр з проханням повернутися додому з обіцянкою змусити князя Ярослава підкоритися боярському рішенню. І бояри свою обіцянку виконали — «великий, мудрий і шанований в усіх землях» князь був заарештований, його друзі і союзники — половці — вбиті, а кохана Анастасія, яку звинуватили в чаклунстві,— спалена на вогнищі. Протистояння закінчилось захопленням боярами влади в Галичі. Ярослав вимушений був підкоритися, але, помираючи, він передав верховну владу позашлюбному синові Олегу, а Ольжиного сина Володимира, посадив на уділ у Перемишлі. Заповіт князя не був проведений у життя, оскільки бояри вигнали Олега з Галича, поставили Володимира. Але останній врешті також не задовольнив бояр (за літописними даними - п'яничка, гуляка, не радився з боярами). У 1187 р. бояри збунтувалися і вигнали його з Галича, запросивши на престол волинського князя Романа Мстиславича з роду Мономаховичів. Але вторгнення угрів, яких запросив на допомогу князь Володимир, змусило останнього покинути Галичину. Правда, угорський король Бела III замість того, щоб повернути галицькі землі Володимиру, проголосив себе «королем Галичини» й залишив своїм намісником у Галичі сина Андрія. Після деяких поневірянь Володимир Ярославович, спираючись на підтримку німецького князя Фрідріха Барбаросси і польського короля Казимира, влітку 1189 р. повернув собі батьківський престол і княжив до самої смерті. На цьому припинилася династія Ростиславичів та й саме існування окремого Галицького князівства.

1199 р. *Роман Мстиславич* оволодів Галичем та об’єднав Волинь та Галичину. Галицько-Волинська держава досить скоро стала могутньою європейською державою.

Роман Мстиславич 1203 р. зайняв Київ, прийняв титул великого князя, відновив руські дипломатичні стосунки з Візантією, домовився про мир з Угорщиною. Спираючись на міське населення, він намагався послабити боярський вплив на політику держави.

Після загибелі Романа Мстиславича 1205 р. на землях Галицько-Волинського князівства утворилась низка невеликих феодальних князівств з осередками в Луцьку, Белзі, Турові, Пінську. Боярство відновило свої привілеї. Землі Галицько-Волинської Русі були захоплені Польщею та Угорщиною.

Розквіт Галицько-Волинського князівства припадає на часи правління *Данила Галицького*, який 1221 р. прийшов до влади на Волині і до 1229 р. завершив об’єднання Волині. У 1238 р. він здобув Галич, а згодом і Київ та об’єднав під своєю владою всю Південно-Західну Русь.

1245 р. Данило одержав перемогу під м. Ярославлем над об'єднаними військами Угорщини, Польщі, Ростислава Чернігівського та галицьких бояр. Цим було остаточно завершене об'єднання Галицько-Волинської землі. Але того ж року Данило був змушений підкоритися владі Золотої Орди. Він дістав від хана ярлик на правління. Однак його не влаштовував такий стан речей. Данило намагався організувати хрестовий похід проти монголо-татар за допомогою Папи Римського, від якого прийняв корону 1253 р., що дало йому підстави називатися королем Русі. Коронація відбулася у м.Дорогочині, передбачалася унія руської православної церкви з католицькою під покровительством папи.

Хрестовий похід не був здійснений, однак прийняття корони з рук Папи великою мірою підносило міжнародний авторитет Галицько-Волинського володаря.

Загалом Данило Галицький був мудрим правителем. Він розбудував державу, звів багато міст (в т.ч. і м. Львів 1250 р.) і фортець, успішно воював з

польськими, литовськими й ятвязькими князями, зміцнив західні рубежі, брав участь у боротьбі за австрійську спадщину. Галицько-Волинська держава при його правлінні була рівноправним суб'єктом міжнародної європейської політики.

Брат Данила Галицького, Василько, правив поруч з братом на Волині, яка не потребувала такої великої енергійності, як Галичина, де боярство постійно претендувало на керівну роль.

Протягом 100 років після смерті Данила на Волині та Галичині не відбулося особливо помітних змін. Установлений князями Данилом та Васильком стереотип правління – з енергійним і діяльним князем у Галичині й пасивнішим на Волині – до певної міри унаслідувався їхніми синами, відповідно *Левом (1264 – 1301 рр.) та Володимиром (1270 – 1289 рр.).*

Лев був постійно втягнутий у політичні конфлікти. Коли в Угорщині помер останній з династії Арпадів, він захопив Закарпатську Русь; домагався польського трону в Кракові. Переніс столицю з Холма до Львова.

Князь Володимир Волинський виявився протилежністю свого галицького кузена, й у взаєминах між ними нерідко виникала напруженість. Не бажаючи брати участь у війнах і дипломатичній діяльності, він зосередився на таких мирних справах, як будівництво міст, замків та церков.

Після смерті Лева в Галичині й на Волині князював його син **Юрій (1301-1308)**. Літописи зазначають, що під час його правління ці землі *«Цвіли в багатстві й славі».* Столиця перенесена до Володимира-Волинського. Солідність становища князя Лева давала йому підставу користуватися титулом «король Русі». 1303 р. заснував Галицьку митрополію. Дозвіл Константинопольского патріарха на утворення власної митрополії означав визнання міцної позиції князівства, його сили і могутності.

Двома останніми представниками династії Романовичів були сини Юрія **Лев та Андрій (1308-1323)**, які разом правили. Протягом їх правління починає зростати могутність Литви. Занепокоєні цим, вони вступили в союз із лицарями Тевтонського ордену. Відносно монголо-татар князі проводили незалежну,

навіть ворожу політику; існують також підстави вважати, що вони загинули в боротьбі з монголо-татарами.

Коли 1323 р. помер останній князь місцевої династії, знать обох князівств обрала на стіл польського кузена Романовичів – **Болеслава Мазовецького (1325-1340)**. Змінивши ім'я на Юрій і прийнявши православ'я, новий правитель узявся за продовження політики попередників. Попри своє польське походження він відвойовував землі, раніше захоплені поляками, а також відновив союз із тевтонцями проти литовців. У внутрішній політиці Юрій-Болеслав продовжував підтримувати міста й намагався розширити свою владу. Це, звичайно, призвело до сутички з боярами, які отруїли його у 1340 р. нібито за намагання ввести католицизм і потурання чужоземцям. Оскільки у Юрія-Болеслав не було спадкоємців, то престол перейшов до його зятя – литовського князя *Любарта*, і Галицько-Волинська держава опинилася у складі Великого князівства Литовського.

Так власна знать позбавила Галичину й Волинь останнього князя. З цього часу західні українці потрапили під владу чужоземних правителів.

Підводячи підсумки короткого огляду історії Галицько-Волинської держави, слід підкреслити деякі аспекти її існування, які свідчать про успадкування нею київських традицій. По-перше, державу добре знали в Європі, вона репрезентувала Україну-Русь. По-друге, велике значення мало висвячення Кирила митрополитом Київським: цим підкреслювалась наступність Галичини від Києва.

Протягом ста років після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство слугувало опорою української державності і фактично було головним політичним центром усієї України.

3.4. Боротьба Русі проти монголо-татарської навали. Південно-західні руські князівства під гнітом Золотої Орди.

Питання про роль монгольського нашестя та золотоординського іга в слов'янській історії завжди належало до розряду надзвичайно важливих, доволі

складних та дискусійних. Одні дослідники (Л. Гумільов, Б. Васильєв та ін.) вважають, що іга фактично не було, а був лише союз Русі з Ордою, інші (Б. Рибаков, П. Толочко, М. Котляр та ін.) — вказують на руйнівні наслідки золотоординської навали, яка загальмувала розвиток слов'янських земель, зумовивши в перспективі помітне відставання від країн Західної Європи

Монгольська держава утворилася наприкінці XII — на початку XIII ст. внаслідок активної об'єднавчої політики монгольського хана Темучіна. 1206 році курултай (загальні збори представників племен) проголосив його необмеженим володарем, і він прийняв ім'я Чінгісхан.

Країна перетворилася на воєнний табір і розпочала активне завоювання сусідніх територій та народів.

1222 р. монголи розбили половців, причому кількох ханів було забито, а старий Котян, тесть Мстислава Галицького, з рештками половців відступив до Дніпра. Котян звернувся до тестя по допомогу. У Києві відбувся з'їзд князів, на якому було вирішено допомогти половцям. У битві на річці Калці 1223 р. брали участь князі Київський, Чернігівський, Волинський, Галицький, Смоленський, Половецька орда, «вигонці галицькі» з Галицького Пониззя. Об'єднані русько-половецькі сили зазнали страшної поразки: загинуло 6 князів та 9/10 руських воїнів. Давньоруський билинний епос саме з Калкою пов'язує загибель трьох руських богатирів Іллі Муромця, Альоші Поповича та Добрині Нікитича.

Нова хвиля монгольського нашестя розпочинається 1237 р., коли на прикордонних рубежах Русі з'явилося багатотисячне військо онука Чингісхана — Батия. Навесні 1239 р. татарська орда рушила на терени України – спустошила Переяславщину, Чернігівщину, а 6 грудня 1240 р. загарбники здобули Київ. Далі, пройшовши вогнем і мечем галицькі та волинські землі, кочівники в 1241 р. вторглися в Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Трансільванію. Проте знекровлені на Русі війська Батия вже 1242 р. були змушені припинити своє просування в західному напрямку. Повернувшись у пониззя Волги, завойовники засновують нову державу в складі Монгольської

імперії — Золоту Орду. З цього часу Давньоруська держава перестає існувати. На Русі встановлюється іноземне іго на довгих 238 років.

Батий заснував Кипчакську, або Золоту орду, із столицею в місті Сарай.

Завдяки добрій організації, Золота орда мала могутню силу. На її чолі стояв хан з необмеженою владою, оточений родовою аристократією. Держава ця була дуже складною організацією, яка забезпечувала постійний військовий успіх, і відзначалась високою технікою утримання величезних мас війська, що дозволяло робити великі переходи. Десяткова система війська (кожні 10 вояків становили одиницю, десять таких десятків – сотню, десять сотень – тисячу, десять тисяч – «тьму» на чолі з воєводою) забезпечувала службу та відповідальність перед ханом.

Особисто хан більшу частину року знаходився у так званій ставці, що кочувала серед степів. У столиці він перебував лише взимку. Орда мала багаточисельний чиновницький апарат. Задля здійснення керівництва над усіма чиновниками були впроваджені дві посади – беклярібек (тобто бек над беками) та візир. Беклярібек був головнокомандуючим армії, займався дипломатичними стосунками з іншими державами, мав прерогативу вищої судової інстанції. Візир був головою виконавчої влади, центральний орган якої мав назву «диван». Останній складався з декількох палат на чолі з секретарями, які, у свою чергу, керували фінансовим, податковим, торговельним, внутрішньополітичним життям держави.

У політичному відношенні Золота Орда не була самостійною державою, вона становила частину єдиної імперії, управління якою здійснювалося каганом із столиці Каракоруму. Підкорення імператору складалося з відправки до Каракоруму частини усіх зібраних податків й данини.

Татарське панування, або «іго», як називали його на Русі, виявлялося головним чином у трьох сферах.

- *політичній* - затвердження князів та видача їм «ярликів» – грамот на князювання. Для цього вони викликали князів до Золотої орди і залежно від довіри, яку викликав той чи інший князь у хана, від розміру подарунків,

видавали «ярлик». Права на престол й бажання народу при цьому не враховувались. Таке заміщення князівських столів відкривало широкий простір для доносів, підкупів, інтриг. Звичайно, князь, що дістав стіл «ласкою» хана, не потребував підтримки людності і не прислухався до голосу громади. Подорож до орди була часто небезпечною для князів, і кілька їх загинуло. Так, вбитий був князь Чернігівський Михайло, який відмовився поклонитися образам ханів. Крім цього, від князів вимагали виконання принижуючих обрядів. Князі повинні були негайно з'являтися на виклик хана, виступати з військом на допомогу йому в походах.

- *економічній* – збирання податків та формування системи повинностей. Спочатку данину збирали намісники хана - *баскаки*, згодом поклали відповідальність на князів за її сплату.
- *військовій* – делегування князями воїнів до монгольського війська та участь у походах.

Таким чином Україну було перетворено на провінцію, яка повинна була забезпечувати татар усім необхідним. Але разом з тим руські землі не входили безпосередньо до складу Золотої Орди; на території Русі не було створено постійного адміністративного апарату завойовників, толерантне ставлення золотоординців до християнства та православного духівництва.

Питання про татарську навалу й долю української людності, на території якої татари простягли своє «іго», є одним з дискусійних в історії України. Довгий час у російській, польській і навіть в українській історіографії панувала версія про повне запустіння України після татарської навали і втечу населення переважно на Суздальщину. Таким чином встановлювалась наступність Суздальщини, а за нею Московщини від Київської Русі (України), оскільки не лише князівська династія, а й людність прийшла з України.

Першу підставу для цього подали літописи, які описували спустошення України («Учиниша землю пусту», «в місті не зосталося жодної живої душі», «держава Київська ні во що обратиша»). Не зважаючи на те, що в різних джерелах, як і раніше, згадуються і міста, і людність України, стара польська і

російська історіографія прийняли на віру ці гіперболічні вислови літописів. Зокрема, польський історіограф М. Грабовський доводив, що спустошену Україну залюднило польське селянство. М. Максимович піддав цю теорію суттєвій критиці.

У російській історіографії довгий час панувала теорія запустіння України й міграції людності на північ. В. Ключевський наприкінці XIX ст. писав, що «Подніпров'я на довгі часи стало пустелею з бідними рештками давньої людності», бо основна її маса емігрувала на захід, до Галичини та на північ, до Суздальщини.

З'являються теорії, автори яких намагалися довести, що Україна за великокнязівської доби була залюднена великоросами, які по татарській навалі перейшли на Суздальщину, а подніпрянські землі колонізували українці з Галичини. Цю теорію на початку XX ст. відновив академік О. Соболевський.

З іншою точкою зору виступив М. Грушевський. Він не припускав можливості повного спустошення України, а вважав, що людність південної України ще під час половецьких нападів призвичаїлась рятуватись від ворога у лісах, ярах, болотах та печерах і, коли минала небезпека, вертатися додому й продовжувати мирне життя. Виходячи з цього, нема підстав вважати, що людність України тікала на Суздальщину. Інша справа – еміграція боярства: воно мало для цього підстави вже в XII ст. у зв'язку з занепадом державного життя в Україні і розкладом дружинного устрою. Могло емігрувати духовенство, промисловці, купецтво, але сільська маса не мала для цього підстав. Таким чином, дотатарська людність залишалася в лісовій смузі – в полянсько-деревлянському та сіверському Поліссі. Там не було небезпеки і там у населення збереглися діалектологічні прикмети дотатарських часів.

У південній частині України, яка найбільше потерпіла від татар, залишились топографічні назви дотатарських часів, а це свідчить, що зміни населення не було.

Татари, проводячи боротьбу з князями, намагаючись ослабити їх, використовували для цього сільські маси. Багато було випадків, коли вони

переводили сільську людність безпосередньо під свою владу, доручаючи їй «сіяти пшеницю та просо».

Таким чином постали так звані «татарські села» і «татарські люди». На ґрунті порівняльної забезпеченості «татарських людей» та «татарських сіл» в Україні почався антикнязівський рух: опинившись без князя та його урядовців, деякі села цілком задовольнялися своїм становищем – залежністю безпосередньо від татар і працею на їхні замовлення. Найсильнішим був цей рух на Західній Україні, зокрема у так званих болохівців: так називали населення між річками Богом та Случчю. «Татарські люди» творили автономні громади, які нагадували громади докнязівських часів. Татари навіть не призначали до їх сіл своїх постійних урядовців.

Поганим під час іга було становище боярства та купецтва: посол папи Інокентія IV де Плано Карпіні у 1245 - 46 рр. писав, що татари «визначних і старших ніколи не милують».

Перебільшено уявлення про повний розгром міст. Плано Карпіні застав у Києві бояр, тисяцького. Звичайно, місто зазнало великої руйнації, але навіть церкви не всі були знищені.

Той же Плано Карпіні писав, що з ним їхали до Києва купці з Царгороду, Польщі, Австрії, Франції, з Генуї, Пізи, Венеції. З цього видно, що навіть зовнішня торгівля Києва не зовсім припинилась. Не були знищені цілком і інші міста, які дуже потерпіли від татар: Чернігів, Володимир-Волинський, Галич – залишились столицями князівств.

Таким чином, внаслідок монголо-татарської навали та іга в Україні-Русі припинились природні процеси державного розвитку, певною мірою був загальмований культурний та економічний розвиток. Поруч з цим неможливо говорити про повне й остаточне винищення населених пунктів і стовідсоткову еміграцію дотатарської людності на північ.

3.5.Давньоруська культура періоду феодальної роздробленості

Період феодальної роздробленості як закономірний етап в історії Русі був періодом подальшого культурного розвитку руських князівств. Поряд зі

старими центрами культури — Києвом, Новгородом, Черніговом — виростають і нові — Владимир на Клязьмі, Володимир-Волинський, Галич, Полоцьк, Смоленськ, Туров та ін.

Не дивлячись на усобиці і постійну загрозу з боку половців і монголо-татар, в давньоруській культурі того часу спостерігались нові досягнення і успіхи. Між окремими південно-західними землями поступово зміцнювалися економічні, політичні й культурні зв'язки, утворювалися характерні риси й особливості, які стали притаманними українській мові, культурі, українській народності в цілому. За своїм змістом культура стала більш демократичною: до культурного життя залучалися нові території, міста і суспільні стани. Замовниками культових споруд, монументальних розписів і дорогоцінних ювелірних виробів усе частіше ставали заможні представники посадського люду зі своїми поглядами і смаками.

Культура окремих князівств ґрунтувалася на спільній, загально-руській основі. Ідея єдності Русі, необхідності об'єднання всіх руських земель перед лицем іноземних загарбників, що посягали на незалежність країни, продовжувала жити в свідомості народних мас та передової частини класу феодалів і яскраво відбивалася в пам'ятках культури тих часів.

Вершиною художньої творчості, в якій об'єдналися складні і досить суперечливі світоглядні уявлення (язичництво з його тілесно-почуттєвим світосприйняттям, де людина «розчинена» в природі, і християнство з його закликом до відмови від грішного буття та орієнтація людини на «божественні цінності»), стала героїчна поема *«Слово о полку Ігоревім»,* написана в другій половині XII ст. невідомим автором. Сюжетною основою «Слова» стала розповідь про невдалий похід кількох руських князів на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем у 1185 р. проти половців.

Автор «Слова» — патріот, передова людина своєї епохи. З величезною любов'ю і поетичним натхненням змальовує автор образ Руської землі, якій важко протистояти численним нападам ворогів через її роздробленість і

роз'єднаність. Вся розповідь у «Слові» підпорядкована основній ідеї — ідеї служіння Вітчизні, ідеї єдності Руської землі.

В поемі широко представлені народна символіка, міфологія, звичаї, на основі яких формулюються основні моральні вимоги, які висувалися до борців проти кочівників, утверджувалася рицарська доброчесність захисників держави. На прикладі невдалого походу князя Ігоря Святославича автор показує, якими можуть стати наслідки роздробленості. Зі всією художньою переконливістю проведена думка про необхідність єдності всіх земель. «Слово о полку Ігоревім» – яскраве свідчення того, що і після політичного роздроблення країни в літературі продовжувався і поглиблювався розвиток традицій і ідей, закладених на етапі єдиної Київської держави.

Своєрідним твором давньоруської літератури, що належить до першої чверті XIII ст., є «Моління Даниїла Заточника», в якому автор проводить ідею єдності Руської землі, гостро виступає проти бояр і монастирів. Цей твір відбиває ідеологію дрібних служилих феодалів (дворян), зацікавлених у міцній великокнязівській владі.

Серед пам'яток церковної, житійної літератури найбільш значним є «Києво-Печерський патерик», основна частина якого створена в 20-х роках XIII ст.

У період роздробленості продовжувало розвиватися *літописання*, виникли нові центри літописання в Чернігові, Переяславі, Холмі, Володимирі-Волинському. В багатому Видубицькому монастирі, який знаходився біля Києва, була, очевидно, ціла історична бібліотека, яка складалася з рукописних літописів. Користуючись цією бібліотекою, вчений ігумен цього монастиря Моїсей створив виключно цікаву історичну працю з руської історії XII ст. — *Київський літопис*, що охоплює час від 1111 до 1200 р. Під рукою літописця були літописи різних князів з різних земель, що дало авторові можливість зображувати події з різних точок зору і давати подіям максимально об'єктивну оцінку. Як виразник ідеології феодалів, літописець головну увагу приділяє розповідям про життя й діяльність князів, зокрема Володимира

Мономаха, його синів, описує князівські усобиці, походи проти половців, закликає до єдності Русі в боротьбі проти них.

Видатною пам'яткою є *Галицько-Волинський літопис* присвячений подіям у Галицькій і Волинській землях з 1201 по 1292 р. Особливістю цього літопису є те, що в ньому дуже мало церковних елементів, він має світський характер. Літопис, складається з двох частин. Першу (життєпис Данила Галицького) написано високоосвіченим книжником у Холмі, в основному, з метою звеличення політики Данила — спадкоємця і продовжувача справи давніх володарів Києва. Він -»князь добрий, хоробрий і мудрий», його славу можна зрівняти лише зі славою Святослава Ігоревича та святого Володимира Великого. Волинська частина літопису починається 1261 р. В основному вона писалася при дворі володимирського князя Володимира Васильковича в останні роки його життя. З приводу смерті князя в текст включено написану іншою особою похвалу Володимирові, значна частина якої - переробка «Слова про закон і благодать» Іларіона. У літописі згадані і частково переказані окремі «слави» - величальні пісні, з якими мають спільні риси обрядово-величальні колядки - один з найдавніших елементів української народнопоетичної творчості.

З'явились нові оригінальні форми історичних творів: сімейні та родові княжі літописи, життєписання князів, повісті про княжі злочини тощо.

Економічне і політичне зростання міст, значна частина яких стала центрами удільних князівств, сприяла значному розвитку будівництва культових і громадських споруд у Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі та інших містах. В удільних князівствах з'явились архітектурні школи зі своїми місцевими особливостями. Розміри храмів зменшились, спростилась їх конструкція, зовнішнє і внутрішнє оздоблення. Стала застосовуватись нова декорація фасадів з пілястрами, напівколонками, аркатурними поясами і так званим поребриком. У XII ст. в Подніпров'ї з'являється київська, чернігівська і переяславська архітектурні школи, пов'язані між собою єдиними стилістичними особливостями. Найбільш відомими пам'ятниками київської архітектурної

школи XII ст. є церква Богородиці Пирогощі (1132) на Подолі, Кирилівська (після 1146), Василівська (1183) в Києві та Юр'ївська в Каневі (1144).

Численними будовами в XII ст. збагатився Чернігів. Наприклад, збереглися до нашого часу Борисоглібський собор і Успенський собор Єлецького монастиря. Збудовано церкву на честь «покровительки торгівлі» святої Параскеви П'ятниці.

У Галицькій і Волинській землях з розширенням міст будувалися міські укріплення, різні цивільні й культові споруди — князівські і боярські палаци, церкви та ін. В одному лише Галичі було не менше 30 монументальних споруд. У 1157 р. Ярославом Осмомислом був зведений Успенський собор - третій за розміром собор Київської Русі, найбільша святиня й окраса княжого Галича, яскравий зразок галицької білокам'яної архітектури. На жаль, зберігся від нього лише фундамент. До наших днів збереглась лише церква св. Пантелеймона, збудована 1200 р., у якій можна побачити такі ознаки романського стилю, як восьмигранні колони з капітелями, яких не було в давньоруському оздобленні.

У XIII - XIV ст. закладається низка нових міст і замків, наймогутнішими серед яких були Луцьк, Острог, Кременець, Хотин, Холм, Львів (1256). Для будівництва замків Данило Галицький запрошував найкращих майстрів з Європи. Цікавими архітектурними пам'ятками Галицької землі є князівський палац і церква Пантелеймона в Галичі.

Певні зміни відбуваються й у зведенні оборонних споруд (мурів, веж, башт), які будуються з каменю. Найдавніша серед них - фортеця Тустань поблизу Львова (IX-X ст.), а також оборонні укріплення Кам'янця, Дрогобича, Луцька.

Іконопис Галицько-Волинського князівства розвивався під русько-візантійським впливом, проте зображення більш реалістичні, яскравіші, життєрадісніші. Наприклад, ікона Юрія-змієборця (кін. XIV - поч. XV), знайдена поблизу Дрогобича і зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва; Красилівська Богородиця (XIII). Про високий рівень іконопису в Галичині свідчить той факт, що після захоплення Львова польським

королем Казимиром у 1349 р. він запросив львівських художників розмальовувати свій палац у Кракові. Новими в Галицькій Русі були литі олов'яні та бронзові ікони.

Одночасно з архітектурою в Південно-Західній Русі розвивалися також живопис, зокрема настінний, іконописання, різьблення по каменю і дереву (декоративне мистецтво), ювелірна справа, особливо виготовлення для князів і бояр різних прикрас із золота і срібла. Розвивалося також музично-пісенне мистецтво.

Отже, незважаючи на несприятливі умови (часті князівські усобиці, напади половців, татарську навалу) культура в період феодальної роздробленості продовжувала розвиватися, здобувати нові риси.

Запитання для самоперевірки

1. Назвіть головні причини феодальної роздробленості Київської Русі.
2. Охарактеризуйте рішення та значення Любецького з'їзду князів.
3. Чому Галицько-Волинська держава може вважатися спадкоємницею Київської Русі?
4. Галицьку та Волинську землі в єдину державу об’єднав:

а) Ярослав Осмомисл; б) Роман Мстиславович; в) Мстислав Удатний.

5. Коронація Данила Галицького відбулася в:

а) Холмі; б) Львові; в) Дорогочині; г) Галичі.

6. В яких формах здійснювалось на Русі татаро-монгольське іго?

Лекція 4. Українські землі у складі Литви та Польщі (XIV-XVI ст.). Виникнення українського козацтва (XIV – XVII ст.).

Мета лекції: охарактеризувати зміни в соціально-економічному, політичному, культурному житті українського народу у другій половині XIV – першій половині XVII ст.

1. Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського. Велике князівство Литовське як форма поліетнічної держави литовців, українців, білорусів. Польська експансія на українські землі наприкінці XIV – на початку XV ст. Польсько-литовська боротьба за українські землі: від Кревської до Люблінської унії.

2. Запорозьке козацтво у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Передумови виникнення та джерела формування козацтва. Запорозька Січ: військовий та адміністративний устрій. Формування органів влади та управління.

3. Формування української народності.

4. Культура України другої половини XIV – першої половини XVII ст. Рух Реформації в Європі та його вплив на українських землях. Берестейська унія. Православні братства.

Література

1. Бачинська О. А., Чухліб Т. В., Щербак В. О. Українське козацтво. Золоті сторінки історії. К., 2015. URL: http://history.org.ua/LiberUA/978-617-7268-30-6/978-617-7268-30-6.pdf
2. Бойко О.Д. Історія України: Посібник К., 2021.
3. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. К., 1992.
5. Історія Запорозької Січі / В. Смолій, В. Щербак, А. Гурбик та ін. К., 2015.
6. Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря / О. Бачинська, Т. Вінцковський, В. Грибовський та ін. Х., 2016.
7. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. К., 2000.
8. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. К., 1990.

4.1. Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського. Велике князівство Литовське як форма поліетнічної держави литовців, українців, білорусів. Польська експансія на українські землі

наприкінці XIV – на початку XV ст. Польсько-литовська боротьба за українські землі: від Кревської до Люблінської унії.

Роздроблення давньоруської держави, занепад Києва, смерть останніх представників династії Романовичів у Галицько-Волинському князівстві відкрили шлях до прямих втручань в життя українських земель сусідніх держав (Литва, Польща, Московія).

На початку XIV ст. Литва була сильною державою. Її територія сягала далеко за межі етнічного регіону за рахунок приєднання білоруських і частини руських земель.

Литовське проникнення на Русь розпочинається ще у XIII ст., за часів *Міндовга (1230 - 1263 рр.)* і продовжується його нащадками – *Гедиміном (1316 - 1341 рр.) та Ольгердом (1345 - 1377 рр.)*.

Після смерті Юрія II Болеслава на княжому столі Волині закріпився син Гедиміна Любарт, який номінально вважався також галицько-волинським князем (1340-1349). Внаслідок польсько-угорсько-литовського протистояння у боротьбі за галицько-волинську спадщину Польща отримала Галичину, а Литва – Волинь.

Під командуванням Ольгерда *1362 р.* литовсько-українська рать розгромила на берегах *р. Сині Води* (суч. р.Синюха, ліва притока Південного Бугу) поблизу фортеці Торговиця (Новоархангельський р-н Кіровоградської обл.) війська трьох татарських беїв – Кутлуг-Бея (правителя Кримської Орди), Хаджи-Бея (Перекопської) і Димитра (Ямболукської (Джамбойлуцької). Унаслідок здобутої перемоги Ольгерд відвоював у татар Київ і Поділля і розширив свої володіння далеко на південь у напрямку до Чорного моря. Перемога литовсько-руського війська у Синьоводській битві задовго до Куликовської битви 1380 року підірвала могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського іга.

Таким чином, до складу Литви увійшли всі західно-руські (білоруські) та майже всі південно-західні (українські) землі і утворилося ***Велике князівство***

Литовське (надалі – ВКЛ), у складі якого руські землі становили 9/10 території.

Майже до кінця XIV ст. ВКЛ було своєрідною федерацією земель-князівств, повноцінними, рівноправними суб'єктами якої виступали землі Київщини, Чернігово-Сіверщини, Волині та Поділля. Збереглася стара система управління. Литовські правителі, намагаючись утримати під своїм контролем інкорпоровані землі, послідовно дотримувалися правила: "старого не змінювати, а нового не впроваджувати".

Литва потрапила під великий культурний вплив своїх слов'янських підданих, про що свідчить наступне: розширення сфери впливу руського православ'я на терени литовської держави, утвердження "Руської правди" державною правовою основою, визнання руської мови офіційною державною мовою, запозичення литовцями руського досвіду військової організації, будування фортець, налагодження податкової системи, формування структури князівської адміністрації.

Польська колонізація українських земель почалася майже одночасно з литовською. Початок їй поклав Казимир Великий, приєднавши у 1347 р. Галичину до Польщі.

Польське проникнення в українські землі кардинально відрізнялось від Литовського: польський уряд із самого початку утвердження у цьому регіоні намагався зробити його своєю провінцією, нав'язати польське право та адміністративну систему, витіснити православ'я шляхом утвердження католицизму, що викликало опір та протистояння місцевого населення.

Наприкінці XIV ст. зовнішні та внутрішні обставини змусили литовських та польських феодалів почати процес об'єднання двох держав. Затиснута між Тевтонським орденом та Московським князівством Литва отримала від Польщі пропозицію шляхом династичного шлюбу польської королеви Ядвіги та литовського князя Ягайла об'єднати сили двох держав. *14 серпня 1385 р.* було укладено ***Кревську унію***, за умовами якої Ягайло отримував титул короля

Польщі й зобов'язувався окатоличити литовців та "навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до корони Польської".

Однак Ягайло так і не вдалося провести до кінця укладену в Крево угоду, проти унії виступила литовська і українська опозиція, що згуртувалася навколо ***Вітовта*** (двоюрідний брат Ягайла). За *Острівською угодою 1392 р.* Ягайло повертав Вітовту усі батьківські землі (передусім Троцьке князівство) й зробив його своїм намісником у Литві.

Намагаючись зміцнити внутрішню єдність власної держави, максимально централізувати управління, Вітовт проводить політику ліквідації автономних прав Волинського, Новгород-Сіверського, Київського та Подільського князівств, де починають управляти великокнязівські намісники. Внаслідок цього посилюється соціальний гніт і зводиться нанівець колишня автономія українських земель.

Вітовт проводив і активну зовнішню політику. Його володіння поширились на південь та схід аж до Чорного моря. Вітовт, виконуючи плани «великого княжіння на всій руській землі», розбудовує на півдні українських земель систему опорних укріплень (у Брацлаві, Черкасах та інш.), закладає фортеці та морські порти у південних степах (кінець XIV — початок XV ст.; Каравул (на Нижньому Дністрі, поблизу Рашкова), Чорне місто (Черн; на лівому березі Дністровського лиману), Коцюбіїв (Каціберй, Качибей — на берегах Одеської затоки, між двох лиманів — Хаджибейського і Куяльницького), ряд військових поселень на Південному Бузі (Бужин) та Вітовтова переправа (міст) (Первомайськ)) і нижньому Дніпрі (Дашів (Очаків) та Вітовтова Митниця)); здійснює у 1397-1398 роках два переможних походи проти Золотої Орди.

1398 р. Вітовт проголошує себе повновладним Великим князем Литовським, держава стала називатися *Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське.*

Від політики південної колонізації довелося частково відмовитись після нищівної поразки литовського війська в *1399 р. на річці Ворскла* в бою з татарськими загонами. Ця поразка похитнула позиції Литви і Вітовта, що

змусило його піти на підписання *Віленської унії* (1401 р.), за якою литовські князі визнавали васальну залежність Литви від Польщі. Після смерті Вітовта всі руські землі мали перейти під владу польської корони. Щоправда, перемога об'єднаних польсько-литовсько-руських військ над Тевтонським орденом в битві *під Грюнвальдом (1410 р.)* змусила польського короля піти на значні поступки Вітовту. Згдіно *Городельської унії 1413 р.* Польща визнавала існування великокнязівського престолу в Литві, але обрання великого князя мав контролювати і затверджувати польський король. Литовські феодали-католики зрівнювались в правах з польськими у вирішенні державних справ, в т.ч. і в питанні обрання великих князів литовських і королів польських.

Городельська унія значно зміцнила становище Литви на міжнародній арені, в той же час вона посилювала дискримінацію православних аристократів. Забивши клин між православними та католицькими феодалами, між православними народними масами й окатоличеною знаттю ВКЛ, унія спричинила в українських землях розкол, посилила соціальний та національно-релігійний гніт.

Після смерті Вітовта могутня централізована держава розпалася. Розпочалася довготривала громадянська війні, що значно послабила Литву й Україну. В війну активно втрутилася і Польща.

У 1440 р. великим князем литовським, а з 1447 р. і королем Польщі став син короля Ягайла *Казимир (1440-1492 рр.*), який продовжив централізаторську політику щодо українських земель. Волинське та Київське князівства було перетворено на звичайні литовські провінції з намісниками-католиками на чолі. На українські землі поширюється воєводський устрій.

Остаточна втрата українськими землями в складі Литви автономних прав збігалася в часі з піднесенням Московського князівства, яке, консолідуючи навколо себе прилеглі землі, врешті-решт трансформувалося в єдину централізовану Російську державу. З поваленням 1480 р. ординського гніту Москва дедалі гучніше та активніше заявляє про себе як про центр "збирання земель Русі".

Початок XVI ст. характеризується загостренням московсько-литовського протистояння. Війни та збройні сутички тривали майже безперервно – у 1500 - 1503, 1507 - 1508, 1512 - 1522 рр. Внаслідок Лівонської війни з Московщиною (1558 - 1583 рр.) ВКЛ опинилося на межі воєнної катастрофи і змушене було піти на поступки Польщі, яка активно добивалася приєднання Литви. Процес зближення Литви і Польщі завершився підписанням ***Люблінської унії*** *1 липня 1569 р.* Як результат цієї угоди була створена польсько-литовська держава *Річ Посполита*, яка мала спільного короля, спільний сейм і сенат, гроші та зовнішню політику. Польська та литовська шляхта отримували право володіти землями у будь-якій частині держави.

ВКЛ частково зберігало свою автономію: печатку, казну, герб, адміністрацію, військо, законодавство. Урядовою залишалася руська мова.

Найдовше виступали проти унії чотири українські магнати – О. Чарторийський, К. Вишневецький, К. Острозький, Б. Корецький. Але під тиском обставин і вони змушені були погодитися з унією.

Наслідки Люблінської унії для України*:* більша частина українських земель відійшла до Польщі – Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя. За ВКЛ зберігалося лише Берестейське воєводство. Частина українських земель перебувала під владою Угорщини, Молдови та Московської держави.

Українські землі Речі Посполитої було поділено на шість воєводств: Галицьке (Руське), Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Белзьке.

У подальшому національно-політичне життя України зазнало тяжких ударів: поширюється польське право, мова, католицизм. Майже негайно після Люблінської унії починається широке роздавання землі польським магнатам, які безжалісно експлуатували природні багатства України.

Люблінська унія прискорила процеси поляризації тогочасного українського суспільства. Деяка частина української знаті під тиском поляків була згодна прийняти католицьку віру, щоб стати подібною до еліти суспільства.

Така позиція дуже негативно сприймалася низами – міщанами, бідною шляхтою, селянами, які не бажали миритися з польським засиллям.

Окрім політичних, в Україні відбуваються і *соціально-економічні зміни*. Господарство на зламі XV-XVI ст. поступово переходить від натурального до грошового. Важливим фактором піднесення економічного життя, насамперед у західних землях, стає активізація сільськогосподарського експорту, розширення торговельних зв'язків із зарубіжними країнами, переважно північними (німецькими князівствами, Нідерландами, Англією, Швецією), а також з багатьма східноєвропейськими державами.

На думку І. Крип'якевича, «для піднесення України на вищий цивілізований рівень торгівля з Заходом мала особливе значення, — тим більше, що зв'язки зі Сходом ставали дедалі слабші». Розширення торгівлі заохочує українську шляхту до розбудови фільварочних[6] господарств і промисловості, яка зазнає дедалі більшої галузевої диференціації.

Відповідно пани були зацікавлені в посиленні кріпацтва. Останню крапку в законодавчому оформленні кріпацтва було поставлено *«артикулами» польського короля Генріха Валуа (1573) та Третім Литовським статутом (1588).* Згідно цих документів тривалість панщини визначалася волею пана; селяни позбавлялися права розпоряджатися своїм майном; шляхтич отримував право карати на смерть своїх кріпаків; селян-утікачів розшукували протягом 20 років.

З розвитком економічного життя зростає значення міст і збільшується їх кількість. У містах, з одного боку, розвивається ремісництво, торгівля, а з іншого — вони стають осередками політичного і культурного життя. Українські міста користуються *магдебурзьким правом* – правом на самоуправління.

Відбуваються важливі процеси і в соціальній сфері: формуються шляхетський (князі, пани, зем'яни, бояри) та міщанський (патриціат, бюргерство, плебс) стани; православне духовенство починає втрачати позиції і

---

[6]*Фільварки* – багатогалузеві феодальні господарства, що грунтувались на постійній щотижневій праці залежних селян та були орієнтовані на товарно-грошові відносини.

активно витісняється католицьким; різні категорії селян (слуги, данники, тяглові) перетворюються на одну верству — кріпаків; виникає нова соціальна група — козацтво. Козацтво, поступово набираючи силу, згодом стає впливовим фактором суспільного життя, активним чинником історичного процесу.

4.2. Запорозьке козацтво у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Передумови виникнення та джерела формування козацтва. Запорозька Січ: військовий та адміністративний устрій. Формування органів влади та управління.

У багатовіковій історії нашої країни особливе місце належить козацтву. За слушним висловом видатного вченого Володимира Антоновича в ньому найвиразніше і найяскравіше визначилася та «провідна ідея, що виявляла собою прагнення народу» - принцип військового демократизму та рівного політичного права для кожної особистості.

Для вітчизняної історіографії є традиційною увага до проблеми українського козацтва. Історією козацтва цікавилися В.Б. Антонович, Д.І. Яворницький, М.І. Костомаров, М.С. Грушевський, А.О. Скальковський та ін. В радянські часи цю проблематику досліджували М.Н. Петровський, К.Г. Гуслистий, В.О. Голобуцький, О.М. Апанович. Проявляли інтерес до історії козацтва й зарубіжні дослідники: польські (М.Бельський, В. Томкевич, Т.Падалиця, В. Серчик, А. Вичанський, А.Качмарик та ін), французькі (П'єр Шевальє, Гійом де Боплан, Шерер та ін). Не оминули цю проблему і вчені західних українознавчих центрів (М. Андрусяк, Г. Гаєцький, В. Баран, Ф. Сисін, Л. Винар). Серед сучасних українських дослідників виділимо В. Смолія, В. Степанкова, А.Гурбика, О.Бачинську, Т. Чухліба, В. Щербака, В.Шевчука та ін.

Погляди вчених в оцінці козаччини розходяться.

Так, ряд *польських істориків* XIX ст. розглядали козаччину як явище негативне, підкреслюючи її руйнівній характер (Т. Падалиця), явище, шкідливе для цивілізації (Т. Козак), але підносили заслуги польського елемента в справі колонізації та озброєння краю (М. Грабовський).

Російські історики „державницької” школи (С.М. Солов’єв, Н.Д. Кавелін), ідеалізуючи роль держави в історії Росії, розглядали козацтво в Росії та в Україні виключно як руйнівну антиісторичну силу.

Дореволюційні українські історики, письменники, поети ідеалізували козацтво, розглядаючи його демократизм, прагнення до рівності як втілення суспільного ідеалу українського народу (А.О. Скальковський, М.І, Костомаров, В.Б. Антонович, Д.І. Яворницький).

М.С. Грушевський дещо по-новому підійшов до оцінки козацтва. Розглядаючи цю проблему в історичному розвитку, не заперечуючи демократизму й безкласовості козацтва, він трактував його на першому етапі існування як руйнівну, стихійну силу, і лише згодом, на думку дослідника, воно стало втіленням національних прагнень українського народу, його державницьких змагань.

Вперше слово „козак” зустрічається у «Початковій монгольській хрониці» (1240 р.). У перших згадках тюркське слово «козак» означало «охоронець» або «розбійник». Пізніше – «вигнанець», «авантюрист», «волоцюга». Цим терміном називали і вільних, «нічиїх» людей, які промишляли зброєю, саме в цьому сенчі воно закріпилося і за русинами-українцями. Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах датована 1489 р. («Польська хроніка» Мартіна Бєльського).

Як нова соціальна верства суспільства козацтво формується протягом XV-XVI ст. Спочатку воно локалізується к Нижньому Подніпров’ї та Подністров’ї – на території так званого *Дикого Поля*.

Стосовно ***проблеми виникнення козацтва*** в історичній літературі викристалізувалася низка версій, що пояснюють його походження.

Оригінальність козацького побуту, уявна відокремленість козаків від загальної маси народу наводила деяких істориків на думку, що вони походять від якоїсь певної етнічної групи. Ці версії можна умовно об’єднати в групу “етнічних”: “хозарська”, “чорно-клобуцька” (М. Стрийковський, М. Карамзін, М. Погодін, Д.М. Бантиш-Каменський), “татарська” (М. Костомаров),

“болохівська” (М. Дашкевич), “бродницька” (М.Ф. Котляр та ін.), “автохтонна”.

Теорії етнічного походження козаків, без сумніву, розширюють наші уявлення про передісторію козацтва, однак не пояснюють причин виникнення цього явища. Можливість виявити першопричини утворення козацтва надають такі версії:

1. “Уходницька” – пов’язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли.

2. “Захисна” пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі.

3. “Соціальна” – факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію у нових місцях проживання.

Аналізуючи версії походження козацтва, слід зазначити, що причини, які зумовили це явище, мали комплексний характер. До них належали економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні чинники.

Формування козацтва як стану – процес складний і довготривалий. Лише на рубежі (XVI - XVII ст.) українське козацтво переросло в окрему станову групу із своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами (М. Грушевський), але суспільні реалії були такими, що козацтво змогло пройти період свого зародження, становлення і розвитку швидшими темпами, ніж інші стани тогочасного суспільства. На це були свої причини. Практично вже з самого початку козацтво формувалося як категорія людей, що виходила за вузькі рамки феодальної становості. Козак-воїн існував поряд з козаком-землеробом, військовий елемент природно вживався в елемент землеробський і доповнював його. Козак-землероб був вільним виробником і своє господарство (зимівник) вів за фермерським зразком.

Українське козацтво розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і динамічно змінювалась. Спочатку козакували переважно вихідці з міст і містечок, що пов'язувалося з розвитком уходництва та боротьбою проти татарської агресії. Соціально-економічні й політичні зміни другої половини XVI ст. зумовили перехід у козацтво значної частини колишніх бояр та слуг. Польська експансія в Україну створювала сприятливі умови для поповнення його лав представниками шляхти як польського, так і українського походження. Водночас посилення соціального й національного гноблення викликало покозачення широких верств селянства та міщанства.

Важливим елементом становлення козацтва як феодального стану було створення ***реєстрового війська*** (універсал польського короля Сигізмунда Августа від 5 червня 1572 р. про утворення найманого козацького формування з 300 козаків; універсал польського короля Стефана Баторія (вересень 1578 р.) про утворення реєстрового полку чисельністю 600 осіб). Основними завданнями реєстровців були охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками. За свою службу вони звільнялися від податків, одержували землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевої влади, судовий імунітет, а також отримували платню від короля та сукно на одяг. Хоча реформа мала на меті розкол козацтва, намагання використати частину його сил в інтересах держави, вона поклала початок легітимізації козацького стану – юридичному визнанню прав, привілеїв та обов'язків козацтва як соціальної верстви.

Потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала **Запорізька Січ**.

Серед найважливіших причин появи Запорізької Січі слід відмітити: потребу організації козацтва у зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст., необхідність захисту українських земель від дедалі зростаючої татарської агресії.

Козацтво являло собою соціальне самозахищене об'єднання, покликане до життя умовами існування на прикордонні з відповідними моральними критеріями. В основі січового братства лежав своєрідний аскетизм, що проявлявся у готовності до смерті, чим козаки завжди дивували іноземних спостерігачів; у спартанському перенесенні фізичних страждань; у байдужості до побутового комфорту. З часом ці риси запорожців було опоетизовано й витлумачено як традиційні для українського національного характеру.

Козацький аскетизм, очевидно, дав підставу і для ототожнення запорожців із членами західноєвропейських духовно-рицарських орденів. Тим більше, що протягом XVI ст. ідея середньовічного рицарства продовжувала існувати в Речі Посполитій. Подібно ченцям-рицарям, козаки бачили у походах проти «невірних» не лише подвиги доблесті і засіб здобуття слави, але й релігійні мотиви.

Заснування першої Запорізької Січі в середині XVI ст. на о. Мала Хортиця, як правило, пов'язують з ім'ям видатного козацького ватажка Дмитра Вишневецького – Байди (1516 – 1563 рр.). Відомо, що восени 1557 р. Хортицька фортеця зруйнована ордою кримського хана. Дмитро Вишневецький воював проти турецько-татарської агресії. Організоване ним козацтво стало військовою силою, з якою мусили рахуватися очільники багатьох держав.

Не одне покоління істориків замислювалося, чи правомірно ототожнювати Хортицький замок з першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові відкриття, ця проблема і сьогодні залишається дискусійною. Безперечно, Хортицький замок, зведений як форпост боротьби проти татарської агресії, став осередком формування запорозької громади та своєрідним прототипом козацького укріплення, яке в 70-х роках XVI ст. на о. Томаківка дістало назву Січі.

В спеціальній літературі кількість січей визначається від 5 до 13, але більшість науковців дотримуються позиції Д.Яворницького, який обстоював версії про існування 8 січей: Хортицька, Томаківська, Базавлуцька,

Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська та Нова (Підпільненська).

З часом на Запоріжжі сформувалася *нова українська (козацька) державність,* яку фахівці називають прообразом, зародком справжньої держави.

Вищим органом влади на Січі була козацька рада, до компетенції якої входило обговорення всіх найважливіших справ життєдіяльності козацького товариства: встановлення військового устрою, вирішення питань війни й миру, ведення переговорів з представниками інших країн, нерідко козацька рада виступала і як вища судова інстанція. Важливою функцією ради було обрання уряду Січі – військової старшини, а також органів місцевої влади – паланкової або полкової старшини. У різні часи чисельність козацької старшини була не однаковою й інколи становила понад 150 чоловік. До цієї групи козацтва входили: військові начальники: кошовий отаман, військовий суддя, писар, осавул, курінні отамани (військова старшина); військові служителі: хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи та ін; похідні та паланкові начальники: полковник, писар, осавул та ін. Старшина зосереджувала у своїх руках адміністративну владу та судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ на міжнародній арені.

Виконавча влада належала кошовому отаману. У мирний час його влада обмежувалась трьома умовами: термін (щорічні перевибори отаманів), звіт та рада.

Крім власних органів управління, у Січі функціонувало також власне козацьке право, яке не було писаним законом, а "стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом".

Запоріжжя мало і свою територію, яка називалася "землями Війська Запорізького".

Для Запорозької Січі протягом багатьох десятиліть її функціонування характерний якнайширший спектр діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишилися поза увагою Коша Війська

Запорозького. Він матеріально підтримував діяльність братств та навчальних закладів, фінансував просвітницьку роботу церков і монастирів.

Розвивалися на Січі і різні форми господарства: землеробство, тваринництво, ремісниче виробництво, рибальство. Основною формою організації господарства у Січі став так званий *зимівник*[7].

Існування Запорізької Січі, як цілком самостійної політичної сили, було визнано в міжнародному світі. Кіш Війська Запорозького приймав представників Австрії, Швеції, Трансільванії, Польщі, Росії, Кримського ханства та інших країн.

Водночас слід застерегти від ідеалізації Запорізької Січі. Вона з самого початку являла собою складний і суперечливий організм, де поєднувалися відносний демократизм суспільних відносин і зростаюча корозія класової диференціації. Майнова нерівність, а згодом і соціальна диференціація неминуче зумовлювали наростання конфронтаційних настроїв у запорізькому середовищі, які час від часу виливалися у прямі сутички між козацькою сіромою і власниками зимівників та старшиною.

4.3. Формування української народності

У складних соціально-економічних, державно-політичних та міжнародних умовах відбувалося формування української народності.

Народ (народність) – це історична форма етносоціальної спільності людей, що утворюється з племен, або частини інших народностей і передує нації. Український народ, як і інші, пройшов етапи: стадо – рід – плем'я – союз племен – давньоруська народність.

Період утворення українського народу – XII – друга половина XVIII ст.

Почавшись в глибині віків, формування української народності інтенсивно розгорталося в період Київської Русі і в часи її роздроблення на окремі самостійні князівства. В *XII-XIII ст., на першому етапі*, зароджуються

[7] *Зимівник* – назва хутора і форма ведення козацького господарства фермерського типу, ведене на запорозьких землях старшинами і козаками.

первісні ознаки українського народу – територіальний ареал, мовні, культурні та економічні особливості.

На другому етапі (XIV – перша половина XVI ст.) формувалися основні складові елементи українського народу як етнічної спільності (спільність економічної території, система зв’язків, спільна мова і культура, особливості національної психології, утворення українського народу). Але умови цього формування були надто складними, оскільки українські землі були захоплені різними державами і на них не існувало єдиної української держави. Однак і в цих умовах між окремими частинами Південно-Західної Русі розвивалися економічні, політичні та культурні зв'язки.

Формування української народності продовжувалось на землях Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського і Галицького князівств, Буковини і Закарпаття. У XV – першій половині XVI ст. територія розселення українців розширюється внаслідок заселення так званого «Дикого поля» - Середньої Наддніпрянщини, Побужжя, Слобожанщини селянами-втікачами; особливе значення мало виникнення козацтва та заснування Запорізької Січі.

Українська народність виникла шляхом злиття і змішування в основному слов’янського населення південно-західних давньоруських земель. В процесі формування з нею зливалися також й інші етноси – литовці, поляки, молдавани, тюрки та ін. В свою чергу українські елементи асимілювалися іншими сусідніми народами.

Через зовнішню загрозу з боку Орди та турецько-татарських нападників, розчленування етнічної території між сусідніми державами – наш народ був позбавлений можливості створити у ці часи державність. Зростає загроза асиміляції та денаціоналізації. За таких умов велику роль відіграють такі чинники як розвиток духовної культури, яка успадкувала давньоруські традиції, «руська» віра - православ’я, яке ставало прапором боротьби за самобутність, рідна мова. Все міцніше утверджувалася і назва «Україна».

Однією з найважливіших ознак народності, а потім і нації, є мова. У XIV-XV ст. мовна ситуація на українських землях змінилася. Давньоукраїнська мова періоду Київської Русі-України збагатилася елементами національних говірок, частково увібрала в себе словниковий запас інших мов і стала загальновизнаною.

Офіційною мовою Великого князівства Литовського вважалася руська мова. Руська мова існувала у двох варіантах – північному (білоруському) й південному (українському). Нею писали законодавчі акти, розпорядження, судові присуди, листи до українських магнатів, що стосувалися місцевих справ. Не пізніше першої половини XV ст. староукраїнська й старобілоруська мови починають розвиватися самостійно, хоч при цьому й продовжували зберігати чимало загальнослов'янських подібностей. Жива, розмовна мова починає активніше витісняти з ужитку церковнослов'янську (наприклад, поява Пересопницького Євангелія українською, переклад якого був здійснений у 1556 – 1561 рр.). Українська мова XVI – першої половини XVII ст. набула чіткішого загальнонародного характеру й стала визначальним фактором етнічного розвитку населення України на новому історичному етапі. Дедалі більше офіційних осіб зарубіжних країн і мандрівників розуміли її відмінність від мов інших слов'янських народів. Це визнавали, зокрема, у XVII ст. шведський посол Готрад Веллінг, мандрівники італієць Божо, німець Вердум, турок Євлія Челебі та ін.

Третій етап формування українського народу (друга половина XVI – середина XVIII ст.) – період найбільш інтенсивного розвитку і консолідації навколо ідеї національного визволення. Цей період характеризувався поглибленням суспільного поділу праці, розвитком міст як торгово-ремісничих центрів, посиленням товарного виробництва і обміну тощо.

Внаслідок Люблінської унії на всі етнічні землі українського народу значно посилився економічний та національно-релігійний тиск. За таких обставин український народ ще з більшою енергією виборював право на етнічне існування. Різко піднеслася хвиля антифеодальної та визвольної боротьби, що

вилилася в козацько-селянські повстання, центрами яких стали Наддніпрянщина та Запоріжжя. Повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. сприяли згуртуванню українського народу, зміцненню його етнічної спільності, зростанню національної свідомості.

Відбувається своєрідна еволюція топонімів і етнонімів, що стосувалися як окремих земель і груп населення, так і всієї території України та всього етносу. Після розпаду Київської Русі Галицько-Волинська держава перейняла її славу й почала іменувати себе «*Мала Русь»*. Вперше з ним стикаємося в грамотах останнього галицько-волинського князя Юрія Болеслава (1325—1340), що титулував себе «rex totius Russiae Minoris» — «король всієї Малої Русі». Майже одночасно на північно-східних руських землях з'являється назва «Велика Русь», запозичена місцевими правителями від Русі-України. Об'єднані навколо Московського князівства землі спочатку іменувалися "Руссю". Московський князь Семен Іванович (1340-1353) називав свої володіння "Вся Русія". Близька схожість у назвах різних територій спричинила серйозні непорозуміння. Якщо у внутрішніх справах з ними можна було якось миритися, то в міжнародних – ніяк. Особливо це стосувалося Константинопольської патріархії, під владою якої перебувала православна митрополія Литви й Московщини. Щоб не плутатися в назвах, церковники-греки почали називати землі Руської держави "Велика Росія", а українські в складі Великого князівства Литовського і Польщі – "Мала Русь". Такі назви вжиті в рішенні патріаршого собору 1354 р. Відтоді в офіційних, переважно церковних, документах стосовно українських земель утверджується назва "Мала Русь". Спочатку вона не мала відтінку зневаги і національного приниження українців, а лише підкреслювала належність України до колись могутньої Київської Русі. Отже, українська людність зберігала усвідомлення свого походження від давнього етнічного кореня. Гіркий присмак термін "Мала Русь" почав набувати з активізацією шовіністичної політики російського царизму в XVIII – XIX ст. в Україні. Але найчастіше до українських земель застосовувалася назва "Русь".

Поступово відновлювалася також назва "*Україна*". Якщо в XIV – XV ст. вона стосувалася лише окремих місцевостей і вживалася не часто, то згодом поширилася на всю територію України. Так називалися в різний час галицькі, подільські землі, Лівобережжя, Подніпров'я і, нарешті, вся етнічна територія України у складі Речі Посполитої. Топонім "Україна" в XV- XVII ст. фігурує в багатьох офіційних документах, у мемуарах, художніх творах і народних думах та піснях.

Тривалий час населення України іменувалося *руссю,* або *русинами*, що відповідало назві країни. Після поширення слави козацтва по всій Європі його дедалі частіше називали *козаками* або *черкесами* (від адигейського "черекес" – людина зброї), а пізніше *хохлами*. За однією версією "хохол" походить від "оселедця" (хохла) на голові запорожця, за іншою – від монгольських слів "хох" (синій, голубий) і "улу" (жовтий). З часом голосна "у" трансформувалася у звичне для нас "о". Поширювався етнонім "*малороси*". Щодалі більше населення почало зватися *українцями*. Поряд із загальними етнонімами з'являються й місцеві. На зміну старим назвам приходять нові. Жителів Бойківщини стали називати бойками, Лемківщини – лемками, Гуцульщини – гуцулами, Закарпаття – крайниками, або українцями, Волині – волинянами, Поділля – подолянами, Сіверщини – севрюками, Слобожанщини – слобожанами, Таврії – таврючанами, Полісся – пінчуками, поліщуками тощо.

Розмаїття нових топонімів і етнонімів свідчить про істотні зміни в національній свідомості українського народу XV – першої половини XVII ст. Мінялося бачення населенням свого місця серед слов'янських і насамперед східнослов'янських етносів. Жителі українських земель почали вирізнятися серед загальнослов'янського етнічного масиву, вбачати відмінність від білорусів, росіян та поляків. Дедалі більшої вагомості й загальнонаціонального характеру в свідомості українського населення набуває топонім "Україна" й похідні від нього етноніми.

4.4. Культура України другої половини XIV – першої половини XVII ст. Рух Реформації в Європі та його вплив на українських землях. Берестейська унія. Православні братства.

Роз´єднаність українських земель, відсутність єдиного політичного центру, спустошливі турецько-татарські набіги, іноземний гніт спричинили складні процеси в розвитку української культури XIV—XVI ст.

Довгий час православна церква залишалася для українського населення єдиним осередком національної самобутності, духовності й культури. Великою шаною вона користувалась і в литовських князів, які до 1385 року були православними.

В українських землях поступово поширювався католицизм. У 1375 р. в Галичині засновано латинське архієпископство, котре незабаром було перетворено на латинську митрополію. До її складу ввійшли єпископства в Перемишлі, Холмі, Володимирі. Однак довгий час католицька церква існувала тут лише номінально, бо не було парафіян. Крім того, самі єпископи часто мешкали за межами своєї єпархії.

Проте католицька церква провадила активну місіонерську діяльність через різні *ордени*. Першим з´явився домініканський орден у XIII ст. Потім було збудовано значну кількість монастирів: у Луцьку, Барі, Бродах, Бучачі, Вінниці, Києві, Коломиї, Констянтинові, Овручі, Львові, Снятині, Ярославлі. У XIV ст. був заснований орден францисканців. У 1345 р. католики вже мали окремий вікаріат, до якого належали чернечі обителі у Львові, Снятині, Городку, Коломиї, Галичі. З XV ст. з´явився орден бернардинів, який спочатку діяв у Галичині, а пізніше й на Волині. Всі ці ордени сприяли поширенню католицизму серед українців і їх полонізації.

Складність церковного життя в Україні литовсько-польської доби пов´язана і з тим, що православна церква не мала державної підтримки, переживала глибоку кризу, значно поступалася католицькій освіченістю. Однак не лише православна, а й католицька церква в Україні не здобула авторитету і почала занепадати. Розкішне життя кардиналів та католицьких єпископів,

продаж церковних кафедр та індульгенцій, негідна поведінка окремих римських пап — все це підривало велич та могутність католицької церкви. Реакцією на ці явища став *реформаційний*[8] *рух* у країнах Західної Європи, в тому числі й у польсько-литовській феодальній державі.

Першими на терени України проникають ідеї гуситства. Для України в гуситському русі важливі не лише релігійні, але й національні мотиви. На початку XV ст. починається національне пробудження, виникає протест українців проти полонізації, а гусити висували ідеї національної незалежності. Наслідком стало пробудження інтересу до рідної мови, поява перекладів Священного Писання українською.

Впливи Реформації стають найбільш відчутними в 50-х роках XVI ст. У Галичині, на Волині, Вінниччині, Брацлавщині, Київщині, Житомирщині утворюються громади кальвіністів, антитринітаріїв, соціан та ін. І хоча реформаційний рух в Україні не набув масштабів Західної Європи, його вплив на пробудження національної свідомості й культури українського народу був вагомий.

На зміну Реформації в Західній Європі прийшла *Контрреформація*[9]. Не обминув цей процес і Україну. У 1568 р. в українських землях розпочав діяльність *орден єзуїтів*, який через місіонерську та педагогічну діяльність наполегливо продовжував справу полонізації та окатоличення українського населення. В Україні діяли 23 єзуїтські колегії (Перемишлі, Фастові, Острозі, Львові, Вінниці, Луцьку, Києві, Барі та ін.). Один з найкращих єзуїтських полемістів Петро Скарга, у своєму знаменитому трактаті «Про єдність Церкви Божої» доводив, що православ'я перебуває у настільки безнадійному становищі, що єдиним виходом для його прибічників є поєднання з Римом.

---

[8] *Реформація* – суспільно-політичний рух в країнах Західної та Центральної Європи в XVI ст., спрямований проти католицької церкви. В ході Реформації сформувався протестантизм як самостійна гілка християнства, а також був послаблений економічний, політичний та духовний вплив католицької церкви на життя європейських країн.

[9] *Контреформація* - церковно-політичний рух в Європі середині XVI-XVII ст. на чолі з папством, що був спрямований проти Реформації з метою відновлення втрачених позицій католицизму. Окрім безпосередньої боротьби з Реформацією, в т.ч. створення інквізиції та Ордена єзуїтів, передбачався перегляд та доповнення ряду католицьких догматів.

Соціально-економічні умови, історичні обставини спричинили до підписання *Берестейської церковної унії в жовтні 1596 р.* Був затверджений акт об'єднання церков та утворення греко-католицької церкви, яка підпорядковувалася Папі Римському. Було визнано основні догмати католицької церкви, водночас церковні обряди залишалися православними, а церковнослов'янська мова – мовою богослужіння. Уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта на рівні з католицькою могла претендувати на державні посади.

Влучну оцінку Берестейської унії дав Іван Франко: "Укладена за мотивами далеко більш політичними і адміністративно-дисциплінарними, ніж догматично-релігійними, Брестська унія відразу внесла величезний фермент в лоно руського народу, спричинила тимчасовий запал, пожвавлення, інтелектуальний рух, жваві диспути, та в кінцевому підсумку ослабила Русь, деморалізувала її ненавистю братів до братів, взаємним недовір´ям і нетерпимістю і була однією з причин козацьких війн, які принесли Україні "руїну", а Польщі зародок політичного занепаду".

Невелика купка українських магнатів, що лишались відданими давній вірі, засновували у своїх володіннях православні школи та друкарні. Найбільшим загальновизнаним покровителем православної церкви був князь *Костянтин Острозький*, один із найбагатших і наймогутніших магнатів Речі Посполитої. У 1578 р. він засновує у своєму маєтку на Волині друкарню, якою керував Іван Федоров. У 1581 р. з'являється найславетніша її публікація — ретельно відредагована *Острозька Біблія*. Це була перша повна Біблія, друкована слов'янською мовою. Князь Острозький також заснував школи в Турові, Володимирі, а близько *1580 р. відкрив так звану Острозьку академію*. Спочатку князь запросив викладачами освічених греків. Згодом стали викладати їхні найобдарованіші українські учні. За програмою навчання академія стояла нарівні з найкращими єзуїтськими колегіями. Вона включала грецьку, латинську, церковнослов'янську мови, а також «сім вільних наук», що поділялися на тривіум, який складався з граматики, риторики та діалектики

(мистецтва диспуту), та на квадривіум, куди входили арифметика, геометрія, музика й астрономія. Однак після смерті князя у 1608 р., його внучка Анна, фанатична католичка, передала академію єзуїтам.

В містах, де українці становили утискувану, але тісно згуртовану меншість, з'явилися нові поборники православ'я - *братства*. Історики припускають, що братства виникли за часів середньовіччя для того, щоб утримувати церкви, постачаючи їм свічки, ікони та книги. Ймовірно, зазнавши впливу гільдій, вони перейняли собі таку організаційну модель, яка передбачала щорічні вибори службовців, обов'язкові щомісячні збори, сплату внесків і общинні суди. Братства завоювали повагу й популярність, опікуючись вдовами й сиротами своїх померлих членів, підтримуючи шпиталі й надаючи своїм членам безпроцентні позички. У XVI ст. найважливішим і найвпливовішим було братство при Успенському соборі у Львові. Воно слугувало взірцем для інших братств, що виникали у Галичі, Рогатині, Стриї, Комарні, Ярославі, Холмі, Луцьку та Києві. З точки зору соціального складу братства об'єднували простих торгівців та ремісників. Однією з найважливіших їхніх турбот була шкільна справа. У кінці XVI ст. Львівське братство заснувало власну школу. На початку XVII ст. численні братські школи існували по всій Україні. Опікувалися вони і книгодрукарством. Коли до Львова приїхав Іван Федоров, братство допомогло йому заснувати друкарню. У 1574 р. з'являється його перша книжка «Апостол». Це була видатна подія, що ознаменувала початок книгодрукарства на Україні. У 1582 р. Федоров повертається до Львова, де наступного року помирає у великих злиднях. Коли кредитори стали погрожувати тим, що відберуть у нього друкарню, її купило Львівське братство, перетворивши місто на центр православного книгодрукарства.

У 1631 р. **Петро Могила** (ще як архімандрит Києво-Печерського монастиря) відкрив Лаврську школу, яка у 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою і в *1633 р. отримала назву Києво-Могилянська колегія* (з 1701 р. – Києво-Могилянська Академія). Заснована митрополитом академія була організована за взірцем навчальних закладів єзуїтів. Вона навчала

старослов'янською, грецькою, латинською та польською мовами і стала важливим центром православної вченості. Сам митрополит Могила був почесним покровителем закладу.

Розвивалася полемічна література, складалися пісні і думи, де народ оспівував боротьбу з іноземними загарбниками, подвиги козацтва тощо, виникає театр в другій половині XVI ст., розвивається музична культура, нових рис набула і архітектура.

Отже, незважаючи на тяжкі умови життя, іноземний гніт, український народ зберігав та збагачував свою культуру.

Запитання для самоперевірки

1. Порівняйте литовську та польську політику на українських землях після їх приєднання.

2. Встановіть відповідність:

а) Правління Гедиміна	1) 1230-1263 рр.
б) Правління Ольгерда	2) 1316-1341 рр.
в) Правління Мендовга	3) 1345-1377 рр.
г) Правління Ягайло	4) 1377-1392 рр.

3. В чому суть змін, запроваджених на українських землях Вітовтом?

4. Назвіть та охарактеризуйте основні польсько-литовські унії та їх значення для українських земель.

5. Розташуйте події в хронологічній послідовності:

а) укладення Городельської унії; б) укладення Кревської унії;

в) битва біля Синіх Вод; г) укладення Острівської угоди

5. Що таке братства? Чим вони займалися?

6. Чому Запорізьку Січ називають козацькою християнською республікою?

Лекція 5. Українська національна революція (1648-1676 рр.). Створення української козацької держави

Метою лекції є ознайомлення студентів з політичними подіями на українських землях у другій половині XVII ст. Для цього зупинимося на наступних питаннях:

1. Причини, характер, рушійні сили та періодизація національної війни.
2. Розгортання національно-визвольної війни (лютий 1648 – серпень 1657 рр.).
3. Формування української козацької держави - Гетьманщини.
4. Громадянська війна та поділ козацької України на два гетьманства (вересень 1657 – червень 1663 рр.)
5. Боротьба за возз'єднання Української держави (червень 1663 – вересень 1676 рр.). Петро Дорошенко.
6. Історичне значення революції та її відображення в літературі та мистецтві.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. К., 2021.
2. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994.
3. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. К., 1990.
4. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1-4 / Упорядн. о. Ю. Мицик. К., 2012- 2015.
5. Історія Запорозької Січі / Авт.: В. Смолій, В. Щербак, А. Гурбик та ін. К., 2015.
6. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. К., 1991.
7. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). К., 2009
8. Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) // Україна в Центрально-Східній Європі. 2004. №4. С.473-506.
9. Чухліб Т. Гетьмани Руси-України. Донецьк, 2012 .

10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. К., 1990.

5.1. Причини, характер, рушійні сили, періодизація війни

У середині XVII ст. в українських землях народний гнів вибухнув з такою силою, що не тільки кардинально змінив хід національної історії, а й суттєво вплинув на геополітичний розвиток усієї Європи. Ця подія була глибоко закономірним явищем.

Якщо коротко зазначити *причини* зростаючого невдоволення народних мас України політикою Речі Посполитої, то можна визначити наступні:

– здійснення польською шляхтою щодо України політики соціального, національного та релігійного гноблення;

- курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану;

- стрімкий розвиток національної самосвідомості українців.

Серед істориків досі немає одностайності стосовно питань типології, хронологічних меж та періодизації боротьби, що розпочалася 1648 р. У науковій та навчальній літературі, описуючи цей народний виступ, найчастіше вживають три терміни: «повстання», «війна» та «революція», між якими у контексті подій XVII ст. існує не протиріччя, а глибинний зв'язок. Народне повстання, яке розпочалося 1648 р., охопивши більшу частину території та населення України, незабаром переросло у визвольну війну, а війна, зумовивши докорінні зміни в суспільному розвитку поступово переросла в національну революцію. З огляду на це «національна революція» є саме тим узагальнюючим терміном, який адекватно відображає суть, масштаби, зміст та форми боротьби цієї доби. Аргументами на користь терміна «національна революція» є ті революційні зрушення, які відбулися в житті суспільства в другій половині XVII ст.:

— утворення та розбудова Української національної держави;

— встановлення нових кордонів та поступове формування державної території;

— радикальні зміни станової ієрархії, прихід до вершин влади національної за складом козацької старшини;

— скасування кріпосного права, завоювання селянами особистої свободи;

— ліквідація великої земельної власності польських та ополячених українських феодалів та утвердження дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю;

— визволення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти, католицького духовенства;

— втягнення в орбіту соціальних змін абсолютної більшості населення, всіх суспільних станів та верств, що проживали в українських землях.

Визначаючи характер *революції*, слід відмітити, що тут мало місце переплетіння національно-визвольних та соціальних мотивів. Значну роль відігравало і релігійне протистояння, оскільки вимоги та мета окремих суспільних сил приховувалися під релігійною оболонкою.

Роль лідера виконувало козацтво, під керівництвом якого згуртувалося селянство, міщанство, нижче православне духівництво, частина дрібної української шляхти.

Нині залишається відкритим питання про *хронологічні межі революції*. У радянській історіографії 50 - 80-х рр. XX ст. вони визначалися 1648 – 1654 рр. (1654 р. – Переяславська Рада), а в 90-х рр. в українській історичній науці набуло поширення їх датування 1648 -1657рр. (1657 р. – смерть Б. Хмельницького). На думку деяких сучасних істориків це дещо механічне трактування, оскільки визвольні змагання українського народу після смерті Б. Хмельницького не припинилися, а лише змінили свій характер: стали менш масштабними і локальними. Обгрунтованішим можна вважати висновок В.Смолія та В.Степанкова про те, що революція закінчилася після падіння гетьмана П.Дорошенка 1676 р.

Українська національна революція пройшла у своєму розвитку кілька етапів:

І етап (лютий 1648 – серпень 1657 р.) – найбільше піднесення національно-визвольних змагань та соціальної боротьби.

ІІ етап (вересень 1657 – червень 1663 р.) – громадянська війна, що призвела до поділу козацької України на два гетьманства.

III етап (червень 1663 – вересень 1676 р.) – боротьба за возз'єднання Української держави.

5.2. Розгортання національно-визвольної війни (лютий 1648 – серпень 1657 рр.)

На першому етапі Української національної революції народну боротьбу очолив чигиринський козацький сотник Б. Хмельницький (1595 – 1657 рр.). Як відомо, приводом до повстання була особиста кривда, завдана Богдану Хмельницькому польським шляхтичем Данилою Чаплинським. Останній пограбував родинний хутір Хмельницького Суботів, забив до смерті малолітнього сина Остапа та захопив дружину. Хмельницький звертався до польського суду, однак правди так і не знайшов. Як наслідок Богдан готує повстання, однак про його наміри дізнаються поляки. Рятуючись від них, Хмельницький із прихильниками у січні 1648 року втікає на Запорозьку Січ. За короткий час він здобуває підтримку запорожців й обирається гетьманом Війська Запорозького. Запорізька Січ стала центром збирання повстанських сил, базою для розгортання визвольного руху.

Польща кинула проти повстанців чисельні війська. Козаки не тільки витримали удар, а й протягом короткого часу 1648 р. отримали блискучі перемоги: у битві під Жовтими Водами (6 травня), під Корсунем (16 травня), під Пилявцями (23 вересня).

Успіхи повстанців на початковому етапі боротьби значною мірою пояснюються організаційними кроками гетьмана: формуванням власних збройних сил і залученням на свій бік реєстрових козаків; залученням до боротьби широких верств українського суспільства (звертання Б. Хмельницького з універсалами до населення); укладенням військово-політичного союзу з Кримським ханством (березень 1648 р.), що давало змогу забезпечити власний тил і посилити повстанське військо мобільною татарською кіннотою, яка могла ефективно протистояти польській.

Блискучі перемоги повстанців під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями зумовили вихід визвольної боротьби за межі звичайного повстання. У короткий час вона охопила майже всю територію України.; селянський рух спрямовувався не тільки проти польської, а й проти української шляхти і магнатів (саме один з них – брацлавський воєвода А.Кисіль вперше назвав його “жахливою селянською війною”). Повстанці все частіше стали говорили про наміри “дійти до Вісли”, “вдарити по Речі Посполитій”, “відокремити Русь від Корони”. На визволеній території влада переходила до козацької старшини, запроваджувались “козацькі порядки”. Масовий приплив селянства, що “покозачувалося”, дозволяв успішно формувати національну армію.

Б.Хмельницький почав похід на захід, в бік Польщі. Коли він проходив землі Волині та Галичини, населення радо вітало його, всіляко допомагаючи йому, і приєднувалося до повстанців. У жовтні 1648 р. козацько-селянська армія взяла в облогу Львів, а згодом Замостя і могла здобути їх. Б.Хмельницький міг повести військо до самої Варшави й об’єднати всі українські землі в межах національної держави. Але сьогодні не можна стверджувати однозначно, що саме спинило гетьмана. Гетьман не тільки зупинив свій успішний наступ, а й не залишив у західних регіонах козацьких гарнізонів. Донині залишається загадкою, чому Б.Хмельницький, маючи всі можливості перемогти Річ Посполиту, цього не зробив, а погодився на перемир’я, яке запропонував йому новий польський король Ян Казимир. 21 листопада 1648 р. під Замостям укладає перемир’я з новообраним польським королем Яном Казимиром, погодившись відвести українське військо від західних рубежів і в процесі подальших переговорів вирішити українську проблему.

Між тим, польська сторона, використавши умови перемир’я не для конструктивного діалогу з українцями, а для збирання сил, вже в травні 1649 р. розпочала масований наступ на українські землі. Військові дії Б.Хмельницького поставили шляхетське військо в катастрофічне становище – назрівала подвійна поразка Речі Посполитої – під Зборовом і під Збаражем. Лише зрада татар, які побоювалися зміцнення українців, врятувала поляків від остаточного розгрому.

Кримський хан Іслам-Гірей пішов на переговори з Яном Казимиром, змусивши Б. Хмельницького припинити воєнні дії і приступити до переговорів.

18 серпня 1649 р. між сторонами було укладено ***Зборівський договір***. Відповідно до його умов козацький реєстр зростав до 40 тис. осіб, а козацька територія охоплювала Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. На цих землях влада належала гетьманові та його адміністрації. Київський митрополит одержав місце в сенаті. Усім учасникам повстання проголошувалася амністія. Водночас магнати і шляхта мали право повернутися до своїх маєтків; для більшості селян відновлювалося кріпацтво.

Зборівська угода не зняла суперечностей між Україною та Польщею, і боротьба спалахнула з новою силою. Вирішальним моментом нового раунду протистояння стала битва *під Берестечком (28 червня – 10 липня 1651 р.),* в якій *українці зазнали найтяжчої за всю війну поразки*. Татари у вирішальний момент битви залишили поле бою і силою затримали при собі Б. Хмельницького. Українське військо потрапило в оточення і понесло величезні людські втрати.

Поразка під Берестечком зводила нанівець автономію козацької держави. Відповідно до умов укладеного 28 вересня 1651 р. ***Білоцерківського договору*** козацький реєстр обмежувався до 20 тис. осіб, влада гетьмана поширювалася лише на Київське воєводство, йому заборонялися зовнішні зносини.

Оскільки договір не влаштовував жодну з сторін, 1652 р. відбувся новий спалах боротьби. -2 червня 1652 р. козаки оточили і розгромили 20-тисячне польське військо *біля гори Батіг* на Поділлі. В цій битві проявився блискучий талант полководця у Б.Хмельницького: він зумів роз’єднати польську армію на окремі частини і поступово знищити її. Битва під Батогом вважається однією із найблискучіших в історії європейських війн епохи середньовіччя.

Б. Хмельницький зробив спробу переконати польський уряд у необхідності визнати право на існування незалежної України. Але його пропозиція була відхилена. Уряд Речі Посполитої готувався до нового наступу.

У березні 1653 р. польське військо перейшло у наступ. Влітку оформилася антиукраїнська коаліція у складі Польщі, Молдавії, Валахії і Трансільванії.

21 жовтня 1653 р. розпочалися воєнні дії біля м. Жванець. Вкотре козаків зрадили татари, що уклали з поляками сепаратний мир у вирішальний момент бою.

Перед гетьманом гостро постала проблема пошуку військово-політичної допомоги ззовні. Б. Хмельницький пропонує московському цареві союз. Внаслідок тривалих переговорів 11 жовтня 1653 р. Земський собор ухвалив рішення прийняти Військо Запорозьке під протекторат московського царя. Юридично цей факт оформлено під час російсько-українських переговорів у січні-березні 1654 р. У *Переяславі (січень 1654 р.)* було узгоджено принципові засади майбутнього договору (антипольський військовий союз України та Росії, протекторат московського царя над Україною, збереження основних прав і вільностей Війська Запорізького) і здійснено усний акт присяги.

У *березні 1654 р. у Москві* було укладено остаточний варіант українсько-російського договору – так звані *"Березневі статті"*. Згідно із цим документом Україна зберігала республіканську форму правління, територіально-адміністративний поділ, нову систему соціально-економічних відносин, цілковиту незалежність у проведенні внутрішньої політики. Водночас окремі статті обмежували її суверенітет; збір податків з українського населення здійснювався під контролем російської сторони; заборонялися дипломатичні зносини з Варшавою та Стамбулом. Але жодна стаття договору за життя гетьмана, на думку сучасного дослідника Т.Чухліба, не виконувалася – він, як і раніше, проводив незалежну політику і не платив в Москву ні копійки.

Питання про Березневі статті 1654 р. і оцінка угоди були й лишаються предметом численних суперечок учених. Справа ускладнюється тим, що оригінали документів втрачені, збереглися тільки неточні чернетки, копії, переклади. До того ж російський архіваріус Петро Шафранов доводить, що навіть ці копії сфальсифіковані царськими переписувачами.

Загалом існувало п'ять основних **тлумачень Переяславської угоди**. На думку російського історика права В. Сергєєвича, угода була *персональною унією* між Москвою та Україною, згідно з якою обидві сторони мали спільного

монарха, зберігаючи кожна свій окремий уряд. Інший фахівець з історії російського права М. Дьяконов доводив, що, погоджуючись на "особисте підкорення" цареві, українці безперечно погоджувалися на поглинання їхніх земель Московським царством, і тому ця угода була *"реальною унією"*. Російський історик В. Мякотін і український історик М. Грушевський вважали, що Переяславська угода була формою *васальної залежності*, згідно з якою сильніша сторона (цар) погоджувалася захищати слабшу (українців), не втручаючись у її внутрішні справи; українці ж зобов'язувалися платити цареві податки, надавати військову допомогу тощо. Історик В. Липинський стверджував, що угодою 1654 р. встановлювався *тимчасовий військовий союз між Москвою і Україною*. Таке тлумачення Переяславської угоди зустрічається в багатьох працях радянських учених і полягає в тому, що ця угода розглядається як кульмінаційний момент у багатовіковому прагненні українців і росіян до возз'єднання і що *возз'єднання цих двох народів* було основною метою повстання 1648-1654 рр.

Аналізуючи договір, зазначимо, що Б. Хмельницький вважав його звичайним договором протекції: союзом із сильним сусідом для боротьби проти ворога, тим більше, що Україна на той час вже була визнана європейською державою, тобто суб'єктом міжнародних відносин. Як приклад наведемо слова шведського короля Карла X, сказані ним у 1656 р.: "Ми знали, що між великим князем Московським і народом запорозьким існує певний договір, але такий, який залишив свободу народу цілою і непорушною". У 1657 р. послів Б. Хмельницького в Австрії вітали як вельможних і славних радників, котрі представляють славну і войовничу республіку. На жаль, у Москві це розуміли по-іншому. Згідно з Березневими статтями 1654 р. між Україною і Московською державою встановлювалися невизначені відносини. З одного боку, за гетьманом визнавалися права верховної суверенної влади, фактично в нього залишалися функції загальнодержавного управління. З іншого боку, московський уряд всупереч бажанням козацької старшини розширити і зміцнити українську автономію уміло й обережно перетворював Україну на звичайну провінцію

Московської держави. У наступні роки Москва розпочала політику пригноблення українського народу, його закріпачення.

Відомий історик О. Субтельний в книзі "Україна: історія" зазначав: "..підписання Переяславської угоди стало поворотним пунктом в історії України, Росії та всієї Східної Європи. Раніше ізольована й відстала Московія зробила гігантський крок уперед на шляху перетворення в велику державу. А доля України стала в усьому - доброму й лихому - невід 'ємно пов'язаною з долею Росії. "

Укладаючи українсько-московський договір 1654 р., Б. Хмельницький передусім сподівався, спираючись на підтримку Москви, завершити війну проти Польщі, розширити і зміцнити незалежну державу. Але у 1656 р. цар уклав Віленський мир з поляками без усякої на те згоди українців (за умовами миру припинялися бойові дії між Московією та Польщею, досягнуто домовленості про спільні дії проти Швеції та Прусії). Гетьман відкрито звинуватив царя у порушенні Переяславської угоди, продовжував війну з Польщею, активно почав створювати коаліцію в складі Швеції, Семигороду, Бранденбургу, України, Молдавії, Волощини та Литви. Проте трагічне закінчення об’єднаного українсько-семигородського походу на Польщу внесло свої корективи у хід подій. Звістка про поразку призвела до того, що Б. Хмельницького розбив апоплексичний удар, і він у вересні 1657 р. помирає, так і не здійснивши своїх задумів. Був похований в Іллінській церкві в Суботові.

Важко переоцінити вплив Б. Хмельницького на українську історію. Проте діяльність його оцінюється неоднозначно. У більшості досліджень підкреслюється його роль у відновленні української політичної організації, у створенні могутнього високоорганізованого війська, у вихованні плеяди нових діяльних військових керівників, у відродженні почуття національної гордості українського народу, в організації його на визвольну боротьбу проти польської шляхти. Звісно, не обминули Б. Хмельницького невдачі, помилки й прорахунку, але багато з них пов’язані з історичними обставинами. Так, ще у XVIII ст. Григорій Сковорода писав про нього: “Будь славен во век, о муже, избранне

Вольности отче, герою Богдане”. Український поет Т. Шевченко називав Б. Хмельницького “геніальним бунтівником”. Водночас у таких творах, як “Розрита могила”, “Стоїть в селі Суботові...”, “Якби ти Богдане, п’яний...”, Т. Шевченко негативно оцінює діяльність Б. Хмельницького за те, що той віддав Україну під владу Росії. У середині XIX ст. український історик М. Костомаров хвалив Б. Хмельницького за налагодження зв’язків із Росією і критикував за закулісні відносини з турками. Гостро критикував Б.Хмельницького український мислитель XIX ст. П. Куліш, на думку якого той начебто започаткував період смерті, розвалу, анархії і культурного занепаду України. У XX ст. М. Грушевський висловив сумнів щодо існування у Б. Хмельницького чітких цілей, доводячи, що вчинки гетьмана визначалися швидше обставинами, а не навпаки. Багато українських істориків на чолі з В. Липинським дійшли висновку, що гетьман прагнув створити фундамент української державності свідомо і послідовно, і без цих спроб відродити українську державу було б неможливо. Радянські історики схвалювали дії Б. Хмельницького, зазначаючи його роль як керівника повстання народних мас і особливо його роль в об’єднанні України та Москви.

5.3. Формування української козацької держави - Гетьманщини

Під час першого періоду української національної революції (1648–1657 рр.) у середовищі козацької еліти вперше в історії української суспільно-політичної думки було чітко сформульовані фундаментальні основи національної державної ідеї:

– право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання;

– незалежність і соборність Української держави;

– генетичний зв'язок козацької державності з Київською Руссю, спадкоємність кордонів, традицій та культури княжої доби.

Ці положення і лягли в основу державотворчої діяльності Б. Хмельницького. Специфічні засади внутрішньої організації козацької держави

сформувалися під впливом двох основних чинників: традицій та звичаїв суспільного життя українців, насамперед Запорізької Січі, яка стала своєрідним зародком новоствореної держави, та складного геополітичного становища, що зумовлювало постійну ситуацію надзвичайного стану в державі. Обидва чинники визначили напіввійськовий характер української державності. Саме у цьому контексті слід сприймати й *назву козацької держави – Військо Запорозьке.*

Функціонування держави виявилося в запровадженні власного територіального поділу, створенні та діяльності органів публічної влади, введенні своєї податкової системи. За часів Хмельниччини територія Української держави простягалася майже на 200 тис. км^2 і охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. На цих землях проживало понад 3 млн. осіб. В основі адміністративного поділу лежала структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки та сотні.

Військово-сотенному територіально-адміністративному поділу відповідала система органів публічної влади. Ця система фактично дублювала модель управління Запорозької Січі. Формально основним органом влади була Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала військові, політичні, господарські, правові та інші питання. Проте вона не була постійно діючою, до того ж Б. Хмельницький, з метою зміцнення гетьманської влади, частіше скликав старшинську раду, до якої незабаром перейшла вся повнота влади в державі.

Гетьман був главою і правителем України. Він очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, відав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх нормативні акти – універсали. Система органів публічної влади мала три рівні – генеральний, полковий і сотенний. Реальна вища влада в державі належала уряду – Генеральна Канцелярія, до якого входили гетьман та генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові та

сотенні уряди. У великих містах управління здійснювалося магістратами, в малих, але привілейованих – отаманами, в селах – старостами.

Була і власна *судова система.* На українських землях діяло козацьке звичаєве право, зберігали силу норми Литовських статутів, Магдебурзьке право. З'являються гетьманські універсали. Найвищою судовою інстанцією був військовий суд, на місцях діяли козацькі суди, які були загальностановими.

Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. було введено посаду гетьманського підскарбія, який контролював прибутки та видатки військової скарбниці. Поповнення державної скарбниці здійснювали із чотирьох основних джерел: із земельного фонду, з прикордонного торгового мита, з доходів від промислів, торгівлі та з податків.

Своєрідним ґарантом успішної розбудови Української держави стала національна армія, що формувалася із добровольців і у вирішальні моменти національно-визвольних змагань її чисельність сягала 100–150, а іноді й 300 тис. осіб. Бойове ядро української армії становили запорожці і реєстрові козаки.

Українська держава активно діяла на міжнародній арені, про що свідчать численні дипломатичні контакти з Росією, Туреччиною, Кримським ханством, Молдавією, Валахією, Семиграддям (Трансільванією), Швецією та іншими державами. У гетьманській столиці – Чигирині були представлені посли з 14 країн Європи й Азії.

Гетьман пильнував, щоб полкові та сотенні органи влади не допускали свавілля, захищали майнові та соціальні інтереси як соціальних груп, так і окремих осіб незалежно від віросповідання, запобігали соціальним виступам, боролися з розбоями тощо.

Відбулися докорінні зміни в ході війни у *соціальній організації українського суспільства*. Остаточно оформилося в окремий стан козацтво, панівне становище серед якого зайняла старшина. Зійшли з історичної арени магнати і шляхта.

Укріпилися позиції православного духовенства. Православ'я стало універсальним ідеологічним вченням, яке об'єднало національні сили українців у боротьби проти поневолювачів.

Були закріплені права і привілеї міщанства. Перед ним відкрилися перспективи для проявлення підприємницької ініціативи.

Змінився статус українського селянства. У 1652 р. на території Війська Запорізького була остаточно ліквідована фільварково-панщинна система господарювання, велика земельна власність магнатів і шляхти. Це спричинило бурхливий розвиток селянського господарства.

Однак, незважаючи на вказані зміни у соціальній організації суспільства Української держави, зберігається станова система.

Українська держава доби Хмельниччини сформувалася на двох принципових засадах, які часто вступали між собою в протиріччя – демократії та авторитаризму. На початковій фазі національно-визвольних змагань переважають демократичні засади (функціонування Військової (Генеральної) ради, виборність усіх посадових осіб, відсутність жорстких міжстанових розмежувань). З часом, коли ситуація стає критичною, під впливом Б. Хмельницького та його однодумців набирають силу авторитарні начала (поступове обмеження впливу „чорних" рад та витіснення їх старшинською радою, зосередження всієї повноти влади в руках гетьмана, домінування командних методів управління в державному житті, встановлення спадкового гетьманату).

Отже, в процесі національно-визвольних змагань у світогляді козацької еліти відбулася певна еволюція від ідеї козацької автономії до створення суверенної незалежної держави. В основу державотворчого процесу було покладено модель військового територіального поділу та систему організації публічної влади Запорозької Січі. З часом під впливом обставин у житті козацької держави посилились тенденції переростання демократії в авторитаризм, а республіки – в монархію.

5.4. Громадянська війна та поділ козацької України на два гетьманства (вересень 1657 - червень 1663 р.)

Після смерті Б. Хмельницького становище України ускладнилося. Прагнучи заснувати спадковий гетьманат як форму правління, Б. Хмельницький хотів передати булаву своєму синові Юрію. Квітнева Корсунська рада 1657 р. проголосила 16-річного Юрія гетьманом. Але нова форма правління не мала серйозної ні соціальної, ні політичної опори в суспільстві. Почалася боротьба за владу, в якій найбільш успішно діяв генеральний писар Іван Виговський. 27 жовтня 1657 р. Корсунська розширена старшинська рада передала йому булаву, мотивуючи це рішення неспроможністю 16-річного юнака керувати державою.

Після обрання гетьманом ***І. Виговський*** (1657-1659) розгорнув активну державну діяльність. В зовнішній політиці він укладає союз зі Швецією (підготовлений ще за Б.Хмельницького). Згідно Корсунського договора шведський король обіцяв припинити воєнні дії проти Польщі в тому разі, якщо остання визнає українців за вільний народ. Але початок воєнних дій між Швецією та Данією, складна внутрішньополітична ситуація в Україні не дозволили реалізувати умови Корсунського договору.

І.Виговський поновлює союзницькі відносини з Кримом, іде на порозуміння з Оттоманською Портою. У відносинах з Польщею та Росією гетьман намагався шляхом балансування між Варшавою та Москвою зберегти бодай автономію Української держави, а головне втриматися при владі. Його посли їздили і до кримського хана, і до Відня, до Стокгольма і в Бранденбург.

Порівняно з добою Б. Хмельницького значних змін зазнала внутрішня політика держави. Відкинувши ідею спадкоємного гетьманату (монархічну), І. Виговський в основу свого державного курсу поклав принципи олігархічної республіки. У своїй внутрішній політиці Виговський робить ставку на шляхетство та козацьку старшину, які намагалися сконцентрувати в своїх руках велике землеволодіння та підштовхували гетьмана до відновлення старої моделі соціально-економічних відносин, насамперед кріпацтва. Гетьман і його оточення стали відкрито ігнорувати «свободи і вольності» городового і

запорізького козацтва, в тому числі права рибної ловлі, вільного переходу на Запоріжжі. Була навіть зроблена спроба відновлення шляхетського землеволодіння на території Полтавського та Миргородського полків.

Наприкінці 1657 р. проти політики І. Виговського активно виступили народні маси. Збройний виступ очолив полковник Мартин Пушкар та запорізький отаман Яків Барабаш, які вели таємні переговори з Москвою, звинувачуючи Виговського в пропольській орієнтації. І. Виговський зумів перемогти військо повстанців у вирішальній битві під Полтавою (травень 1658 р.), але в братовбивчій війні загинуло майже 50 тис. українців.

Розуміючи, що зіткнення з Москвою неминуче, гетьман іде на рішуче зближення з Польщею. 16 вересня 1658 р. він уклав з польським урядом ***Гадяцький договір***. За його умовами Україна як формально незалежна держава під назвою Велике Князівство Руське на рівних правах з Польщею та Литвою входила до Речі Посполитої. Територія князівства охоплювала Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства. Верховна влада належала гетьманові, який обирався довічно та затверджувався королем. Українська армія мала нараховувати 30 тис. козаків та 10 тис. найманого війська. Православні віруючі зрівнювалися в правах з католиками.

Водночас Гадяцький договір передбачав відновлення адміністративно-територіального устрою, що існував до 1648 р.; повернення польським магнатам і шляхті маєтків в українських землях; відновлення повинностей українського селянства. Крім того, Українська держава позбавлялася права на міжнародні відносини.

Москва розцінила Гадяцьку угоду як початок війни і послала в Україну 150-тисячну армію на чолі з князем О.Трубецьким, яка була розбита 28-29 червня 1659 р. під Конотопом об’єднаними польсько-українсько-татарськими військами. На полі бою полягло близько третини московського війська. У полон взяті князі Пожарський, Ляпунов, Бутурліни та ін. За словами російського історика Сергія Соловйова, "цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар

московський не був у змозі вивести в поле таке блискуче військо. У жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, і жах охопив Москву...".

Але скористатися результатами перемоги І.Виговський не зміг. Його політика викликала незадоволення, повстало чимало козацьких полковників, зокрема Іван Богун, Іван Сірко, Іван Безпалий, які звинувачували гетьмана, що він продає Україну полякам. Під тиском складних політичних обставин І. Виговський у жовтні 1659 р. зрікається булави та виїжджає до Польщі, дістав від неї Київське воєводство. Але у 1664 р. за доносом полковника Тетері його стратили поляки.

Після падіння І.Виговського в Україні продовжували наростати внутрішні суперечності, анархія та руїна. Сподіваючись, що ім'я Хмельницького допоможе припинити внутрішні конфлікти, козацька старшина обрала гетьманом 18-річного **Ю. Хмельницького** (1659 – 1663 рр.). Слабкий і безвольний політик, він став пішаком у руках старшинських угруповань. Користуючись цим, російські, польські, турецько-татарські війська безперешкодно грабували Україну. Москва, що направила в Україну нове військо під керівництвом Трубецького, змусила молодого гетьмана переглянути статті ***Переяславської угоди***. Новий Переяславський договір, ухвалений 27 жовтня 1659 р. суттєво обмежував автономні права України: переобрання гетьмана мало здійснюватися лише з дозволу царя; обмежувалися прерогативи гетьмана; український уряд позбавлявся права на зовнішню політику; київська митрополія підпорядковувалася московському патріархатові; на українських землях збільшувалася кількість російських гарнізонів. Розчарований Ю. Хмельницький під час нового раунду російсько-польського протистояння у жовтні 1660 р. виступив на боці Польщі, допоміг розбити московські війська під Чудновом й уклав з Річчю Посполитою новий договір. 18 жовтня 1660 р. сторони підписали ***Слободищенський (або Чуднівський) трактат***, за яким Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах (відновлювалися умови Гадяцького договору без статті про утворення Руського князівства). Але лівобережні полки під командуванням Якима Сомка

залишилися вірними Москві й виступили проти Ю.Хмельницького. Неспроможний опанувати ситуацію і покласти край внутрішнім конфліктам, він на початку 1663 р. зрікся влади і постригся в ченці під іменем Гедеона.

5.5. Боротьба за возз'єднання Української держави (червень 1663 - вересень 1676 р.)

Слободищенський трактат відкрив новий етап боротьби за гетьманську булаву. Особливість цього етапу полягала в тому, що предметом бажань старшини одночасно стали дві булави. Лівобережжя, яке перебувало під патронатом Москви, дедалі більше відокремлюється та відмежовується від Правобережжя. Україна поділилася на два гетьманства – Правобережне і Лівобережне. Починається період перманентної спустошливої війни – *Руїни*[10].

Щодо хронології цього періоду, то деякі історики пов'язують його з правлінням трьох гетьманів - ставлеників Москви (І. Брюховецького, Д. Ігнатовича (Многогрішного) та І. Самойловича) й обмежують хронологічно 1663-1687 рр. та територіально - Лівобережною Україною. Інші історики вважали, що Руїна відносилась як до Лівобережжя, так і до Правобережжя, і тривала від смерті Б.Хмельницького до початку правління І. Мазепи – 1657-1687. Проблема як хронології, так і визначення цього терміну до кінця не з'ясовані в історіографії.

Під час Руїни Україна була поділена по Дніпру на Лівобережну та Правобережну, і ці дві половини ворогували між собою. Сусідні держави (Польща, Московія, Османська імперія) втручалися у внутрішні справи України, й українська політика характеризувалась намаганням підтримувати приязні стосунки з тією чи іншою окупаційною силою

Гетьманом Лівобережної України став *Іван Брюховецький (1663 – 1668 рр.), Правобережної – Павло Тетеря (1663 – 1665 рр.).*

Обидва вони зажили собі недобру славу чужинських поплічників. *Тетеря*, що тримався пропольської орієнтації, у 1664 р. спільно з поляками вдерся на

---

[10]*Руїна* - період історії України кінця XVII ст., що характеризується розпадом української державності і загальним занепадом.

Лівобережну Україну і спробував підняти козаків у похід на Москву, але невдало. Дещо пізніше переслідування Тетерею учасників антипольських повстань викликало настільки сильне незадоволення, що Тетеря зрікся гетьманства і втік до Польщі.

Іван Брюховецький, що правив на Лівобережжі, проводив промосковську політику. Він першим з українських гетьманів їздив до Москви, щоб завоювати прихильність московського царя. І.Брюховецький підписав у Москві угоди, які значно посилили російський контроль над Україною (Батуринські 1663 р. та Московські 1665 р.). 13 січня 1667 р. Москва таємно, без погодження з українцями, уклала з Польщею ***Андрусівське перемир'я*** на 13,5 років.

Згідно з договором Росії повернуто Смоленськ і Сіверську землю. Лівобережна Україна і Київ залишалися у складі Російської держави, а Правобережжя – під владою Польщі. Офіційне право управління Запорожжям зберігалося за Росією і Польщею. Насправді Запорожжя визнавало управління лише з боку Росії.

Ця угода глибоко обурила українське суспільство. У відповідь вибухнуло повстання проти Брюховецького та московських гарнізонів. У червні 1668 р. Брюховецький був убитий розгніваним натовпом.

Після П. Тетері гетьманами Правобережної України були Степан Опара (1665 р.), Петро Дорошенко (1665-1669), Михайло Ханенко (1669-1674) та ін., які боролися за Україну то під прапором Туречини, то Польщі, однак довести свої наміри до кінця не могли.

Фатальний розкол України на Правобережну та Лівобережну поглиблювався. Боротьбу національно-патріотичних сил за об'єднання України очолив гетьман Правобережної України ***Петро Дорошенко*** (1665 – 1676 рр.). Петро Дорошенко походив з старовинного козацького роду: його дід Михайло Дорошенко був гетьманом у 20-ті роки XVII ст. Дорошенко не раз з гордістю підкреслював, що він «з козака козак». Розпочав військову службу за гетьманування Б.Хмельницького, співпрацював з І.Виговським, Ю.Хмельницьким. Історики справедливо підкреслюють, що це був гетьман «з

духом Богдана Хмельницького». Відомий учений Микола Костомаров характеризував його, як "видатну людину", щиро віддану й незмінно вірну "ідеї незалежності й самобутності своєї батьківщини", палкого продовжувача справи Богдана Хмельницького. Таку ж високу позитивну оцінку діяльності гетьмана надав Михайло Грушевський: "Був він чоловік великого духа, душею і тілом відданий визволенню України і приймаючи булаву з рук ханських, вертався до старої гадки Хмельницького поставити Україну в незалежне і нейтральне становище між Москвою, Польщею і Туреччиною і запевнити їй повну свободу і автономію".

«Мов орел той приборканий, без крил та без волі», - писав про нього Т.Шевченко.

П.Дорошенко здійснив кілька реформаційних кроків: починає систематично скликати військову раду, щоб заручитися народною підтримкою, створює постійне наймане військо, так звані сердюцькі полки, забезпечуючи цим незалежність від козацької старшини. На кордоні проводить нову митну лінію, розпочинає випускати власну монету, енергійно заселяє спустошені окраїни Правобережжя.

Активною була і зовнішньополітична діяльність П. Дорошенка. Розуміючи, що Річ Посполита не надасть допомоги в реалізації його плану об’єднання України, він уклав союз із Кримом, пішов на зближення з Туреччиною. Багато уваги гетьман приділив переговорам з Московщиною про протекцію царя за умови об’єднання етнічних земель України, але переговори зазнали невдачі.

Після вбивства І. Брюховецького, 1668 р. Петра Дорошенка проголошено гетьманом усієї України.

Відкрилася перспектива відродження возз’єднаної Української держави. Проте вкрай несприятливою була геополітична ситуація. Свою негативну роль відігравала і відсутність єдності в діях українських сил.

Для організації опору Польщі та придушення виступу Петра Суховієнко П. Дорошенко рушив на Правобережжя, а на Лівобережжі для боротьби з

московськими військами залишив наказним гетьманом ***Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного***), який, опинившись внаслідок наступу російських військ у скрутній ситуації, перейшов на бік Московщини і при її підтримці був обраний гетьманом Лівобережної України (1668-1672).

Українська держава знову розкололася на два гетьманства.

За таких обставин П. Дорошенко посилює протурецьку орієнтацію. 1669 р. Корсунська старшинська рада погоджується на офіційне прийняття турецького протекторату. Тарас Чухліб в статті «Проти Москви разом із Туреччиною» зазначав: «*У грудні 1670 року український гетьман Петро Дорошенко остаточно визнав владу султана Османської імперії Мегмеда IV Авджи («Мисливця») та підписав з ним мирну угоду про військово-політичний союз проти Московського царства. Цікаво, що матір'ю цього могутнього турецького володаря була українка – «друга Роксолана». Можливо, що саме така, маловідома для сучасного читача, обставина й стала основною причиною надання турками військової та політичної допомоги козацькій Україні в її довголітній боротьбі за незалежність?»*

Влітку 1672 р. Оттоманська Порта розпочала воєнні дії проти Польщі, Правобережна Україна знову стала театром воєнних дій, а П. Дорошенко змушений був виступити на турецькому боці. Від перемоги Туреччини гетьман майже нічого не виграв, адже відповідно до *Бучацького мирного договору* (18 жовтня 1672 р.) Порта отримала Подільське воєводство, а за ним визнавалася територія "у старих кордонах" – Брацлавське та Київське воєводства. Більше того, Туреччина дедалі наполегливіше прагне перетворити Україну на безправного васала. Наприкінці 1672 р. Порта вимагає від гетьмана руйнації усіх фортець, за винятком Чигирина, сплати данини, роззброєння населення.

Сподівання гетьмана на турецьку протекцію не виправдалися. Авторитет гетьмана слабшає, він втрачає підтримку мас, соратників, навіть сердюцьких збройних формувань. Перебуваючи у безвихідному становищі, П. Дорошенко у вересні 1676 р. приймає рішення скласти гетьманські повноваження і здатися Росії. Зречення його від влади збіглося з ліквідацією тут державних інституцій,

що й ознаменувало поразку національної революції. Центр політичного життя перемістився в Лівобережне гетьманство.

Повернемося до ***Дем'яна Ігнатовича***. Народився він у селянській родині. Це унікальний випадок, бо решта українських гетьманів походила або з козацького, або з шляхетського середовища. У документі за 1664 р. Д. Ігнатович титулується чернігівським полковником. Активно виступав проти розчленування України згідно з умовами Андрусівського миру 1667 р. На початку 1668 р. підтримав антимосковський виступ гетьмана І. Брюховецького. В середині 1668 р., після скинення з гетьманства Брюховецького, Д. Ігнатович перейшов на службу до гетьмана П. Дорошенка: був у його уряді спочатку генеральним осавулом, а коли гетьман змушений був повернутися на Правобережну Україну – сіверським наказним гетьманом. Більшість старшини не підтримала намагання Д. Ігнатовича вчинити опір російському війську на чолі з Г. Г. Ромодановським, яке заступило тоді на Сіверщину. Тому восени 1668 р. поновив переговори з представниками московського уряду. Вважав, що союзні відносини необхідно відроджувати на основі Переяславського договору 1654 р. 17 грудня 1668 р. на старшинській раді в Новгороді-Сіверському Д. Ігнатовича обрано гетьманом Лівобережної України. На Глухівській раді (початок березня 1669 р.) підтверджено це обрання в присутності царського представника; тут було схвалено нові т. зв. *Глухівські статті*, що передбачали повернення Україні її автономного статусу; новообраному гетьманові було вручено привезені з Москви булаву, бунчук і корогву. Під час переговорів з російською стороною гетьман твердо обстоював права України, зокрема територіальні. Всіляко зміцнював гетьманську владу аж до намагань започаткувати гетьманську династію, усвідомлено діяв у напрямі зміцнення єдності козацької України.

Вночі проти 13 березня 1672 р. Д. Ігнатовича, за участю стрільців російського воєводи в Батурині, заарештовано (при цьому його було поранено в плече) й відправлено в кайданах у Москву, де було висунуто сфальсифіковані обвинувачення і після тортур засуджено до смертної кари, в останню мить

заміненої засланням до Сибіру (він був першим українським державним і політичним діячем найвищого рангу, засланим до Сибіру. Пізніше його скорботний шлях повторили вже Іван Самойлович, легендарний кошовий отаман Іван Сірко, фастівський полковник Семен Палій та ін.).

У ході тривалих війн за панування в українських землях між Московщиною, Річчю Посполитою, Туреччиною і Кримом Україна виявилася роздробленою: Слобожанщина, Лівобережжя, Київ і Запоріжжя перебували під владою Московщини; Правобережжя – під владою Речі Посполитої і частково Туреччини (Поділля). У складі Польщі залишилася Волинь і Галичина.

Розчленування українських земель було закріплено системою договорів між цими державами (*Бахчисарайський та Вічний мир*). Єдиний народ був розколотий і опинився в сферах впливу різних держав.

Причини поразки революції, на погляд В. Смолія і В. Степанкова, такі:

- відсутність досвіду державного будівництва в еліти, котра очолила боротьбу; незавершеність процесу її консолідації навколо національної державної ідеї; існування гострих суперечностей між окремими угрупованнями, що породжували жорстоку боротьбу за владу;
- переважання в ментальності значної частини еліти, козацтва й інших верств населення особистих, групових, станових інтересів над національними й державними;
- зрада національних інтересів з боку більшості панівного стану передреволюційного суспільства;
- перебування в зародковому стані на початок революції національної державної ідеї, що зумовило політику автономізму її керівництва у 1648 р., яка призвела до залишення ворогові Західного регіону, породивши проблему соборності Української держави;
- ліквідація встановленої Б. Хмельницьким монархічної форми правління й утвердження республіканськo-олігархічної форми, що спричинила слабкість центральної влади, міжусобну боротьбу за булаву, всевладдя (отаманство) старшини на місцях;

- грубі прорахунки після смерті Б. Хмельницького урядів у проведенні внутрішньої політики, які викликали загострення соціальної боротьби, що руйнувала підвалини молодої держави;
- великі масштаби люмпенізації суспільства, анархо-охлократичні рухи соціальних низів;
- деструктивна політична роль Запорожжя впродовж кінця 50-х – першої пол. 70-х рр.;
- постійна агресія (у різних формах) з боку Речі Посполитої, Московії, Кримського ханства й Порти, спрямована на ліквідацію самостійної Української держави.

5.6. Історичне значення національно - визвольної війни та її відображення в літературі та мистецтві.

Національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького не можна розглядати як другорядну подію хутірського масштабу на маргінесі європейського революційного руху XVI—XVIII ст. В її визріванні та розвитку дослідники знаходять чимало спільних рис із революціями в Нідерландах, Німеччині, Англії та Франції. Наприклад, науковці з'ясували позитивний вплив ідеології Реформації на розвиток національної самосвідомості українців, формування в них почуття патріотизму. Водночас православ'я в Україні, як і реформаційні ідеї в Німеччині та кальвінізм у Нідерландах й Англії, відіграло роль ідеологічного знамена революційних сил.

Є всі підстави розглядати причини української національно-визвольної боротьби як складову визрівання соціальної та національно-визвольної боротьби, що охопила європейські країни протягом 40-х — 70-х рр. XVII ст.

Завдання української боротьби були близькими до завдань нідерландської, які передбачали виборення національної незалежності й установлення буржуазних взаємин. Тому спільним для них було переплетення національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби. Щодо рушійних сил, то українська боротьба стояла ближче до німецької й англійської, оскільки

в ній головну й керівну роль відігравало козацтво та надзвичайно активну участь взяло селянство, при тому, що менш активною була частина шляхти й міщан і вкрай слабкою — міська буржуазія й інтелігенція. А в Нідерландах провідну роль відігравали міщани під проводом буржуазії, хоча участь у боротьбі взяли також селяни і частина дворян.

Аналіз політичного розвитку України та Англії в перебігу революції дозволяє виявити спільну тенденцію — зміцнення особистої влади їх керівників (Богдана Хмельницького та Олівера Кромвеля) й еволюцію республіканської форми правління в монархічну (в Україні 1657 р. запроваджується спадковий гетьманат, в Англії у 1653 р. — протекторат Кромвеля). Однак, на відміну від Англії, де в 1660 р. відбулася реставрація монархії, в Україні утвердилася республіка.

Поза сумнівом, у середині XVII ст. на європейському континенті відбулися дві найвизначніші та наймасштабніші події: Англійська революція й Українська національна революція. І якщо міжнародну значущість першої ґрунтовно з'ясовано, то визвольна війна українського народу незаслужено обійдено мовчанкою. Однак саме вона, як слушно звернув увагу Дмитро Наливайко, поряд із Тридцятирічною війною та Англійською революцією, відіграла важливу роль в остаточному крахові політичної системи Контрреформації, що трималася в Іспанії, Австрії й Речі Посполитій, державах, тісно пов'язаних із папським Римом та феодально-католицьким минулим Європи. Завдавши непоправного удару Польщі, національно-визвольна війна сприяла здійсненню корінного перелому в історії Європи: внаслідок поразок і занепаду держав, що були опорою католицизму й феодально-католицької реакції, провідна роль переходить до країн, які або стали на шлях капіталістичного розвитку (Англія, Нідерланди), або прийняли абсолютну монархію нового типу (Франція). Було також зірвано плани Ватикану щодо укладення "універсальної унії".

Національна революція в Україні спричинила суттєву зміну в співвідношенні сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі (інша

річ, що не на користь України). Вона різко послабила геополітичні позиції Речі Посполитої та Криму й водночас помітно зміцнила роль Московії, яка розпочала експансію на захід. Національно-визвольна боротьба українців сприяла виборенню Бранденбургом незалежності від Польщі (у 1667 р. її уряд відмовився від ленних прав на Східну Прусію) та зростанню ролі Швеції.

Невипадково, як з'ясували в своїх працях В. Смолій, В. Степанков і Ю. Мицик, міжнародний резонанс національно-визвольної війни був масштабним і довготривалим (протягом майже всієї другої половини XVII ст.). Національно-визвольні події систематично висвітлювалися на сторінках наукових розвідок, брошур, "летючих листків", на шпальтах французьких, англійських, німецьких часописів, газет.

Події Визвольної війни зумовили виникнення і так званого *козацького літопису*, що створили безпосередні учасники та очевидці тих подій. Найбільш видатним твором такого роду вважається *«Літопис Самовидця»*, автором якого, вірогідно, є генеральний підскарбій Запорозької Січі Роман Ракушка-Романовський. Події літопису охоплюють другу половину XVII ст.: від початку війни до 1702 р. Яскраво, образно, правдиво і водночас з патріотичних позицій у ньому показані героїчна боротьба «козацько-руського» народу за свої «права і вольності», розкрита видатна роль у ній Б.Хмельницького.

Тій самій тематиці присвячений і *літопис Григорія Грабянки*, який із простих козаків дослужився до гадяцького полковника. У цьому творі є чимало цікавих історичних фактів, а також власних суджень автора, зокрема, про те, якими мотивами керувався Б.Хмельницький, коли на Переяславській Раді присягав на вірність московському цареві. До Б.Хмельницького він ставиться з великою пошаною, з болем описує його смерть. Серед інших історичних діячів він виділяє також засновника Запорозької Січі Дмитра Вишневецького, видатного воєначальника гетьмана Петра Сагайдачного, а також свого сучасника фастівського полковника Семена Палія, котрий прагнув відновити цілісність українських земель.

Найбільшим за обсягом і наведеним фактичним матеріалом є *літопис Самійла Величка*. Твір складається з 4-х томів, які охоплюють події 1648 – 1700 рр. , а також вибірково більш ранні історичні події. Для написання свого твору автор використовував різноманітні історичні джерела: козацькі літописи, хроніки, щоденники, твори іноземних істориків, народні перекази, архівні документи генеральної канцелярії, листи, реєстри тощо, проте особливу цінність являють власні спостереження автора, адже він був не тільки вельми освіченою (учився в Київській академії), але досвідченою людиною, брав участь у походах запорожців, працював писарем у канцелярії козацького війська, потім у генерального судді В.Кочубея. Як і в попередніх козацьких літописах, у названому творі відчувається велика любов автора до батьківщини, показується роль козацтва у її захисті.

У другій пол. XVII ст. провідною темою дум та історичних пісень була визвольна війна XVII ст., її герої та поводирі. Саме в цей час створені відомі народні пісні "Розлилися круті бережечки", "Не дивуйтеся, добрії люди", "За світ стали козаченьки" та багато інших.

Особливе місце у народних думах й історичних піснях XVII-XVIII ст. займає постать Богдана (Зиновія) Хмельницького, видатного полководця й творця української держави. Батьком Хмелем любовно називав народ свого ватажка, шануючи його за політичну мудрість.

В піснях оспівуються ратні подвиги козацтва у боротьбі проти польсько-шляхетських поневолювачів. З цих поетичних творів постають образи Богдана Хмельницького та його соратників: Івана Богуна, Данила Нечая, Максима Кривоноса та інших. Улюбленими були пісні про козацьку долю і козацькі походи. Ці пісні співали не тільки козаки, вони ставали народними, і не тільки для українців, а й для інших народів. Такою стала всім відома і зараз народна пісня «Ой на горі та й женці жнуть».

Українська національна революція знайшла відображення у багатьох історичних романах, повістях, драмах, поетичній літературі та образотворчому мистецтві. Зокрема, художньо-історичні твори письменників І. Горишівського

(І. Крип'якевича), М. Голубця, П. Загребельного, В. Куликовського, Івана Ле, І. Нечуй-Левицького, П. Панча, М. Старицького та багатьох інших знають читачі не тільки в нашій країні, а й за її межами.

Отже, події національної революції переконливо продемонстрували, що тільки створення незалежної соборної держави формує необхідні політичні умови для повноцінного розвитку нації, реалізації її потенційних можливостей. Розбудова держави вимагає не лише граничного напруження зусиль всієї нації й цілеспрямованої політики її еліти, а й щоденної чорнової роботи над формуванням різних інституцій та ефективного апарату управління, рішучої боротьби з сепаратизмом, отаманством, анархією й охлократією. Саме такий курс Б. Хмельницького забезпечив витворення держави, а відхід від нього став однією з головних причин її руйнування. Гнучкість соціально-економічної політики Богдана Хмельницького дозволила заручитися масовою підтримкою селян, козаків і міщан й уникнути спалаху громадянської війни. Невипадково в свідомості наступних поколінь українців він виступав визволителем не лише від "ляцької неволі", а й від феодального гноблення. Допущені наступниками Б.Хмельницького прорахунки в цій сфері оберталися трагічними наслідками громадянської війни 1658—1663 рр. та повстань селян, міщан і козаків.

Отже, українська національна революція другої половини XVII ст. - яскрава і важлива сторінка в історії українського народу. Це був переломний етап, який змінив подальшу його долю. Характерними для цього періоду є не тільки військові успіхи, а й піднесення суспільної свідомості, творчих сил, економіки, завдяки чому український народ і зміг вести тривалу й важку війну з таким сильним суперником, як Річ Посполита. Тоді ж було створено військово-адміністративну систему, що проіснувала близько ста років.

Запитання для самоперевірки

1. Зробіть порівняльний аналіз Зборівської та Білоцерківської мирних угод.
2. Катастрофічного розгрому військо Б.Хмельницького зазнало під :

а) Збаражем; в) Берестечком; в) Білою Церквою.

3. У чому, на ваш погляд, полягає суть періоду Руїни?

4. Проаналізуйте на конкретних прикладах основні напрямки зовнішньополітичної орієнтації українських гетьманів після смерті Б.Хмельницького.

5. Хто з українських гетьманів уклав з Польщею Гадяцьку угоду?

а) І. Виговський; б) І. Брюховецький; в) П. Дорошенко;

г) І. Мазепа; д) П. Тетеря

6. Які козацькі літописи Вам відомі? Охарактеризуйте їх.

Лекція 6. Українські землі під владою Російської імперії наприкінці XVII – XVIII ст. Ліквідація козацької державності

Мета лекції: розглянути події бурхливого XVIII ст. щодо України, зокрема, наступ царської влади на автономні права України, а також доля її останніх гетьманів та кошових отаманів; подати огляд основних галузей української культури зазначеного періоду та підкреслити здобутки та роль окремих її представників.

Зміст лекції буде розкритий у таких питаннях:

1. Українська державність наприкінці XVII – на початку XVIII ст. І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик.
2. Колоніальна політика Московського царства (Російської імперії) щодо України у XVIII ст.
3. Запоріжжя у складі Російської держави. Ліквідація Запорозької Січі. Доля козаків.
4. Українська культура другої половини XVII-XVIII ст. «Козацьке барокко».

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. К., 2021.
2. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. К., 2007.
3. Капелер А. Мала історія України. Мюнхен, 2007.

4. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до XXI ст. Х., 2002.
5. Чухліб Т. Гетьмани Руси-України. Донецьк, 2012.
6. Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий козацької держави і як літературний герой. К., 2006.
7. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. К., 2006.

6.1. Українська державність наприкінці XVII – на початку XVIII ст. І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик.

Після поразки Української революції подальшу долю українських земель визначали сусідні держави – Росія, Польща та Туреччина. Капітуляція 1676 р. правобережного гетьмана П. Дорошенка, його присяга російському цареві не зняли проблему територіального розколу українських земель. Туреччина швидко знайшла заміну Дорошенкові, вручивши булаву *Ю. Хмельницькому* разом з гучним титулом *«князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького»*. Розпочався новий етап збройного протистояння між Правобережжям і Лівобережжям, своєрідним епіцентром якого став Чигирин. Захопивши і зруйнувавши у ході запеклої боротьби колишню гетьманську столицю, Ю. Хмельницький розраховував на подальше розширення своєї влади на Лівобережжі, але опір лівобережного гетьмана І. Самойловича посилився, і бойові дії набрали затяжного характеру.

Ю. Хмельницький дедалі частіше виявляє себе як жорстокий, деспотичний правитель, що призвело до його страти турецькими властями 1681 р. Цього ж року, прагнучи вийти з безперспективного протистояння, Росія та Туреччина уклали *Бахчисарайський мирний договір*. За його умовами під контролем Туреччини опинилися Південна Київщина, Брацлавщина та Поділля, а Росія утримувала Лівобережну Україну з Києвом, Васильковом, Трипіллям, а також Запорожжя. Територія між Дністром і Бугом 20 років мала залишатися нейтральною та незаселеною.

Останню крапку в процесі поділу українських земель у XVII ст. між сусідніми державами було поставлено 1686 р. під час підписання між Росією та Польщею *«Вічного миру»*. Текст договору складався на основі умов Андрусівського перемир'я 1667 р. Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверську землю. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини (1699 р. було приєднане до Польщі).

«Вічний мир» суттєво ускладнив становище лівобережного гетьмана І. Самойловича (1672-1687). У внутрішньополітичній діяльності Самойлович демонстрував прагнення до зміцнення позицій аристократичної верстви суспільства. В роки його гетьманування в Україні з'явився новий соціальний прошарок - так звані *"бунчукові товариші"* - нащадки вищої козацької старшини, що складали своєрідну гетьманську лейб-гвардію у військових походах. Гетьман намагався підпорядкувати своїй владі і Запорізьку Січ. Він заборонив запорожцям вести самостійні переговори з правителями інших країн. За наказом Самойловича залога з числа лівобережних козаків була введена до фортеці Кодак, аби в такий спосіб контролювати ситуацію на Запорожжі. І.Самойлович демонстрував бажання розбудови незалежної Української держави. Промосковськи налаштована старшина підмітила, що гетьман "самовладно володіє і хоче володіти Малоросією", прагнучи домогтися коли-небудь створення "з Малоросії удільного панства", при цьому називає українські міста не государевими, а своїми і "людям військовим наказує, щоб йому, а не монархам вірно служили".

В 1687 р. очолював козацькі полки в першому Кримському поході царських військ і був звинувачений у його невдачі. Засланий до Тобольська, де й скінчив життя.

Лівобережна Україна була *поділена на 10 полків*: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський,

Прилуцький, Стародубський та Чернігівський. На чолі кожного стояв полковник, якому належала адміністративна влада на ввіреній території. Гетьмана обирала старшинська рада на невизначений термін, а його кандидатуру затверджував цар.

Договори (статті), що їх укладали з царською владою гетьмани Лівобережної України в період Руїни (Батуринські 1663 р. та Московські 1665 р. ***І. Брюховецького***, Глухівські 1669 р. ***Д. Ігнатовича***, Конотопські 1672 р. ***І. Самойловича***), поступово обмежували права адміністративно-державної автономії України, водночас забезпечували розширення прав та привілеїв старшини.

Під час Генеральної ради ***25 липня 1687 р.*** *на р. Коломак новим гетьманом було обрано* ***І. Мазепу.*** Доля вела І. Мазепу через постійні небезпеки: від придворного короля Яна Казимира до помічника гетьмана П. Дорошенка, від полоненого у отамана І. Сірка до писаря у гетьмана І. Самойловича.

На раді І.Мазепа підписує з козацькою старшиною та московським урядом **Коломацькі статті**, які значно обмежували права і привілеї гетьманскої влади, посилювали контроль царської адміністрації (в основі договору лежали Глухівські статті 1669 р. з додатками).

На початку гетьманування І.Мазепи у 1689 р. російський трон посідає новий цар – Петро І. колишні патрони українського гетьмана усуваються від влади – царівна Софія потрапляє до Троїце-Сергіївського монастиря, князя Голіцина засилають до Сибіру. Але І. Мазепа, добившись аудієнції в царя щедрими дарами (тільки шабля, подарована Петру І, коштувала 2 тис. крб.), демонстрацією покори (стояв навколішки перед царем, доки його силою не підвели), охаянням його попередніх патронів («лютий ворог князь Голіцин»), завойовує прихильність російського царя. Пізніше Петро І зауважить у розмові з І. Мазепою: «Коли б у мене всі слуги були схожі на тебе, я був би найщасливішою людиною на землі!»

Для того, аби зміцнити основу Української держави, І. Мазепа наполегливо формує аристократичну верству Гетьманату, яка мала вірно служити державі та захищати українські інтереси. Він створює для козацької старшини сприятливі умови для зростання її добробуту, здобуття дітьми належної освіти, в тому числі і в європейських університетах. Переніс столицю у м. ***Батурин***, розбудував його за зразком французького Версалю, створив велику бібліотеку, мав найбільшу в Європі колекцію зброї, був власником 20 тис. маєтків.

Розвивав внутрішню і зовнішню торгівлю, що занепала в часи Руїни. Підтримував промисловість, надавав пільги організаторам промисловості, особливо рудних, паперових та порохових ***мануфактур***.

Розширення прав і привілеїв аристократичної верстви негативно позначалося на правах селян. Розвиток старшинського землеволодіння зменшував кількість вільних земель, а нерідко супроводжувався передачею новим власникам земель, на яких уже сиділи селяни. Козацька старшина на своїх землях намагалася запровадити 3 дні обов'язкових відробітків, проте гетьман обмежив термін панщини до 2-ох. Силою придушувались селянські повстання та виступи опозиції, що дало запоріжцям підставу називати його «вітчим України».

Водночас І.Мазепа як один з найбагатших феодалів Європи спрямовує значну частину своїх коштів на розвиток релігії та культури. При ньому ***Києво-Могилянський колегіум*** став академією (у 1701 р. за наказом Петра І), відомою у Європі та отримала державну підтримку. Реставрував 20 та заснував 12 нових храмів, внаслідок чого тогочасний архітектурний стиль стали називати ***«мазепинське барокко»***.

При участі І. Мазепи був здійснений другий Кримський похід 1689 р., більш вдалий, ніж перший. Також брав участь в організації Азовських походів **1695 і 1696 рр**. Константинопольський мир **1700 р.** залишав Азов за Росією, також припинялася виплата данини Кримському ханству.

У 1702-1704 рр. на Правобережжі тривало антипольське постання на чолі з популярним у народі фастівським полковником *Семеном Палієм*. І. Мазепа радить цареві взяти під свою руку непокірний народ. Московський цар посилає 17-тисячний український корпус на допомогу польському королю августу. Мазепа 1704 р. заарештовую І.Сірка та наступного року його засилають до Сибіру. Таким чином І.Мазепа підтвердив репутацію «гетьмана корисного та вигідного для царя», усунув небезпечного суперника на владу та приєднав до Лівобережжя частину наддніпрянських земель.

У 1700 р. спалахнула ***Північна війна***, яку розв'язав Петро І зі Швецією за володіння узережжям Балтійського моря. Росія швидко втратила союзників -Данію та Саксонію. Союзником та ставлеником Росії був польський король Август ІІ Саксонський. Проте опозиційні сили в Польщі обрали собі ще й альтернативного короля – Станіслава Лещинського.

Війна була виснажливою для України – зростання податків, свавілля російських військ, нещадна реквізиція продуктів харчування та худоби, цілковите припиненння торгівлі з іноземними державами. Постала небезпека, що воєнні дії перекинутись на українські землі. Коли Мазепа попросив допомоги у Петра, то він відмовив. В разі перемоги Петра у війні Правобережна Україна переходила до Польщі, а статус Гетьманщини опинявся під питанням. В разі перемоги Карла ХІІ Україна мала перейти до слабкої на той час Польщі. Досвід союзу зі Швецією Українська держава отримала ще за часів Б. Хмельницького. Тепер, в ході Північної війни, Швеція ставала природнім союзником для України в противагу посиленню Росії. На це зважив Мазепа і почав переговори.

Він увійшов у таємні стосунки з королем Швеції Карлом ХІІ та Станіславом Лещинським. За тристороннім договором Україна входила до федеративної Польщі на рівних правах. Швеція виступає гарантом статусу України.

Однак, Карл ХІІ у жовтні 1708 р. зазнав поразки у підступах до Москви, відступив на Гетьманщину і таким чином Україна стала театром воєнних дій.

Карла XII було поранено. А до І. Мазепи, хоча й приєдналась частина запорозьких козаків під проводом кошового отамана К. Гордієнка, загалом військ гетьмана видалось замало для подальшого ведення війни.

Невдовзі російські війська О. Меншикова захопили Батурин та знищили всі припаси, що обіцяв Карлові XII І. Мазепа. У генеральній битві ***27 червня 1709 р. під Полтавою*** російсько-українські війська Петра І завдали нищівної поразки шведсько-українським військам Карла XII. Сам король разом зі старим гетьманом перейшли Дніпро та через деякий час опинилися у Бендерах, де І. Мазепа помер 22 вересня 1709 р.

Прорахунки Мазепи:

- вузька соціальна програма та відсутність підтримки широкими масами
- побоювання розправи серед населення з боку російського війська
- таємні переговори та неможливість провести роз'яснювальну роботу між тими ж козаками.

В Україні панувала страшна царська реакція. Мазепу піддали анафемі *(церковне прокляття, яке було зняте лише за часів незалежності після 1991 р.)*. Батурин було спалено вщент. Козаків страчували на місці, як зрадників «мазепинців». Запорізька Січ була зруйнована. Проти Гетьманщини вводились економічні санкції та почалась поступова ліквідація автономного устрою.

На нараді у Бендерах 5 квітня ***1710 р***. гетьманом України "у вигнанні" (в екзилі) було обрано колишнього генерального писаря **П. Орлика** (кошти покійного гетьмана дісталися його племіннику А. Войнаровському). П. Орлик підписав Бендерські статті, у яких проголошувався протекторат Швеції над Україною і союз України з Кримським ханством. У цьому документі були ретельно виписані права і привілеї козацької старшини, тому він дістав назву ***"Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького". Бендерська конституція*** складалася зі вступу та 16 статей.

Вступна частина викладала історію України та Війська Запорізького.

За Конституцією влада ділилась на три гілки : виконавчу – Гетьман і Генеральна старшина (Кабмін), законодавчу Генеральна Рада (Верховна Рада)

та судову (Генеральний суд). Конституція змальовує парламентську республікою, управління старшини з обмеженою владою гетьмана. Створена модель держави забезпечувала виборність всіх державних посад знизу догори та їхню підзвітність. Проголошувалася нечувана і немислима у феодальному суспільстві політика соціального забезпечення убогих, удів, сиріт та інших знедолених. Скасовувалися всі ненависні народові державні монополії, оренди, викупи й податки. Пронизана ліберальним духом конституція мала на меті будівництво суспільства на демократичних засадах.

Незважаючи на те, що конституцію П. Орлика не було втілено в життя, вона все-таки має велике значення, оскільки показує, в якому напрямі мали йти державні реформи.

У наш час ця конституція вважається першою у світі демократичною конституцією (Конституція США створена 1787 р., Франції - 1791 р., в Росії намагались прийняти 1825 р, закінчилось придушенням повстання декабристів).

П. Орлик активно намагався реалізувати свою програму на практиці та відновити повноцінну українську державність. Вже 1711 р., уклавши військово-політичний союз з кримським ханом, він вирушив походом на Правобережжя. Завдяки переходу на бік П. Орлика козаків правобережних полків (за винятком Білоцерківського), а також селян і міщан до середини березня вдалося визволити від російських залог майже всю південну і центральну частини Правобережжя. Однак поразка під Білою Церквою, зрада союзників-турків та татар, укладення Росією Прутського трактату 1711 р. зашкодили державотворчим планам П. Орлика і не дали змоги на практиці реалізувати його демократичну конституцію. Хоча П.Орлик ще намагався заручитися підтримкою європейських держав – Швеції, Німеччини, Польщі, Франції, Туреччини – у справі боротьби за визволення України, але все виявилося марним. «Екзильний гетьман» помер 1742 р. «Разом з ним, — на думку Д. Дорошенка, — надовго зійшла в могилу ідея незалежної української держави».

6.2. Колоніальна політика Московського царства (Російської імперії) щодо України у XVIII ст.

Особливістю перебування Лівобережжя і Слобожанщини у складі Росії в XVIII ст. був тотальний, безперервний, хоча і хвилеподібний наступ самодержавства на права України. Суть цього наступу полягала в намаганні ліквідувати українську автономію та інкорпорувати ці землі до складу імперії. З огляду на це можна констатувати, що офіційна російська політика в українському питанні у цей час пройшла кілька етапів (*надаємо їх за О.Бойко*).

І етап (1708—1728) — форсований наступ на українську автономію. Хвиля репресій, розгром Батурина були першою реакцією Петра І на перехід І. Мазепи до шведів. Після цього кроку гетьмана російський цар вирішив остаточно «прибрати Україну до рук».

У листопаді 1708 р. за наказом царя гетьманом було обрано літнього *Івана Скоропадського (1708—1722)*. Кандидатуру енергійного та молодого П. Полуботка Петро І відкинув, вважаючи, що з нього «може вийти другий Мазепа». І. Скоропадський звернувся до царя з проханням («Просительними статтями») підтвердити традиційні права та вольності, до яких додав ще декілька пунктів (щоб козаками командували не московські офіцери, а власна старшина; щоб повернули гармати, вивезені з Батурина та ін.). Резюме Петра І було коротким і однозначним: «Українці й так мають з ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі». Після цього розпочинається форсований наступ на українську автономію.

Характерними рисами цього процесу були:

❖ обмеження влади гетьмана та контроль за нею (гетьманську резиденцію перенесли з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону; біля особи гетьмана перебував російський резидент-наглядач – Андрій Ізмайлов; українське військо знаходиться під командування російських генералів тощо);

❖ економічні утиски (значну частину українських товарів — прядиво, шкіру, сало, олію та ін. — дозволялося вивозити лише до російських портів, водночас певні товари заборонялося ввозити до України, їх змушували купувати на

російських фабриках). Крім того, росіяни вперше отримали в Україні великі землеволодіння, що призвело до появи значних непідконтрольних гетьману територій, на яких їхні власники старанно прищеплювали вивезене з Росії кріпацтво.

❖ експлуатація демографічного потенціалу (1721 р. на будівництво Ладозького каналу було направлено 10 тис. козаків, 30% з них загинуло; 1725 р. під час Дербентського походу з 6790 козаків померло чи загинуло 5183 осіб);

❖ культурні обмеження (1720 р. сенатським указом проголошувалося: в Україні «книг ніяких, окрім церковних давніх видань, не друкувати», а у тих, які друкуються, «щоб ніякої різниці і осібного наріччя не було»; освіта взята під контроль державної цензури; посилювалася залежність української церкви від московської патріархії).

1722-1727 р. Україною управляє ***Малоросійська Колегія,*** що складалася з 6 офіцерів російських полків, розміщених в Україні, на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Підпорядковувалась ця установа вже не Міністерству закордонних справ, як раніше, а Сенату, тобто стала інструментом внутрішньої політики Російської імперії. *Мета*: контроль за діяльністю гетьмана та старшини; поступове політичне обмеження автономії Гетьманщини і зведення її до статусу провінції.

Колегія контролювала стягування податків до державної казни, розміщувала на території Гетьманщини російські гарнізони, розглядала судові рішення та апеляції українських судів. Ця організація була дієвим дестабілізуючим чинником, що дедалі глибше вбивав клин між українською елітою та народом

Після смерті І. Скоропадського гетьмана не обирають, а призначають наказним гетьманом ***Павла Полуботка*** (1722-1724 рр.). Він був випускником Києво-Могилянської академії; у 1706 р. став чернігівським полковником, звідки й потрапив на посаду гетьмана. *З іменем П. Полуботка пов'язана легенда про казну Гетьманщини, яку він начебто передав на зберігання до Англійського банку, побоюючись її конфіскації Петром І.*

Намагаючись нейтралізувати руйнівні дії Малоросійської колегії, П. Полуботок проводить судову реформу (Генеральний суд стає колегіальним; установив порядок подання і розгляду апеляцій – від нижчої до вищої інстанції українського уряду, вони не подавалися до Малоросійської колегії; розгорнув боротьбу з хабарництвом).

Форсований наступ на права України тривав. У квітні 1723 р. Петро І надав Маоросійській колегії такі повноваження, які роболи її в Україні повновладною. Так, без візи Малоросійської колегії не міг побачити світ жоден з важливих універсалів. Внаслідок цього у залежність від неї потрапили майже всі українські державні структури — адміністрація, суд, Генеральна канцелярія. За свою «опозиційну діяльність» П .Полуботок потрапив до Петропавловської в’язниці, де після тяжких моральних і фізичних страждань помер у грудні 1724 р. Після цих подій поле діяльності Малоросійської колегії ще більше розширилося.

ІІ етап (1728—1734) — повернення Україні частини її прав та вольностей. Смерть Петра І, реальна загроза війни з Туреччиною змінили політичну кон'юнктуру. Бурхлива діяльність Малоросійської колегії, яка весь час накладала нові податки на українських землевласників, зачепила інтереси всесильного О. Меншикова, який володів величезними маєтками і навіть містами в Україні. Це зумовило скасування 1727 р. Малоросійської колегії та певне пом'якшення офіційної російської позиції в українському питанні — було знову дозволено вибори гетьмана. Ним став 73-річний миргородський полковник **Д. Апостол (1727—1734)**, який, доречі, був ув’язнений разом з Полуботком, але вижив та повернувся до України.

У 1728 р. в день коронації Петра ІІ новий гетьман подав петицію про повернення Україні колишніх прав та вольностей згідно з угодою 1654 р. Натомість одержав «*Решительные пункты*», відповідно до яких гетьман не мав права вести дипломатичні переговори; генеральну старшину та полковників затверджував цар; для контролю за гетьманськими фінансами вводилися посади не одного, а зразу двох підскарбіїв — росіянина та українця; мито за товари, які

ввозилися до України, мало йти у царську казну та ін. Отже, часткове повернення Україні її прав і свобод (право обрання гетьмана; переведення Гетьманщини з імперського Сенату знову під юрисдикцію міністерства закордонних справ; скорочення російських військ на українській території; скасування податків, накладених Малоросійською колегією та ін.) були нічим іншим, як тактичним відступом, своєрідною реакцією на зміну політичної кон'юнктури. У цей час сваволя російського уряду обмежувалася певними юридичними нормами, що дало можливість Д. Апостолу добитися позитивних зрушень: Генеральне слідство про маєтності, тобто ревізія землеволодіння (1729—1730), дало змогу поповнити державний земельний фонд; реформа судочинства та заснування скарбниці забезпечили Гетьманщині перший річний бюджет; під владу гетьмана було повернуто Київ; помітно зменшилося переселення селян на Правобережжя і, навпаки, зріс потік тих, хто повертався на Лівобережжя.

III етап (1734—1750) — посилення імперського тиску. Після смерті Д. Апостола в Петербурзі було прийнято ухвалу: нового гетьмана не обирати, а всю повноту влади передати тимчасовому державному органу, що дістав назву **«Правління гетьманського уряду».** До нього входило шість осіб: троє росіян та троє українців. На чолі правління став князь Олексій Шаховський, який діяв відповідно до наказу: «Недремным оком наблюдать за поступками тамошнего малороссийского народа».

Характерними рисами цього періоду були свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського населення, терор «Таємної канцелярії». Ситуація ускладнилася ще й російсько-турецькою війною (1735—1739), під час якої Україна стала основною базою для російських військ, постачальником матеріальних та людських ресурсів. Наслідки війни були катастрофічними для українського народу: загинуло 35 тис. осіб. Військові втрати, нескінченні мобілізації селян для обозів призводили до обезлюднення, спустошення краю. Перебуваючи в Україні, російський міністр Волинський повідомляв у своєму листі Бірону: «Не залишилося хліборобів, які

потрібні, щоб засіяти хліб, щоб прогодувати самий край». І ці виснажені землі мусили ще протягом війни утримувати від 50 до 75 російських полків. Внаслідок війни Україна зазнала збитків на 1,5 млн крб. (один віл тоді коштував 8 крб.).

IV етап (1750—1764) — тимчасове уповільнення процесу російської експансії. У 1750 р. Україну чекав черговий поворот долі — саме цього року останнім гетьманом стає брат фаворита нової імператриці Єлизавети — **Кирило Розумовський (1750-1764)**. Попри свій молодий вік, лише 22 роки, на той час вже отримав освіту в Західній Європі; з 18 років – президент Імператорської Академії наук в Петербурзі.

Російський уряд уповільнив, але не припинив свого наступу на українську автономію. Про це переконливо свідчить той факт, що крім старих традиційних обмежень (гетьману заборонялося листуватися з іноземними державами, російська сторона призначала полковників та ін.) у цей час з'явилася низка нових: 1754 р. ліквідовується митний кордон між Гетьманщиною та Росією; 1761 р. Київ назавжди переходить під пряме імперське правління; 1754 р. гетьману наказано подавати фінансові звіти російському уряду про прибутки та витрати Гетьманщини. Проте можна погодитися з О. Субтельним, який вважає, що «за Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь» своєї автономії». Навіть перебуваючи тривалий час у Санкт-Петербурзі, гетьман приділяв багато уваги Україні. До кінця 1750-х рр. К. Розумовський фактично був представником Гетьманату при царському дворі, а за його відсутності в Глухові керував Лівобережжям його секретар – Г. Теплов.

Було проведено судову реформу, внаслідок якої Гетьманщину поділено на 20 повітів, кожен з яких мав власний суд. Намагаючись забезпечити собі тили, створити опору в найвпливовішій частині українського суспільства, К. Розумовський йде назустріч старшині і 1760—1761 рр. забороняє переходи селян без письмової згоди пана, починає скликати з'їзди старшини — Генеральні Збори, які мали тенденцію до перетворення на шляхетський парламент на зразок польського сейму. Було проведено певну модернізацію

війська: удосконалено артилерію, введено однакове озброєння та уніформу. К. Розумовський виношував плани відкриття у Батурині університету. Однак прихід до влади Катерини II (1762—1796) кардинально змінив ситуацію. Спроба добитися визнання спадковості гетьманства (на що отримав згоду Генеральних Зборів) закінчилася для К. Розумовського втратою гетьманської булави. Катерина II змусила його подати рапорт про відставку.

V етап (1764—1783) — остаточна ліквідація української автономії. Після ліквідації гетьманства 1764 р. вся повнота влади в Україні зосередилася в руках **Другої Малоросійської колегії** на чолі з графом *Петром Румянцевим*. Було взято жорсткий курс на централізацію та русифікацію. Суть цієї політики виражена короткою фразою імператриці: «Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу».

1765 – 1769 рр. – проведено Генеральний опис Малоросії та поширено на українські землі російського законодавства. У 1781 р. ліквідовано полково-сотенний устрій на Лівобережжі, утворено намісництва за російським зразком - Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, з яких разом утворили Малоросійське генералгубернаторство. Малоросійська колегія поступилася місцем звичайним російським адміністративним і судовим органам.

1783 р. юридично оформлено кріпацтво на українські землі: українських селян позбавили права покидати своїх панів – саме так, як це колись робилося з російськими селянами.

Намагаючись задобрити та підпорядкувати собі українську еліту, Катерина II *1785 р. видала «Жалувану грамоту дворянству»*, відповідно до якої українська старшина звільнялася від військової служби та урівнювалася у правах з російським дворянством. Внаслідок цих акцій було остаточно ліквідовано українську автономію.

Отже, тотальний наступ російського царату на українські землі в XVIII ст. характеризувався прогресуючим обмеженням українських прав та вольностей; посиленням тенденцій централізації, уніфікації, русифікації; цілеспрямованим розколом українського суспільства (заохоченням чвар між старшиною та

гетьманом, підбурюванням селян проти старшини); хижацькою експлуатацією людських та матеріальних ресурсів українських земель.

Історичне значення Гетьманщини:

- проіснувала 115 р. і відіграла важливу роль у формуванні української держави;
- захистила українців від асиміляції та утисків з боку польської влади;
- незважаючи на втручання Росії, ключові посади обіймали все ж таки українці;
- зберігалась провідна українська еліта, нащадки козацьких родів, які в подальшому очолили національний рух України.

6.3. Запоріжжя у складі Російської держави. Ліквідація Запорозької Січі. Доля козаків.

Запорізька Січ з давніх часів мала особливий статус та наприкінці XVII -XVIII ст. продовжувала відігравати роль захисника від турецько-татарських нападів. За наступників Б. Хмельницького вона часто ставала в опозицію гетьманській владі. Таку позицію січовиків підтримувала Москва, щоб послабити владу гетьмана.

За ***Андрусівським перемир'ям (1667 р.)*** Січ перебувала під контролем Московської держави та Речі Посполитої. ***«Вічний мир» (1686 р.)*** передав Запорізьку Січ у виняткове підпорядкування Москві. У 1663-1667 рр. на Чортомлицьку Січ були відправлені московські військові гарнізони, що мали слідкувати за подіями на Січі, а з 1686 р. починається будівництво московських фортець на Запоріжжі.

Після переходу отамана К.Гордієнка до Карла XII царські війська 14 травня 1709 р. зайняли Січ, зруйнували її, вивезил артилерію та січовий скарб. Частина запорожців відійшла на південь та заснувала Січ на р. Кам'янка. Однак царський уряд примусив їх залишити це місце і з дозволу кримського хану козаки отаборились в урочищі Олешки біля Дніпра.

Після чергового миру з Туреччиною (Прутського, 1711 р.) гетьман І.Скоропадський дозволив козакам повернутися до рідних місць. Проте, лише у 1734 р. козаки колишньої Олешківської Січі дістали від царського уряду, що готувався до війни з Туреччиною, офіційний дозвіл на повернення їх в межі Російської імперії. Вони збудували Нову Січ за 3-5 км від Старої, Чортомлицької, на р.Підпільна.

З відновленням гетьманства у ***1750 р.*** влада над Запоріжжям фактично поділялася між київським генерал-губернатором і гетьманом.

Після ліквідації гетьманства 1764 р. осередком формування політичної свідомості українського населення, реальною перешкодою колоніальній політиці Російської імперії в уркаїні залишилась Запорізька Січ. Але поки йшла боротьба з Туреччиною за Причорномор'я і Крим, в якій активну участь брали запорожці, російський царизм змушений був терпіти «запорозьку вольницю». Після підписання ***Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р.*** Січ втрачає своє стратегічне значення, як форпост проти турецько-татарської агресії. Після того, як Росія отримала контроль над степовими землями, Січі вже недовго залишалось існувати. Влада уже не мала потреби у військовій службі козаків, вона також заважала планам колонізації степового регіону. У Січі дедалі частіше виникали соціальні конфлікти між заможною верхівкою та новоприбулими селянами. Крім того, січові козаки часто підтримували народні повстання, приміром, у Речі Посполитій Коліївщина 1768 р. Царська влада вбачала в Запорізькій Січі постійний каталізатор антифеодальних рухів. Народне повстання під проводом російського донського козака О. Пугачьова дало підстави вважати доцільною остаточну ліквідацію джерела заворушень на Дніпрі.

Наприкінці квітня 1775 р. фаворит Катерини II граф Григорій Потьмкін (козаки називали його Грицько Нечоса) запропонував використати для ліквідації Січі російські військ, що поверталися з турецького фронту. Цей проект був ухвалений. 3-5 червня 1775 р. російські війська під керівництвом генерала Петра Текеллі оточили і зруйнували Січ.

Отже, причини ліквідації Запорозької Січі:

1. Непослідовна політика гетьманів України відносно політичної орієнтації (Росія, Польща, Швеція, Туреччина).

2. Величезне бажання царизму на довічне володіння українськими землями.

3. Запорозька Січ була місцем постійних заворушень, що являло загрозу для Російської імперії.

4. З приєднанням Криму до Росії величезна армія козаків втратила функцію оборонців південних кордонів.

3 серпня 1775 р. з'явився царський маніфест про ліквідаціюЗапорозької Січі.

Останній кошовий отаман Запорозької Січі ***П. Калнишевський*** був ув'язнений та засланий на Соловецькі острови, де перебував 25 років.

Петро Іванович Калнишевський – останній кошовий отаман Запорозької Січі, талановичтий полководець та дипломат. Походив з козацько-старшинського роду Лубенського полку, займав різні посади у козацькому війську. Неодноразово їздив до Петербургу відстоювати військові та адмінстративно-територіальні права запорозьких козаків від зазіхань царських чиновників, дбав про розвиток хліборобства й торгівлі на Запоріжжі.

У квітні 1801 р. за наказом Олександра І був звільнений з монастирської в'язниці, але залишився жити у монастирі. Прожив ще 3 роки і помер у віці майже 113 років. Похований на головному подвір'ї Соловецького моанстиря.

П. Калнишевський зазнав тортур за те, що більшість запорожців встигли перейти на турецьку територію, де заснували ***Задунайську Січ (1775-1828 рр.).*** Ще частину запорожців царський уряд використав під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр., ***створивши Чорноморське козацьке військо*** (9,7 тис. піхоти та 2,8 тис. у кавалерії). У ***1792 р.*** уряд переселив Чорноморське козацьке військо на р. Кубань. Наприкінці XVIII ст. тут проживало 25 тис. козаків, що заснували 40 курінних селищ. Так завершилася козацька доба в Україні.

Історичне значення Запорізької Січі:

- запорожці прославили себе героїчною боротьбою з загарбниками та захистом південних кордонів України;
- вони проявили себе як талановиті організатори військової справи та започаткували своєрідну культуру та мистецтво на теренах українських земель;
- були активними учасниками національно-визвольних змагань та культурного життя України;
- на основі козацького устрою і завдяки їх боротьбі було створено державу – Військо Запорізьке або Гетьманщина, яка заклала фундамент сучасного державотворення.

6.4. Українська культура другої половини XVII-XVIII ст. «Козацьке барокко».

Розвиток української культури в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. відбувався за досить складних, часом суперечливих умов.

Національно-визвольна війна в середині XVII ст. й відродження Української держави сприяло піднесенню творчого духу українського народу.

Важливим чинником розвитку духовного життя України була культурницька політика українських гетьманів, спрямована на підтримку Української православної церкви, національної освіти, книгодрукування, мистецтва.

Освіта, книговидання. *Початкову освіту* здобували в церковноприходських школах (дяківських) та братських. *Основні підручники - Буквар Івана Федорова та Граматика Мілетія Смотрицького.* Вчителями народних шкіл переважно були дяки.

Після реформи 1786 р. в Києві, Чернігові, Харкові, катеринославі були відкриті народні головні училища для дітей дворян, а в повітових містах – дворічні училища. Іноземці зі здивуванням констатували, що в Україні майже все населення вміло читати, писати і рахувати.

Середні навчальні заклади:

- православні колегіуми (Чернігівський (1700 р.), Харківський (1726 р.) та Переяславський (1738 р.));

- єзуїтські колегіуми (Львівський, Кам'янецький, Вінницький, Луцький, Острозький та ін.);

- василіанські школі, які засновував у XVIII ст.греко-католицький орден василіан (Львівська (1720 р.), Бучацька (1721 р.), Барська (1754 р.), Уманська (1760 р.));

- монастирські школи.

При колегіумах нерідко існували бурси (гуртожитки).

Вищу освіту в означений період надавали лише два навчальні заклади : ***Львівський університет*** (заснований у 1661 р., 1773 р. закритий після ліквідації ордену єзуїтів, відновлений у 1784 р. за наказом Йосифа II як вищий світський навчальний заклад), та ***Києво-Могилянська академія*** (цей статус Києво-Могилянський колегіум отримав за наказом Петра I у 1701 р.). На початку XVIII ст. в Академії навчалося близько 2 тис. слухачів (після полтавського погрому їх кількість різко впала – до 161, але на 1715 р. знову відновилася, складаючи близько 1100 осіб). На чолі академічної громади та серед професорів бачимо чи не найяскравіших за всю історію навчального закладу осіб – письменників, проповідників і теологів – Лазаря Барановича, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича.

Києво-Могилянська академія в часи свого розквіту була духовно-освітнім центром усього православного слов'янства. У її стінах навчалися вихідці з Сербії, Чорногорії, Боснії, Болгарії, Белорусі, Росії, Молдови, Волощини, Греції.

В цьому навчальному закладі здобули освіту 21 із 23 ректорів Московської академії.

Розвиток освіти перебував у безпосередньому зв'язку з ***книговиданням***.

Відгукуючись на зростаючий попит, активно ***діють друкарні.*** Наприкінці XVII – XVIII ст. їх нараховувалось 13: у Києві, Чернігові, Львові, Луцьку, Кременці, Умані, Почаєві та ін. містах. Найбільшим видавничим центром залишалася друкарня Києво-Печерської лаври. Пожвавлення книжкового обігу

сприяло накопиченню в руках освіченої частини населення значних книгозбірень. Унікальну бібліотеку мав Іван Мазепа (вона загинула при зруйнуванні Батурина Меншиковим 1708 р.); згадуються великі книжкові колекції Лазаря Барановича, Йоаникія Галятовського, Феофана Прокоповича, Димитрія Туптала, Самійла Величка та багатьох інших.

***Феофан Прокопович* (1681-1736)** - український вчений-енциклопедист, громадський та церковний діяч. Залишив багату та різноманітну наукову та літературну спадщину. Писав вірші латиною, польською, українською мовами, історичні твори, проповіді, філософські й політичні трактати, підручники тощо. Освіту Феофан Прокопович здобув у Києві (закінчив Києво-Могилянську академію) та в Римі. Професор, згодом ректор Києво-Могилянської академії. Проте змушений був залишити Україну: 1716 р. за царським наказом поїхав до Петербурга. Став одним із найближчих радників царя з питань церковної реформи (допоміг ліквідувати патріархію і створити підконтрольний царю Синод) та державної політики.

Усна народна творчість. Героїчні пісні та думи оспівували роки національно-визвольної війни та походів козаків. Центральний персонаж – козак Мамай.

Театр. Розвиток театру: шкільний та мандрівний. Особливо популярним був мандрівний театр ляльок - *вертеп.* Як правило, вертепна драма поділялася на дві частини: релігійну, в основі якої лежав біблійний сюжет про народження Христа, та світську – трагічні або комічні сцени з народного побуту.

На ярмарках і базарах влаштовували *балаган* –імпровізований тимчасовий театр, який відвідувало чимало людей. У XVIII ст. виник кріпосний театр, у якому пани збирали найталановитіших селян-кріпаків.

У 1798 р. у Харкові відкрито перший професійний театр з постійною групою. Як і раніше, українськими землями мандрували кобзарі, бандуристи, лірники, пісні яких були зрозумілими і популярними серед простих людей.

Музика. Починається становлення професійної української музики. Найвідомішими центрами музичної освіти були Глухівська співацька школа та

Києво-Могилянська академія.Відомі українські музиканти цього часу – Дмитро Бортнянський (1751-1825), Максим Березовський (1745-1777) та Артемій Ведель (1767-1808). Їх музичні твори – опери, хори, симфонії, концерти – відомі далеко за межами нашої країни.

У Глухові існувала найбільша в Європі нотна бібліотека.

При кафедральносу соборі Св. Юра у Львові існували хор і оркесрт, які брали участь у церковних відправах. Осередком музики був і Перемишль, де єпископ І.Снігурський заснував перший постійний церковний хор.

Поширюються романси – специфічний жанр камерної вокальної музики, в основі якої лежать, як правило, народні мотиви, а їхні сюжети навіяні ліричними або гумористичним роздумами про людську долю. До нас дійшли тогочасні популярні пісні-романси «Всякому городу нрав і права» Г.Сковороди, «Дивлюсь я на небо» М.Петренка, «Їхав козак за Дунай» С.Климовського.

Література. Відчутний вплив європейского гуманізму.

Справжє явище - творчість *Григорія Савича Сковороди*. Випускник Києво-Могилянської академії, вихований на ідеях гуманізму, віри в людину, добро і справедливість. Мандрівний філософ закликав до самопізнання і морального очищення. “Мені сопілка і вівця дорожча царського вінця”. Розробив вчення про “споріднену працю”, яка має відповідати здібностям людини та її життєвому покликанню. Автор чисельних літературних та філософських творів.

1798 р. вийшли з друку перші три частини «Енеїди» Івана Котляревського.

Найвідомішим явищем історичної літератури першої половини XVIII ст. стали **козацькі літописи -** літопис Самовидця, літопис Григорія Грабянки, літопис Самійла Величка.

Архітектура. Українську архітектуру другої половини XVII – XVIII ст. визначають як архітектуру *барокко*. Слово ***"барокко"*** з італійської мови означає *химерний, чудернацький*. Так називають мистецький стиль, який панував у Європі від кінця XVI та майже до кінця XVIII ст.

Для мистецтва бароко характерна надзвичайна увага до форми. У літературі ця риса виявилася в розмаїтті жанрів - аж до таких словесних вправ, як фігурні вірші, та у пишномовності: і в побудові складних багатослівних речень, і в застосуванні вигадливих несподіваних порівнянь, в нагромадженні образів, поєднанні біблійної міфології з античною тощо. У XVII ст. бароковим стало навіть написання літер (показовими з цього погляду є підписи українських гетьманів і канцеляристів). Бароковим архітектурним спорудам притаманні нагромадження розкішних оздоб, підкреслена декоративність, грандіозність. На українських землях бароковий стиль найяскравіше виявився у творчості архітекторів Й.Шеделя, С.Ковніра, І.Григоровича-Барського, Б.Растреллі, Б.Меретина, малярів Й.Кондзелевича, І.Рутковича, скульптора І.Пінзеля.

Для архітектурних споруд, що постали за тих часів у Гетьманщині та Слобідській Україні, дослідники послуговуються терміном ***козацьке бароко.***

Найбільше українських барокових споруд було збудовано за період правління гетьмана ***Івана Мазепи.*** Коштом гетьмана споруджено близько десяти храмів.

У Києві, зокрема, Мазепа опікувався будівництвом братської Богоявленської церкви, Микільського собору, церкви Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври (1696-1698 рр.).

За Мазепи барокових рис набули давні, ще часів Київської Русі, споруди - *Софійський* та *Михайлівський Золотоверхий* собори, які було відновлено коштом гетьмана.

Перебудовано в стилі бароко й *Успенський собор* та *Троїцьку Надбрамну церкву Печерської лаври*. Власне, у такому бароковому стилі ці храми зберігаються і нині.

Визначною пам’яткою дерев’яної церковної архітектури XVIII ст. є запорозький собор у Новомосковську, збудований народним умільцем Яковом Погребняком.

Образотворче мистецтво. З вершинами барокової *книжкової графіки* кінця XVII – початку XVIII ст. пов'язані три видатні в історії українського мистецтва постаті - **Олександра і Леонтія Тарасевичів та Івана Щирського**.

На відміну від графіки, *український іконопис* набував стилю бароко стриманіше. Посилення малярського начала у трактуванні ликів святих, пов'язане із проникненням в ікону елементів західноєвропейської живописної традиції, більше відчувалось у творчості галицьких і волинських майстрів. З-поміж них в останній чверті XVII ст. вирізнялася така постать з малярського осередку м. Жовкви, як ***Іван Руткович***. На Волині в той же час у подібній манері працював ***Йов Кондзелевич*** із Жовкви, чернець Білостоцького монастиря під Луцьком.

Протягом XVII – XVIII ст. великого поширення в Україні набула ***ікона Покрови.*** Образів Покрови збереглося чимало.У нижній частині таких ікон подавалися реалістичні зображення представників козацької старшини, кошових отаманів, гетьманів. Приміром, збереглася *ікона Покрови Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького.*

Живопис поступово звільняється від середньовічнх канонів і набуває світського характеру. Великми майстрами живопису були *В.Боровиковський, Д.Левицький, А.Лосенко.*

Надзвичайною популярністю в усій Україні користувалося зображення *козака Мамая.* Протягом XVIII ст. його можна було побачити в кожній українській хаті. Козаків малювали олійними фарбами на полотні, стінах, дверях, віконцях, кахлях, скринях, посуді й навіть на вуликах, вважаючи символічне зображення Мамая оберегом. Збереглася велика кількість варіантів народної картини. Дослідники одностайні в думці, що козак Мамай - втілення найголовніших рис українського характеру.

Отже, незважаючи на втрату Україною державності, її культура, зберігаючи традиції Київської Русі та відчуваючи впливи ідей просвітництва та гуманізму, зробила неоцінений внесок у світосу скарбницю.

Запитання до самоконтролю

1. Визначте основні здобутки та прорахунки українських гетьманів на шляху до збереження державності. Хто із гетьманів запам'ятався найбільше та чому?

2. Які шляхи обмеження автономії України використовувала Російська імперія?

3. Вкажіть гетьмана, який уклав з Москвою Батуринські та Московські статті :

а) І.Виговський; б) П.Дорошенко; в) І.Брюховецький;

г)Д.Многогрішний; д) Ю.Хмельницький

4. Співвіднесіть поняття:

а) гетьманство Данила Апостола	1) 1727-1734 рр.
б) гетьманство Івана Скоропадського	2) 1734-1750 рр.
в) правління Малоросійської колегії	3) 1708-1722 рр.
г) діяльність гетьманського уряду	4) 1722-1727 рр

5. Назвіть основні вектори діяльності запорозьких козаків у зазначений період.

6. «Мазепинським» стали називати в Україні стиль:

а) рококо; б) реалізм; в) бароко; г) готика; д) класицизм; е) романтизм.

7. Кого з діячів української культури зазначеного періоду ви можете виділити та чому?

Лекція 7. Правобережні та західноукраїнські землі в останній чверті XVII – XVIII ст. Заселення Південної України

Мета лекції: розкрити масштабні територіальні зміни на мапі Центральної та Східної Європи, пов'язані із поділами Речі Посполитої та колонізацією Російською імперією південноукраїнських земель, визначити наслідки таких змін для українського населення.

Зміст лекції буде розкритий у таких питаннях:

1. Соціально-економічне та політичне становище правобережних та західноукраїнських земель. Бахчисарайський та Карловицький мир. Правобережжя в роки Північної війни. Відновлення влади Речі Посполитої.

2. Правобережна Україна у складі Польщі. Гайдамацький та опришківський рух.

3. Поділи Речі Посполитої та їх наслідки для українських земель.

4. Заселення і економічне освоєння Півдня України. Заснування нових міст.Типи колонізації. Місто Одеса (Кочубеїв-Хаджибей-Одеса). Роль Чорноморського козацтва в штурмі Хаджибею та заснуванні Одеси.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. К., 2021.
2. Гончарук Т.Г. Нащадки українських козаків та «народження Одеси» - Одеса, 2006.
3. Історія Одеси / Голов. ред. В.Н.Станко. Одеса, 2002.
4. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до XXI ст. Х., 2002.
5. Попович М.В. Нарис історії культури України. К., 1998.
6. Світлична В.В. Історія України. К., 2008.
7. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи, 1663-1713. - К., 2004.
8. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. К., 2006.

7.1. Соціально-економічне та політичне становище правобережних та західноукраїнських земель. Бахчисарайський та Карловицький мир. Правобережжя в роки Північної війни. Відновлення влади Речі Посполитої.

Правобережна Україна з 1667 р. знову увійшла до складу Речі Посполитої, а в останні чверті XVII ст. Поділля тимчасово опинилось під пануванням Османської імперії.

***Правобережна Україна наприкінці XVII ст. була у складному становищі*:**

- територія була знелюднена та спустошена внаслідок воєнних дій національно-визвольної війни, Руїни та насильного переселення на Лівобережжя («Великий згін»);

- державні та общинні землі захопили магнати;

- збільшено повинності селян: панщина 4-5 днів, ремонт та спорудження панських будинків, шляхів, мостів;

- у південній Київщині та Брацлавщині засновують слободи – поселення, що на 10-25 років звільнялися від оподаткування: таким чином землевласники стимулювали заселення спустошених війною земель. Повинності навіть залежних селян обмежувались грошовим і натуральним податками;

- зросла чисельність дворових слуг (безземельний селян), чиє становище було найгіршим;

- міста крім Львова і Кам'янця – Подільського втратили магдебурзьке право, ліквідовано міське самоврядування;

- відбувалось переслідування православних священників, які теж мусили відбувати панщину;

- відсутність сильної королівської влади мала як наслідок анархію та феодальну сваволю магнатів.

Скориставшись із того, що Османська імперія та Річ Посполита були зайняті боротьбою між собою, з початком 1674 р. спробу прилучити Правобережжя вчинили російський уряд та лівобережний гетьман Іван Самойлович. Наприкінці січня лівобережні полки під командою самого гетьмана та російські війська на чолі з воєводою князем Г.Ромодановським форсували Дніпро і вступили на терени Правобережжя. Владу Самойловича визнали козаки Черкаського та Канівського полків. Зіткнувшись з опором під стінами Чигирина, основні сили російсько-українських військ повернулися на Лівобережжя.

На початку літа 1674 р. Самойлович і Ромодановський знову з військами підійшли до Чигирина. Взявши місто в облогу, вони два тижні бомбардували Чигиринський замок, але здобути його так і не змогли.

Рятуючись від репресій переможців, правобережне населення масово переселялось на Лівобережжя та Слобожанщину. Край лежав у руїнах і згарищах. І хоч на цей час Чигиринщина та Східна Брацлавщина являли собою справжню пустиню, наповнену руїнами та згарищами, упродовж 1676-1781 рр. Росія, Польща, Туреччина та Крим не припинили своїх спроб включити цей край до своїх державних територій.

У відповідності підписаним ***1681 р. Бахчисарайським миром між Туреччиною та Росією*** Середня та Південна Київщина оголошувалися нейтральними та не підлягали заселенню. Проте і турецький, і польський уряди намагались провести тут колонізаторську політику та поширити свою владу. 1684 р. король видав універсал, згідно з яким козакам колишніх правобережних полків дозволялося селитись навколо Чигирина, Канева, Корсуня, Черкас, Умані, Кальника та Білої Церкви. Польща обіцяла козакам ті вольності та привілеї, що вони їх мали раніше.

1698 р. Річ Посполита перемогла османів під Підгайцями. 1699 р. Османська імперія була змушена підписати ***Карловицький мир***, за яким Річ Посполита повернула собі Поділля, Брацлавщину і південну Київщину. Поразка Османської імперії поклала край її гегемонії у південно-східній Європі. Новим лідером регіону стала Габсбурзька монархія, про яку ще піде мова у лекції.

Найбільш популярним серед козацтва Правобережжя в цей час був ***полковник Семен Палій***, що обрав для своєї резиденції місто Фастів. Це ім'я безпосередньо пов'язане з нашим краєм та Одесою зокрема. Адже перед тим, як очолити народну війну проти «ляхів», правобережний козацький полковник Семен Пилипович Гурко, в народі Семен Палій, прославив себе численними походами проти «бусурман». Палія неодноразово кликали на Запорозьку Січ, пропонували отаманство. Однак він не хотів залишати заснованого ним неподалік Києва полкового козацького міста Фастова. Під проводом С. Палія

козаки активізують боротьбу з турецько-татарськими агресорами. Впродовж 1684 – 1699 рр. вони здійснюють успішні походи на Акерман, Кілію, Бендери, Кизикермен в пониззі Дніпра, Очаків та супроти Буджацької орди.

Мало хто сьогодні в Одесі знає, що одну із своїх найкращих перемог над татарами Семен Палій здобув на теренах нашого міста , а саме теперішнього Пересипу. Як стверджували геологи, одеський Пересип насправді утворився десь у XV ст., коли море «пересипало» землею вхід до Хаджибейського та Куяльницького лиманів. Тривалий час Пересип був вузькою піщаною косою. Навіть у 1784 році, за словами французького інженера Лафіта-Клаве, Хаджибейський та Куяльницький лимани були «відокремлені від моря піщаною косою завширшки від 400 до 500 туазів (приблизно 100 метрів)». По цій піщаній косі впродовж кількох сторіч проходила стратегічна дорога, що з'єднувала турецькі твердині Акерман та Очаків. ***Саме тут, у квітні 1691 році здійснив свій славний бойовий подвиг Семен Палій.***

По мірі того, як колонізація краю набувала дедалі ширшого розмаху, все більш очевидним ставав той факт, що правобережне козацтво воліє побудувати політичне об'єднання, яке лише б формально залежало від влади польського короля, а в своїй суті наслідувало ту модель політичної організації, яка утвердилася в Україні в результаті революції середини XVII ст. І **1699 р.** сейм Речі Посполитої відміняє постанову 1684 р., що дозволяла козакам селитися в шляхетських маєтностях.

Повстання під проводом С. Палія (1702–1704 рр.).

Привід: ліквідація польською владою козацького устрою. За допомоги Росії та формувань І. Мазепи повстання вдалося придушити. А І.Мазепа затвердився на Правобережжі до 1709 р.

Довготривалі польсько-російсько-турецькі змагання за Правобережну Україну кінця XVII початку XVIII ст. були підсумовані ***Адріанопольським трактатом і Карловицьким*** трактатами. У відповідності з ними до Росії разом з Києвом відійшла смуга землі між Трипіллям, Васильковим і Макаровим (всього близько 40 км) та землі, що належали Запорозькій Січі - від Дніпра до

Південного Бугу; Туреччина була змушена задовольнятися своїми колишніми надбаннями в Північному Причорномор'ї та Придністров'ї, а до Речі Посполитої повернулися, крім Галичини, Західного Поділля і Волині, також Східне Поділля (Брацлавщина) та Київщина (без самого Києва і приміської смуги, що відійшли до Росії).

Однак взятий керівництвом Речі Посполитої в 1710-х рр. територіальний реванш аж ніяк не означав відродження колишнього впливу Польсько-Литовської держави в Європі. Навпаки, її участь у Північній війні на стороні російського царя спричинила значне військове послаблення та започаткувала тривалу політичну кризу.

В економічному плані перша половина XVIII ст. в історії Польщі стала ***часом глибокої затяжної кризи***. Занепад було спричинено як значними демографічними втратами від довготривалих війн, так і нестабільністю політичної ситуації в країні, де за першість боролись магнатські угруповання, очолювані родинами Потоцьких і Чарторийських. Вкрай негативно на економічному розвитку позначалася криза монетарної системи, що розпочалася ще з XVII ст. її спричинив випуск величезної кількості мідних шелягів і низької якості срібних монет. Наслідком цього стала небачена раніше девальвація. В економіці запанував хаос торгово-платіжних операцій. У містах в занепад приходило цехове ремесло. Шкоди цеховому виробництву завдавало й існування в містах так званих **юри-дик -** частин міста, які були приватною власністю магнатів, багатої шляхти чи Римо-Католицької Церкви і населення яких не підлягало міському праву.

7.2. Правобережна Україна у складі Польщі. Гайдамацький та опришківський рух.

Отже, Річ Посполиту ***роздирали численні внутрішні*** протиріччя, які характеризувалися наявністю низки опозиційних сил, які прагнули влади. Ситуація погіршувалась втручанням сусідніх держав, Росія, Пруссія, Австрія, та їх підтримка вигідних партій. Наслідком внутрішнього політичного хаосу, в

який були втягнуті широкі маси шляхти, наставлені консервативними колами проти російського хазяйнування в країні, стала ***Барська конфедерація*** створена шляхтою. Її проголосили в лютому ***1768 р. у м. Барі*** (нині райцентр Вінницької обл.), а до осені 1769 р. паралельно організовано ще 35 конфедерацій решти воєводств і земель, ставлячи за мету оборону старих традицій республіканізму. Вони, в свою чергу, виступали за домінування католицизму та польської культури в країні.

Відповіддю на Барську конфедерацію стала **інтервенція російської армії.** Розпорошені кінні загони добровольців до 1772 р. протидіяли їй у спосіб партизанської війни по всій території Речі Посполитої – від Литви до підгір'їв Татр, доки врешті не були поодинці розгромлені російським воєначальником Олександром Суворовим.

Саме у перерахованих вище соціально-економічних і політичних процесах, а також слабкості державної влади Речі Посполитої потрібно шукати витоки гайдамацького та опришківського рухів, що у XVIII ст. стали доволі помітним явищем української історії. Крім того, появі гайдамацького руху сприяла специфіка регіону, що був дуже слабко заселений, мав аморфну королівську адміністрацію та натомість повною мірою відчував на собі свавілля магнатських адміністраторів, управителів маєтків, їх орендарів та суборендарів. Важливим моментом у розгортанні гайдамацького руху була близькість запорожців, адже саме вони привнесли в рух декласованих елементів ознаки певної військової та навіть соціально-політичної організації.

Отже, прояви ***антифеодального опору*** на Правобережжі та на Закарпатті. набули різних форм – від подання скарг і відмови виконувати панщину до розгрому панських маєтків і вбивства членів панської родини. Власне часто селяни стикались із тим, що за скаргу (супліку), адресовану вищому власникові панові на орендаря їх було бито двічі. Основними виявами антифеодальної та національно-релігійної боротьби стали ***опришківський та гайдамацький рухи***.

Слово ***опришок*** найімовірніше, запозичене з румунської, де воно позначало розбійника, порушника) фіксується в офіційних актах з 1550 р., а слово ***гайдамака*** (від турецького гаидамак – розбійник) – з 1717 р.

У народному сприйнятті вони були благородними розбійниками, що відбирають несправедливо нажите багатство і роздають бідним, захищають скривджених та убогих. І тих, і других фольклорні перекази наділяли рисами месників, котрі, як оповідається в одній з легенд про найзнаменитішого серед опришків – ***Олексу Довбуша (1719-1745)***, розбивали тих панів, що хлопам кривду робили; у багатих брали, а бідним роздавали; за нас заступалися та нас боронили від усякої біди. Епіцентром опришківства служило ***гірське міжкордоння Польщі, Волощини та Угорщини***. Опришківські гурти, збирались (як, втім, і гайдамацькі) навесні, коли дерева покривалися густою зеленню.Використовували тактику партизанської боротьби, діяли загонами. Обираючи за сталий осідок малодоступні гірські верховини і звідти спускаючись униз, вони нападали на заздалегідь вибрані садиби, а в разі переслідування блискавично втікали тільки їм відомими стежками на територію котроїсь із сусідніх країн.

Опришківство, як форма соціального бандитизму, протрималося в Карпатах з середини XVI до 20-30-х років XIX ст., зазнавши найбільшого піднесення якраз у часи, про які йде мова в цьому параграфі. За три століття свого побутування воно виробило власні ритуали та символіку.

Гайдамацький рух охоплював територію Волині, Київщини, Поділля. Як зазначає провідний український історик *Н. Яковенко*: *«Прикордонний фактор був визначальним в феномені гайдамаччини. Через пограничну смугу між Росією та Річчю Посполитою запорозькі ватаги з території січових володінь переходили на Київщину, базуючись, як правило, у Чорному лісі. Звідси, обростаючи спільниками-селянами, вони здійснювали рейди на садиби шляхти та євреїв-орендарів, костьоли тощо. Тактика цих нападів спиралась на вироблені віками татарсько-козацькі прийоми степового добичництва*». Серед

учасників були переважно селяни, козаки, міщани. Керівництво повстання перебирали на себе запорожці.

Російський уряд, зі свого боку, грізно вимагав від січового начальства, аби гайдамаки на запорозькій території *«впредь приниманни не были, но вовся искореняемы без пощады»*. Російські команди, як і польські, ганялися за гайдамаками, втім – часто констатуючи в рапортах, що їх никак взять было немочно, навпаки – розбійники ще й погрожували, що команду выколят. У цілому ж, як констатував 1750 р. київський губернатор Михайло Леонтьєв у своєму рапорті до Санкт-Петербурга, «*вышеописанные злодеи не толико умаляютца, но от времяни до времяни умножаютца»*.

1768-1769 рр. – повстання Коліївщина.

Іскрою стали дії Барських конфедератів. Керуючись гаслом оборони католицької віри й вольності, вони силою зганяли людей до Канева, Чигирина та Сміли і примушували присягати на вірність конфедерації. З неприхованою ненавистю члени конфедерації ставилися до православних та особливо "новосхизматиків", погрожуючи їм нещадними розправами. Не обмежуючись лише одними погрозами, конфедерати впродовж весни 1768 р. нападають на православних, виганяють їх священиків з парафій, руйнують церкви та будинки.

Приводом же до повстання стала поява російських військ на Правобережжі, сприйнята як підтримка українців та православ’я. За думкою Н. Яковенко головну причину спалаху Коліївщини слід шукати при Петербурзькому дворі. Оскільки Російській імперії задля остаточного розхитування політичної ситуації в сусідній Польща та збройної інтервенції не вистачало приводу.

Навесні 1768 р. селяни Правобережжя почали громадитися в загони. Суттєвим поштовхом до організації збройної відсічі став прихід ватаг запорожців. Вони гуртувалися в Чорному лісі, а потім прямували до Лебединського та Мотронинського лісів. Недалеко від Мотронинського монастиря над Холодним Яром гайдамаки заклали Кіш. До кінця квітня тут зібралося до 700 запорожців і близько 300 мешканців Правобережжя. На чолі

повстання став запорожець ***Максим Залізняк***, який на козацькій раді був проголошений полковником. Один з ченців сусіднього Мотронинського монастиря відслужив молебен за Божу поміч православним, який пізніша народна традиція назвала обрядом "освячення ножів".

У другій половині травня 1768 р. гайдамаки виступили з Коша і рушили на Правобережжя, започатковуючи одне з найбільших у XVIII ст. народних повстань на Правобережній Україні, відоме під назвою ***Коліївщини***.

На марші загони Залізняка оволоділи Жаботином, Медведівкою, Смілою, Корсунем, Богуславом, Каневом, Кам'яним Бродом. За декілька тижнів повстання охопило всю південну Київщину, Брацлавщину, перекинулося на Поділля та навіть Галичину. Шляхта та орендарі кинулись до міст, сподіваючися за їх мурами та під захистом магнатських надвірних військ порятуватися від збуреної народної стихії. Найбільше таких втікачів зібралося в Білій Церкві, Лисянці та особливо в Умані, що була головною резиденцією київського воєводи графа Потоцького та водночас центром уніатства на правобережному Подніпров'ї. Місто було оточене потужними валами та ровами і мало понад тридцять гармат. В'їзд до нього охороняв гарнізон надвірних козаків (2 тисячі осіб), що жили в ньому окремою слободою. Утім сотник надвірної міліції Потоцьких ***Іван Гонта***, на якого покладалася його оборона, перейшов на бік повсталих. Уманська фортеця впала.

Повстанці сліпо перебільшували роль релігійного фактора, вважаючи, що спільність віри стане вирішальним чинником у наданні їм допомоги офіційним Петербургом. Наслідком цих ілюзій стало поширення серед народних мас чуток про існування так званої ***"Золотої грамоти" Катерини II***, якою вона нібито санкціонувала знищення католицької шляхти, орендарів, уніатських і католицьких священиків. Прагнучи надати визвольному руху легітимного характеру, його керівники неодноразово заявляли, що вони діють з дозволу та відома імператриці.

Інцидент міг мати неприємні для Росії міжнародні наслідки, адже запорозькі козаки на той час вважалися підданими російської монархії.

Зважаючи на той факт, що російським військам уже вдалося в основному придушити виступ конфедератів, російська влада, боячись перекидання гасел соціальної боротьби на Лівобережжя, ухвалила рішення про надання допомоги керівництву Речі Посполитої у придушенні виступу.

Гайдамацький рух став яскравою героїчною сторінкою в українській історії, а згадані події лягли в основу поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».

Шануйтеся ж, вражі ляхи,

Скажені собаки,

Йде Залізняк Чорним шляхом,

За ним гайдамаки.

У другій половині XVIII ст. поодинокі гайдамацькі ватаги ще виринають то на Правобережжі, то на Лівобережжі, то на Слобожанщині, проте ні за чисельністю, ні за зухвалістю операцій жодна з них уже не дорівнялася гайдамаччині 30-60 х років.

4.4. **Поділи Речі Посполитої та їх наслідки для українських земель.**

В другій половині XVIII ст. Річ Посполита зазнала втрат, а згодом і національної трагедії. Держава була сильно послаблена внаслідок низки причин:

- розорення країни внаслідок численних повстань (національно-визвольна війна Хмельницького, Гайдамаки), війн з Швецією та Росією та внутрішніх міжусобиць
- політична анархія в країні, спричинена боротьбою за владу різних шляхетських угрупувань
- втручання іноземних держав у внутрішні справи Польщі

Ініціатором поділу Польщі став прусський імператор Фрідріх II, який залучив до цієї акції Австрію та Росію.

У ***1772 р.*** відбувся ***перший поділ*** Польщі. 5 серпня 1772 р. у Петербурзі представники Росії, Пруссії і Австрії підписали угоду, за якою відбирали на свою користь так звані санітарні смуги, тобто території по периметру Речі

Посполитої. Щодо українських земель – до Австрійської імперії відійшла *Галичина (у 1775 р. – Буковина)*.

З серпня по січень 1793 р. проведено переговори ***про другий поділ Речі*** Посполитої, згідно з яким Пруссія забирала решту Великої Польщі, а Росія – Центральну Білорусь і *Правобережну Україну* (без Волині).

А 27 січня 1797 р. підписано остаточний текст трактату між Росією, Пруссією і Австрією ***про третій поділ*** Речі Посполитої, котрим її існування як самостійної держави припинялося. За третім ***(1795 р.)*** – Росія отримала *Західну Волинь*.

Наслідки поділів Речі Посполитої для українських земель:

- майже всі землі в одній державі,
- захист в турецько-тараських набігів та розвиток південних земель
- мінімальна можливість для національного розвитку

Таким чином, наприкінці XVIII ст. українські землі опинились у складі двох імперій. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії, та Наддніпрянщина – у складі Російської імперії.

XVIII ст. доба т.зв. ***«Освіченого абсолютизму».*** Змістом цієї політики було знищення або *перетворення «зверху»* найбільш застарілих феодальних порядків. Монархи, які здійснювали цю політику, зображували своє правління як союз королів і філософів. У свій час цієї політики дотримувалась Катерина II, захоплюючись працями видатного мислителя Ж.-Ж. Руссо. Австрійські монархи також долучились до цих тенденцій. На чолі Австрійської імперії була династія Габсбургів.

З огляду на історичне минуле правобережні території мали свої особливості, на які мав зважати ***російський уряд***. По-перше, слід було рахуватися з самобутньою соціальною структурою, провідні позиції в якій належали польській шляхті. Маніфест від 27 березня 1793 р. урівнював шляхту в правах з російським дворянством, звільняючи від сплати податків і військової служби, а також надаючи право дворянського самоврядування і володіння селянами. Одночасно була проведена і адміністративна реорганізація краю.

Військовим генерал-губернатором новоприєднаних територій призначений генерал М.М.Кречетииков.

У **1795 р.** на теренах Правобережної України було створено 3 намісництва: Брацлавське, Волинське і Подільське. У містах підтверджено право магдебургії. Чинним залишалося традиційне польське судочинство та судоустрій. Замість ліквідованих уніатських засновувалися православні єпархії.

Після придушення військами під командуванням О. Суворова польського ***повстання під проводом Тадеуша Костюшка*** 1794 р. російський уряд перейшов до репресивних заходів. Кожному шляхтичеві надавалася можливість підтвердити свою політичну лояльність прийняттям присяги на вірність цареві. В разі відмови від неї шляхта позбавлялася своїх майнових прав.

Уряд Павла І у 1797 р. замість намісництв створив Подільську та Волинську губернії. Відроджувалися губернські шляхетські сеймики як органи місцевого дворянського самоврядування, збільшувалася кількість католицьких єпархій, чинними залишалися норми Литовського статуту.

Однак справжній пік толерантного ставлення російського уряду до правобережних територій випав на царювання Олександра І, коли було здійснено "реполонізації" краю, насамперед в культурній сфері. Усі заходи здійснювалися руками князя Адама Чарториського. Виходець із правобережних польських магнатів, він був товаришем Олександра ще у юнацтві, а потім одним з найближчих сподвижників, міністром зовнішніх справ Росії.

Сутність політики Чарториського полягала у вкоріненні польського духу, польської культури шляхом утворення розвиненої системи шкільництва та освіти в правобережних губерніях. В контексті реалізації цього завдання 1803 р. був утворений *Віденський учбовий округ*. У 1805 р. у м. Кремінці на Волині було відкрито ліцей, який дуже скоро перетворився на потужний освітньо-культурний центр усього Правобережжя. Ліцей отримав статус вищого навчального закладу, мав багату бібліотеку, і в ньому були зосереджені кращі викладацькі і наукові сили.

З ініціативи Тадеуша Чацького польські магнати і шляхта розгорнули широку благодійницьку діяльність, завдяки чому уся Правобережна Україна вкрилася густою мережею середніх шкіл, доступних для шляхетських дітей. У їхніх стінах дбайливо виховувався польський патріотизм і створювалися засади польської культурної гегемонії.

Реформи Марії Терези та Йосипа II

Мета: покращення матеріального становища населення; стабілізація соціально-економічної ситуації; модернізація управлінської системи та украплення імперії.

Адміністративна реформа:

- поділ Королівства Галичина та Людомерії на округи, очолювані старостами. Старости підпорядковувались губернаторові, якого призначав імператор;

- Складено «Інвентарі», до яких вносилось кількість податків і збільшувати їх було не можна.

Аграрна реформа:

- заборона на тілесні покарання, “ставитись до селян по-людськи”, суботню та недільну панщину;

- звільнення селян від особистої залежності.

Релігійна реформа:

У 1774 р. імператриця Марія-Тереза оголосила декрет, яким заборонялося вживати слово уніат, замінене віднині терміном греко-католик. Син і співправитель Марії-Терези Йозеф II у 1775 р. прирівняв духівництво Греко-католицької церкви до світської знаті, що відкривало вільний доступ до сеймів; ним же 1781 р. був виданий відомий толеранційний едикт, що урівнював права представників різних віровизнань – католиків, греко-католиків, православних та протестантів, суттєво нормалізувавши міжконфесійні стосунки в державі. Одночасно уряд подбав про матеріальне забезпечення приходських священиків, а з 1786 р. була запроваджена обов'язкова літургія мовою місцевого

населення. Врешті, кульмінацією австрійських реформ стало відновлення 1808 р. Галицького митрополичого престолу.

Комплекс згаданих заходів, вписуючись у загальну церковну політику Габсбургів, започатковану Йозефом II, перетворив галицьке греко-католицьке духівництво на вірних прибічників віденської політики і Віденського престолу, а з іншого боку – заклав міцні підвалини для зростання його ролі в національному відродженні Західної України, яке невдовзі перетворить її на твердиню українства.

Освітня реформа:

- у Відні відкрито «Барбареум» греко-католицьку семінарію;

- ***1784*** р. відновлено Львівський університет. При ньому до 1809 р. діяв Руський інститут. У початкових школах навчання проводилось рідною мовою.

У 1790 роках відбувається контрреформація і поновлення панщини. В цілому реформи позитивно вплинули на господарське життя Західної України, але вони були не настільки глибокими та тривалими, щоб суттєво змінити ситуацію. Основною галуззю залишалось сільське господарство, якою займалась переважна більшість українського населення.

Таким чином, впродовж XVIII ст. українці були позбавлені державності. Проте досвід державотворення та національно-визвольних змагань не буде втрачено, він перейде у перманентні тривалі рухи української нації за збереження власної ідентичності.

7.4. Заселення і економічне освоєння Півдня України. Заснування нових міст.Типи колонізації. Місто Одеса (Кочубеїв-Хаджибей-Одеса). Роль Чорноморського козацтва в штурмі Хаджибею та заснуванні Одеси.

Із приєднання південних причорноморських земель та після ліквідації Запорізької Січі Російська імперія почала активну інтеграцію цих територій до загальноросійського простору. Історик Н. Полонська-Василенко пише: *«заселення Південної України з її запорозькими степами та наближення до Чорного моря мали величезне значення для України, незважаючи на те, що*

робилося все це «во славу Росії та її величі»… Україна дістала вихід до Чорного моря і перед нею відкрився шлях до небувалого економічного розвитку».

Південна (Степова) Україна *не мала за собою глибоких традицій осілого життя*. Це була територія «Дикого поля», яке до останньої чверті XVIII ст. заселяли лише татари і запорозькі козаки. Навіть після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) Південна Україна ще тривалий час продовжувала зберігати прикордонний характер: у середині XIX ст. кожен сьомий житель тут був військовослужбовцем. Іншою особливістю цього регіону була *надзвичайна родючість чорноземних степів*.

Зовнішньополітичний курс Російської імперії збігався з прагненням української еліти в особі О.Безбородька та його оточення приєднати решту території Південної України та Криму.

О.Безбородько як голова зовнішньополітичного відомства уряду Катерини II був одним із авторів т. зв. грецького проекту, який передбачав розподіл Османської імперії і створення на Кримському півострові греко-православної монархії. Претендентом на трон вважався онук Катерини II, якому і дали ім'я візантійських кесарів, - Костянтин. Про поширення грекофільських настроїв в імперії свідчить топографія Південної України, де в назвах населених пунктів та новоутворених міст використовувалося грецьке "поліс" - Маріуполь (на честь дружини Павла I і матері Костянтина - Марії Федорівни), Сімферополь, Севастополь, Тирасполь, Ставрополь, Нікополь, Ольвіополь, Овідіополь тошо.

За задумом Катерини II Південна Україна повинна була стати регіоном великого соціального експерименту — впровадження цілком нового суспільного ладу.

Спеціальним маніфестом ***1762 р.*** Катерина II закликала селитися у степових районах колоністів із-за кордону, які згодом становили питому вагу населення південного регіону.

Чи не найбільшу групу селянських прибульців становили втікачі. Цьому значно сприяв виданий ***1776 р. наказ Григорія Потьомкіна*** «втікачів не

повертати», який, незважаючи на незадоволення поміщиків з центральних губерній, діяв до 1791 р.

Окремим декретом від ***1785 р.*** вона оголосила, що південні степи не знатимуть кріпацтва: вони мали заселятися вільними селянами, відставними солдатами та ін. Водночас імператриця щедро роздавала новоприєднані землі своїм фаворитам, високопоставленим чиновникам та офіцерам.

Офіційно в цей час засновано міста Катеринослав (1776р.), Херсон - перший порт на Чорному морі (1778), Миколаїв (1788), Одеса на місці колищшньої турецької фортеці Хажджибей (1794). Проте варто відзначити про існування тут міст ще задовго до російської колонізації.

Так, наприклад, на території сучасної ***Одеси*** ще в давні часи жили скіфи та сармати, в часи Київської Русі - тиверці та улічі, потім татари тут будують фортецю (Дженестра), потім в роки панування Литви тут засновано поселення Качибей. Одеський історик Т. Гончарук подає достатньо обґрунтовану думку про те, що датою заснування міста варто вважати не указ Катерини II, а першу згадку про існування тут людського поселення. І тому, на основі литовських та польських джерел, він приходить до висновку, що перша згадка про поселення на території сучасної Одеси датується ще 1416 р. під назвою Кочубей, згодом в турецьких джерелах вона фігурує як Хаджибей (Гаджибей).

У XVI столітті це були володіння Туреччини, спустошення краю, формування Дикого поля. Турки на узбережжі Чорного моря будують низку фортець - Очаків, Аккерман (Білгород), Єні дунья (Новий світ, Одеса).

У кінці XVII століття Катерина II продовжує колонізаторську політику Петра І та шукає вихід до Чорного моря. 1789 р. російські війська та вояки Чорноморського козацтва на чолі з отаманами Головатим та Чепігою взяли фортецю. 1794 р. вже існуюче місто лише отримує нову назву - Одеса. від назви стародавньої грецької колонії Одесос, яка була колись на березі Тилігульського лиману.

Будівництво порту, гавані і міста здійснювалось за проектом ***Ф. Де Волана***, під загальним керівництвом адмірала ***Й. Де Рібаса***. Одеса будувалась

за чітким планом, нумерація від моря. Довго не могли звикнути до нової назви, шмагали на кордоні. Щоб швидше заселити місто, було оголошено, що той, хто оселиться в Одесі, буде звільнений на 10 років від податків і воїнського постою, а також отримає позичку від скарбниці на перший випадок. За перші 25 років свого існування торговий оборот в Одесі збільшився майже в 12 разів, тоді як у Російській імперії — тільки в 2,4 рази. В Одесі з часом концентрувалась торгівля хлібом з іноземними державами. На той час градоначальников був Рішелье. Він відзначив пишний бал, де гості сиділи не на стільцях , а на мішках з пшеницею.

Формувався поліетнічний склад населення, який і надав Одесі неповторної атмосфери. Це яскраво видно з назви вулиць та районів - Модованка, Польська, Єврейска, Болгарська вулиці, Велика та Мала Арнаутська (арнаути - албанці, що втекли від турецького іга), Італійський бульвар.

«Одеса не мала дитинства», — сказав А. О. Скальковський. Тобто Одеса зразу отримала населення, більш ніж наполовину матеріально забезпечене. Залишилась з тих часів пісня, яку співали відверті і прості українські селяни, яким удавалось побувати в Одесі:

Я в Одесі пробуваю;

А в Одесі добре жити.

Мішком хліба не носити,

На панщину не ходити,

Подушного не платити,

Ні за плугом, ні за ралом...

Називають мене паном!

1812 р. в Одесу прийшла чума. Тодішній градоначальник Герцок Де Рішелье не боявся заходити в будинки до хворих та надавати їм допомогу. Встого померло 2 тис осіб, кожен 8 житель. Після того створено Чумний цвинтар, гора Чумка. Пам'ятник Рішелье поставлений в Одесі 1828 р.

Порто Франко 1818-1859 - вільна митна зона в портах. Одеса позбавлялась мита (дьюті-фрі). Старопортофранківська (на парній стороні немає жодного будинку).

Розташований на правому березі Дніпра **Херсон** був заснований князем Г. Потьомкіним у 1778 р. на місці російського укріплення Олександрівського шанцю, зруйнованого турками. У Херсоні був відкритий ливарний завод, який виливав гармати для воєнно-морського флоту. На верфах міста будували воєнні і торговельні кораблі. Херсон був головним торговельним портом на Чорному морі, з якого вивозили зерно до Західної Європи.

Після зруйнування Запорізької Січі на місці сучасного **Миколаєва** було засновано хутір, який потім спалили турки. У 1789 р. тут було закладено місто Миколаїв. Він став великим суднобудівним центром, на його верфах будували кораблі різного призначення — воєнні, торговельні, пасажирські. На ливарному заводі відливали ядра для гармат.

В 1812 р. царський уряд утворив Миколаївську (згодом перейменовану в Херсонську), Катеринославську і Таврійську губернії. Ці губернії, разом з утвореним після приєднання до Росії Бесарабським округом, становили Новоросійсько-Бесарабське генерал-губернаторство з центром в Одесі.

Заселення та розвиток Південної України стали можливими тільки після звільнення її від турецько-татарського володіння. Заселення відбувалось за декількома напрямками. Одною з найважливіших була ***народна колонізація***. Тобто Північне Причорномор'я заселялось, перш за все, завдяки самовільному переселенському рухові з Лівобережної і Правобережної України. Вирішальну роль у заселенні регіону відіграли українці. Цьому сприяло надане їм право переходу на нові землі, географічна близкість і звичні умови життя на новому місці. До середини 30-х років XIX ст. переселенський рух мав землеробський характер, проте швидкий ріст міст і вичерпання вільних резервів казенних земель збільшили роль неземлеробського міграційного руху в міста.

Ще одним видом колонізації була ***іноземна***. Царський уряд з метою швидкого освоєння Півдня України запросив іноземних переселенців.

Так, у степах України були створені цілі колонії німців, сербів, греків, болгар. Селились тут вірмени і грузини, а також старообрядці з Росії, які втекли звідтіля від переслідувань влади.

Третім напрямком колонізації була ***урядова або панська колонізація*** Півдня України. Стратегічні міркування і необхідність господарського освоєння багатого агрокліматичними ресурсами і вигідно розташованого в економіко-географічному відношенні краю сприяли його швидкій колонізації.

Основним видом господарської діяльності південноукраїнського населення було землеробство. Успіхи хліборобства зумовлювалися сприятливими природними умовами та родючими чорноземами. Вирощений на південноукраїнських землях надлишок пшениці давав можливість експортувати її до Англії, Франції, Іспанії, країн Північної Європи, Туреччини.

Важливе місце в економіці Півдня посідало також тваринництво, особливо вівчарство. Високоякісна вовна була продуктом імпорту американських торговців з Південної України. Вовна знаходилася на другому місці за обсягом експорту. Лише у 1825 р. через порти Південної України було експортовано 40 тис. пудів вовни

Таким чином, за недовгий час Південь України переживає промислове та економічне піднесення. Незважаючи на відсутність державності, було створено потужні економічні та культурні центри, які сприли розвитку українських земель.

Запитання для самоконтролю

1. Вкажіть причини політичної нестабільності в Речі Посполитій у XVIII ст. Яких змін зазнали українські землі?
2. Що спільного та відмінного між опришківським та гайдамацьким рухами?
3. Доповніть пропущені місця в тексті необхідною інформацією: Коліївщина - повстання, що було кульмінаційною точкою гайдамацького руху, вибухнуло в____ р. на території _____України. Найбільшим успіхом повстанців - учасників Коліївщини стало захоплення міста _____. Керівниками

Коліївщини були запорожець _____ та сотник надвірних козаків _____.

4. Австрія і Росія розділили Україну в результаті :

а) поділів Речі Посполитої; б) російсько-австрійської війни;

в) Північної війни; г) Полтавської битви

5. Які напрями колонізації Півдня України були втілені наприкінці XVII століття?

Лекція 8. Українські землі під владою Російської та Австрійської імперій у першій половині XIX ст.

Мета лекції – проаналізувати особливості розвитку українських земель у першій половині в складі Російської та Австрійської імперій, головні риси суспільно-політичного життя, висвітлити історичне значення українського національного відродження. Для досягнення мети необхідно розглянути наступні питання:

1. Адміністративно-територіальний поділ українських земель в складі Російській імперії. Особливості соціально-економічного розвитку в Лівобережній, Слобідській та Південній Україні.
2. Неукраїнські визвольні рухи на території України в першій половині XIX ст.
3. Початок українського національного відродження в Україні. Кирило-Мефодіївське товариство.
4. Західноукраїнські землі в першій половині XIX ст. «Руська трійця».
5. Провідні тенденції в культурному та освітньому процесі.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України: Посібник К., 2021.
2. Борисенко В.Й. Курс української історії з найдавніших часів до XX століття. К., 1996.
3. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. К., 2019.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 р. К., 1990.
5. Історія України: Нове бачення: Навч. посібник видання 2-е, доповнене й перероблене. К., 2000.
6. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993.

7. Шип Н.А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 25-34.

8.1. Адміністративно-територіальний поділ українських земель в складі Російській імперії. Особливості соціально-економічного розвитку в Лівобережній, Слобідській та Південній Україні.

На початок XIX ст. практично всі українські землі були розподілені між двома імперіями – Габсбургів (Австрійською) та Російською. Козацька державність, що існувала у другій половині XVII – XVIII ст. була ліквідована і Україна переживала бездержавний період своєї історії.

Останні залишки української автономії – магдебурзьке право Києва та дію Литовського статуту, як чинного кодексу законів, скасував цар Микола I у другій половині 1830-х рр. (в зв'язку із польським повстанням). Частина колишніх запорожців – „задунайські козаки" –мали у володіннях Османської імперії свою Січ (у 1814–1828 рр. на р. Дунавець у сучасній Румунії).

На початок XIX ст. переважна більшість українських земель (так звана, „Наддніпрянщина" або „Велика Україна") опинилася під владою Росії. У складі цієї держави території розподілялися на губернії, які, в свою чергу, поділялися на повіти („уєзди"). Наприклад, у 1803 р. Одеса була містом Тираспольського повіту Херсонської губернії. Для зручності управління прикордонними теренами, губернії об'єднувалися у генерал-губернаторства, які очолювали впливові царські сановники. Так, на Україні були створені: Київське генерал-губернаторство, що складалося з Київської, Волинської (центр – Житомир) та Подільської (центр – Кам'янець-Подільський) губерній; Малоросійське генерал-губернаторство – з Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній та Новоросійське генерал-губернаторство – з Катеринославської, Херсонської і Таврійської (центр – Сімферополь) губерній. У 1812 р. після чергової російсько-турецької війни до складу Російської імперії відійшла територія між ріками Дністер і Прут, тут утворили Бессарабську область, північні та південні повіти якої (Хотинський, Аккерманський та

Ізмаїльський), були заселені українцями, решта території – переважно молдаванами.

Впродовж XIX ст. населення України під владою Російської імперії зросло втричі (з 7,7 до 23,4 млн.), щоправда, за рахунок не лише природного приросту, а й міграції сусідніх етносів. Російський уряд усілякими пільгами й привілеями заохочував заселення українських земель представниками інших національностей, передусім сербами, німцями, греками, болгарами тощо.

Перша половина XIX ст. була періодом кризи феодально-кріпосницької системи. Переважну більшість населення складали залежні селяни – поміщицькі, державні та удільні (ті, що належали царській родині). Використовуючи безкоштовну працю кріпаків, поміщики експортували зерно та інші сільськогосподарські вироби за кордон. Це штовхало феодалів до збільшення панщини (вона становила 4–6 днів на тиждень) і значно погіршувало становище селянства. Одночасно на Півдні України створювалися господарства іноземних переселенців (німців, болгар, сербів та ін.), що базувалися на вільнонайманій праці. Зростала кількість промислових підприємств. В 30–40 рр. XIX ст. на Україні розпочався промисловий переворот (перехід від ручної праці до машинної, від мануфактури – до фабрики). Виникають нові галузі виробництва (наприклад, цукрова промисловість, головними провідниками якої на Україні стають колишні кріпаки брати Яхненки та Симиренки). Розвиток промисловості стримувала нестача капіталів та конкуренція з боку промисловості Центральної Росії. Поміщицька мануфактура занепадала, а розвиток купецької стримували феодальні пережитки. Розвивалася внутрішня торгівля. Активно діяла мережа ярмарків та базарів. Розвивається зовнішня торгівля.

8.2. Неукраїнські визвольні рухи на території України в першій половині XIX ст.

З кінця XVIII ст. в Україні спостерігається значне духовно-культурне піднесення. Колонізаторська політика російського царизму викликала в

українському суспільстві захисну реакцію, що проявилося в комплексі подій і явищ, які свідчили про засвоєння інтелігенцією і поширення у масах національної свідомості, про активізацію національного руху у всіх його формах, як культурницьких, так і політичних, про розвиток усіх галузей культурного життя українців.

У першій половині XIX ст. посилюється невдоволення кризою феодально-кріпосницької системи та зростає опозиційність до самодержавної влади. Одним з показників цього процесу стало виникнення в українських землях *масонських лож*, які були організаційними формами об'єднання опозиційно налаштованої ліберальної еліти. „Масонство” – загальноєвропейських рух, який брав свої початки від середньовічних цехових організацій, мав чітку ієрархічну структуру, метою масонів був вплив на суспільство та владні установи, таким чином сприяючи самовдосконаленню людини та загальнолюдському прогресу. Масонство прийшло на Україну через Польщу, Росію та Чорне море. До масонів належали представники багатьох знатних українських старшинських родів (навіть гетьман К. Розумовський та його брат О. Розумовський свого часу були членами варшавської масонської ложі „Три брати”). Найбільш відомими масонськими ложами на Україні були „Любов до істини”, заснована в Полтаві 1818 р. (серед її членів були видатний поет І. Котляревський, М. Новіков, С. Кочубей, Г. Тарновський та ін.), ложа „Вмираючий сфінкс” – у Харкові, „Три царства природи” та „Понт Евксинський” – в Одесі (відомим масоном тут був генерал-губернатор Олександр Ланжерон). Типовою рисою українського масонства було переважання в їхній діяльності інтернаціонального над національним. Це пов'язано з тим, що більшість масонів була з середовища польської шляхти, чи західноєвропейські емігранти. Однією з характерних рис українського масонства було пропагування ідеї визволення слов'янських народів від національного та політичного гноблення , та їхнє об'єднання в єдину слов'янську федерацію під егідою України. У 1822 р. діяльність масонських лож була заборонена царським указом. Після цього значна кількість їх членів

вийшла з організацій, решта – перейшла у підпілля або до організацій декабристів.

Після війни з Наполеоном в Російській імперії виникли надії на звільнення селянства в подяку за його участь у партизанському русі, окрім того маси російських офіцерів та солдатів, ознайомившись з життям у Європі мріяли про зміну суспільно-політичного ладу. Політична опозиційність еліти російському самодержавству, яка відчувалася в ідеології масонства, певною мірою виявила себе у *декабристському русі*. Так, у Кам'янець-Подільському група офіцерів утворила таємну організацію під назвою "Залізні персні" (1815-1816). Лідером цього гуртка був В. Раєвський.

Основною причиною декабристського руху стала криза феодально-кріпосницької системи, а своєрідним каталізатором – війна 1812 р., яка привела до активного поширення західноєвропейських ідей, ознайомила з соціально-політичним укладом Європи та показала відсталість Росії. Це призвело до зростання серед дворянства відчуття власної гідності та значимості, появи прагнення перетворень.

У 1816–1818 рр. в Петербурзі існувала декабристська організація „Союз порятунку” (Союз спасения), яка ставила собі за мету шляхом воєнного державного перевороту встановити конституційну монархію та скасувати кріпосне право. До складу організації входили 30 осіб, серед яких брати Муравйови, С. Трубецькой, П. Пестель, Ф. Глінка та інші. Проте єдності між членами організації не було, що і призвело до її розпаду.

На уламках "Союзу порятунку" виникла нова таємна організація – „Союз благоденства” (1818–1821 рр.), яка нараховувала у своїх лавах близько 200 осіб. Союз мав своє відділення („управу”) на Україні в м. Тульчині, яку очолював Павло Пестель. Після його саморозпуску Пестель та його товариші створюють "Південне товариство" (Южное общество) яке мало свої управи у Тульчині, Кам’янці та Василькові. На початку 1825 р. до "Південного товариства" приєдналося „Общество объединенных славян” з Новоград-Волинського на правах окремої управи. "Південне товариство" планувало (програму під назвою

„Руська правда” написав П.Пестель) скасування кріпацтва та перетворення Росії на унітарну республіку. Жодної автономії для України не передбачалося. Водночас "Північне товариство" (програму „Конституція” написав М.Муравйов) створене у Петербурзі планувало перетворення Росії на федеративну конституційну монархію поділену на автономні „держави” дві з яких планувалося зробити на українських теренах („Українську” з центром в Харкові та „Чорноморську” з центром в Києві). Постання у грудні 1825 р. закінчилося невдачею. На Київщині в районі м. Василькова офіцери Південного товариства підняли Чернігівський піхотний полк, який був розгромлений царськими військами біля с. Триліси.

На теренах Правобережної України мав місце і польський визвольний рух, що охоплював переважно представників польської шляхти яка мріяла про відродження Речі Посполитої в кордонах до 1772 р. (гасло Польща „від моря до моря”). Після придушення повстання царизм покарав його учасників, конфісковував їхні маєтки (в тому числі Софіївський парк гр. Потоцького в Умані; палац Потоцького, магазини Сабанського та ін. споруди в Одесі тощо), закрив Кременецький ліцей на Волині, замість польських шкіл відривали російські. У 1839 р. царизмом було санкціоновано „возз’єднання” уніатської церкви на теренах Російської імперії з російською православною (до останньої тоді влилося близько 1, 5 млн. греко-католиків).

8.3 Початок українського національного відродження в Україні. Кирило-Мефодіївське товариство.

Сучасні історики виділяють у розвитку національних рухів Східної Європи три етапи, які умовно можна назвати фольклорно-етнографічним, літературним (або культурницьким) та політичним. На першому, фольклорно-етнографічному етапі невеличкі групи вчених з метою підтвердження самобутності власного народу збирають та вивчають історичні документи, етнографічні експонати, фольклорні пам'ятки. Змістом другого, літературного, або ж культурницького, етапу є відродження мови народу,

боротьба за розширення сфери її вжитку, особливо в літературі та освіті. Третій, політичний, етап характеризується більшим організаційним згуртуванням національних сил, появою та зміцненням їхніх політичних організацій, усвідомленням національних інтересів, активною боротьбою за національне визволення. Національно-культурні процеси в Україні вписуються до цієї схеми.

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. в Україні розпочинається національно-культурне відродження. Суть цього процесу полягає у відновленні різних сфер (національної, духовної, культурної, мовної тощо) буття народу після їхнього занепаду. Відродження пов'язане із значним зростанням уваги до проблем, явищ та процесів, які є національне значимими, але у попередні часи свідомо чи несвідомо гальмувалися або замовчувалися. У добу відродження посилюється активність національної еліти, свідомих суспільних сил, які пожвавлюють свою діяльність у всіх сферах життя – від культури до політики.

Характерною рисою відродження є те, що цей процес, як правило, спирається на здобутки, традиції та досвід попередніх поколінь. У зв'язку з цим закономірно, що наприкінці XVIII — початку XIX ст. помітно зріс інтерес до національної історії. Це виявилося в активному збиранні та публікації історичних джерел і пам'яток історичної думки, виданні журналів та альманахів, створенні історичних товариств, написанні узагальнюючих праць з історії України тощо. Історик Іван Лисяк-Рудницький писав: “туга за безповоротно втраченим славним козацьким минулим служила поштовхом до розгортання жвавого руху на полі історично-антикварного дилетантизму”. Історичні студії другої половини XVIII ст. хибували певним дилетантизмом, оскільки базувалися на аматорському збиранні, колекціонуванні, осмисленні та описі історичних старожитностей. Характерними рисами історичних творів цієї доби (“Зібрання історичного” (1770) С. Лукомського, “Короткого літопису Малої Росії” (1777) В. Рубана, “Літописного повіствування про Малу Росію” (1785-1786) О. Рігельмана) були описовість, компілятивність, некритичне ставлення до джерел тощо. Мотивом написання історичних творів були не тільки своєрідне аматорське хобі, що базувалося на любові до рідного краю,

нерідко стимулом виступав і прагматичний інтерес. Річ у тім, що 1790 р. Імперська геральдична канцелярія стала вимагати від частини нащадків старшини беззаперечних юридичних документальних доказів права на дворянство, незважаючи на заслуги предків на козацькій службі в минулому. Намагаючись відстояти свої права, Р. Маркевич, В. Черниш, А. Чепа, В. Полетика та інші почали активно збирати документи про свій родовід. На ґрунті накопичених джерел та матеріалів з'явилося багато історичних творів (статей, записок, мемуарів, листування), присвячених діяльності української національної еліти.

Попри всі вади названих історичних творів (описовість, компілятивність, фрагментарність тощо), ці праці свідчили про появу двох важливих прогресивних тенденцій – розширення джерельної бази та початок активного осмислення й узагальнення вузлових моментів вітчизняної історії, у ході яких дедалі очевиднішою ставала думка про те, що український народ має власну історію та самобутню культуру. Копітка праця істориків-аматорів другої половини XVIII ст. підготувала появу в першій половині XIX ст. двох самобутніх, оригінальних, хоча і протилежних за ідеологічною основою творів, які відіграли значну роль у процесі формування історичної й національної самосвідомості українського народу та позитивно вплинули на розвиток наукових досліджень української історії. Йдеться про “Історію Русів” анонімного автора та працю Д. Бантиш-Каменського “Історія Малої Росії”.

“Історія Русів” — твір, що з'явився на рубежі сторіч, тривалий час поширювався в рукописному варіанті (вийшов друком лише 1846 р.). За жанром ця робота, власне, не є науковою працею, фахівці називають її “політичним памфлетом”, написаним у традиціях козацьких літописів. Анонімний автор змальовує картину історичного розвитку України з найдавніших часів до 1769 р. Основна увага приділена періодам Козаччини, Хмельниччини, Гетьманщини. В основі історичної концепції твору лежать ідеї автономізму, протесту проти національного поневолення. Намагаючись обґрунтувати право народу на свободу та державність, анонімний автор стверджував, що тільки Україна була

прямою спадкоємицею Київської Русі; польсько-литовська доба – це час розвитку української автономії, коли Україна вступала у відносини з Литвою та Польщею “як вільний з вільним і рівний з рівним”; Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького це справедлива боротьба пригніченого народу за своє “буття, свободу, власність”.

“Історію Русів” історики трактують, як першу політичну історію України. Цей твір характеризується не тільки яскравістю викладу, оригінальністю стилю, емоційністю, патріотизмом, йому притаманні й тенденційність, недостатня документальна обґрунтованість тверджень, неточності, відверті фантазії автора (вигаданість дат, кількості військ, числа загиблих тощо). На думку Дмитра Дорошенко, цей твір “прислужився дуже мало науковому дослідженню українського минулого, але допоміг пробудженню національної думки”.

Сприяла національному відродженню і чотиритомна праця Д. Бантиш-Каменського “Історія Малої Росії”, яка побачила світ 1822 р. в Москві. Хоча їй притаманні зайва деталізація, некритичне ставлення до джерел, описовість, відвертий консерватизм суджень тощо, однак, незважаючи на ці вади, твір Д. Бантиш-Каменського став кроком вперед у розвитку української історіографії. “Історія Малої Росії” – фактично перша узагальнююча праця з історії України. Вона написана із широким використанням неопублікованих раніше архівних матеріалів.

Поява праць з історії України стимулювала посилення цікавості елітної частини українського суспільства до життя народу, його побуту, звичаїв, традицій та обрядів. Глибше вивчення цих сюжетів зумовило виділення етнографії, фольклористики та мовознавства із загального масиву історичних знань. На початку XIX ст. з'явилася перша друкована граматика української мови — “Грамматика малорусского наречия” (1818) О. Павловського. Важливе значення для розгортання процесу національного відродження мав вихід у світ 1823 р. словника української мови, укладеного І. Войцеховичем.

Своєрідним національним вибухом стала творчість не тільки родоначальника української літератури І. Котляревського, а й відомих байкарів

П. Гулака-Артемовського та Є. Гребінки, талановитого прозаїка Г. Квітки-Основ'яненка, геніального поета Т. Шевченка та інших, які повною мірою реалізували художній потенціал української мови, розширили діапазон її вживання, урізноманітнили жанри української літератури. У цій блискучій плеяді особливе місце належить Т. Шевченко.

Вже перша збірка його поезій "Кобзар" (1840) продемонструвала світу широкий спектр лексичних, семантичних та фразеологічних можливостей української мови. У своїй творчості Шевченко синтезував українські діалекти різних регіонів, говірки міста та села, чим збагачував арсенал української літературної мови, суттєво сприяв національній консолідації народу України.

У 30-х роках змінюються акценти у внутрішній політиці Російської імперії. Новий міністр народної освіти граф С. Уваров наполягав на тому, що шлях до процвітання російської держави лежить через зміцнення трьох принципово важливих суспільних основ: "самодержавства – православ'я – народності". Поява пропагандистського гасла "народності" означала не що інше, як посилення процесу русифікації та новий наступ на права національних меншин. Історики вважають, що ця обставина і спричинила появу в 1846 р. у Києві першої української політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства (братства). Це об'єднання, з одного боку, стало яскравим свідченням невмирущості політичної традиції обстоювання українського автономізму, з іншого – закономірним виявом загальноєвропейських процесів. Таємна організація виникла під впливом загострення протистояння в Європі між силами абсолютизму і демократії; стала своєрідною реакцією українського народу на посилення наступу царату на його права.

Засновниками Кирило-Мефодіївського товариства були В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, О. Маркевич. Пізніше до його складу увійшли Г. Андрузький, О. Навроцький, Д. Пильчиков, І. Посяда, М. Савич, О. Тулуб. У роботі товариства активну участь брав і Т. Шевченко. Основні програмні положення цієї організації сформульовані у *"Книзі буття українського народу" і "Статуті Слов'янського братства св. Кирила і*

Мефодія”. Характерною рисою цього об'єднання була чітка, яскраво виражена релігійна спрямованість. Про це свідчить той факт, що товариство назване на честь відомих слов'янських просвітителів, православних святих Кирила й Мефодія, і сама форма організації була запозичена в українських церковних братств. Глибока релігійність пронизує і програмні документи кирило-мефодіївців, в них чітко простежується ідея обстоювання загальнолюдських цінностей — справедливості, свободи, рівності й братерства.

Програма товариства “Книга буття українського народу” — це синтезна модель перебудови суспільного життя, в якій було зроблено спробу врахувати релігійні, соціальні та національні чинники. Характерно, що, навіть виробивши компромісну концепцію суспільних перетворень, члени братства суттєво розходилися у питанні про шляхи її реалізації. Розбіжності в поглядах були значними: від ліберально-поміркованого реформізму (В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш) — до революційних форм і методів (Г. Андрузький, М. Гулак, Т. Шевченко).

Поява та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства фактично поклала початок переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України. Це була спроба передової частини національної еліти осмислити та визначити місце і роль українського народу в сучасному світовому історичному контексті. Заслуга членів Кирило-Мефодіївського товариства полягає в тому, що вони, врахувавши уроки світового досвіду і спроектувавши передові західноєвропейські ідеї на український ґрунт, сформулювали основні постулати українського національного відродження, визначили форми та методи досягнення поставленої мети.

Навесні 1847 р. після доносу студента О. Петрова Кирило-Мефодіївське товариство було викрите і розгромлене, усі члени організації без усякого суду потрапили у заслання.

Отже, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в Україні розгорнувся процес національно-культурного відродження. У цей час активно збиралися та вивчалися історичні документи, етнографічні експонати, фольклорні пам'ятки.

На цьому ґрунті робилися перші спроби створення узагальнюючих праць з історії України. Поступово відроджується мова, розширюється сфера її вжитку, насамперед серед української еліти. Цьому процесові сприяли поява першої друкованої граматики та словника української мови. Заявляє про себе іменами Т. Шевченка, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка українська література, яка не тільки збагачує, удосконалює мову та розширює жанровий діапазон, а й активно пропагує демократичні, антикріпосницькі ідеї, ненависть до національного гноблення.

Центром українського національного руху першої чверті XIX ст. був Харків. Там, у 1805 р. за ініціативою місцевого дворянина визначного вченого-енциклопедиста, громадського й політичного діяча Василя Назаровича Каразина було засновано перший на Наддніпрянщині університет, ректором якого тривалий час був відомий український поет Петро Гулак-Артемовський. В Харкові на початку XIX ст. виходили часописи “Украинский вестник” та “Украинский журнал”, у цьому місті писав свої повісті Григорій Квітка-Основ’яненко, видавав у 1832 – 1838 рр. історичну збірку “Запорожская старина” Ізмаїл Срезневський, починали свою діяльність М.Костомаров, Метлинський та ін. відомі діячі.

8.4. Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії

З кінця XVIII ст. почався новий період у житті західноукраїнських земель. У цей час карта Європи була знову переділена відповідно до геополітичних інтересів великих держав. Унаслідок цього до складу багатонаціональної Австрійської імперії після першого (1772) та третього (1795) поділів Польщі відійшла Галичина, а після укладення австро-турецької Константинопольської конвенції (1775) під владою австрійського імператора опинилася Буковина. Крім того, з XVII ст. у складі Австрійської монархії під владою Угорського королівства перебувало ще й Закарпаття. Отже, “клаптикова” імперія Габсбургів наприкінці XVIII ст. стала володаркою значної частини України — на зламі

століть західноукраїнські землі займали територію 70 тис. км^2, де проживало 3,5 млн. осіб, з яких 2,4 млн. були українцями.

Інкорпорація західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії збіглася у часі з першою хвилею модернізаційних реформ у цій державі. Ці реформи запроваджувалися в життя в 70-80-х роках XVIII ст. Марією-Терезою та Йосифом II. Вони базувалися на ідеях освіченого абсолютизму і мали на меті шляхом посилення державної централізації та встановлення контролю правлячої династії за всіма сферами суспільного життя.

Після смерті Йосифа II (1790) відбулася різка зміна офіційного курсу, відмова від політики реформ, що призвело до того, що феодали розпочали поступове відновлення втрачених позицій у аграрному секторі. Посилення експлуатації кріпацької праці спричинило деградацію та розорення селянських господарств. Дійшло до того, що власне господарство практично не гарантувало селянинові забезпечення мінімальних потреб його сім'ї.

Це посилило напруження на селі. Розгортанню селянського руху, як і в Росії, значною мірою сприяли чутки (про скорочення панщини; створення на окремих територіях вільних слобод, жителі яких на 10 років позбавлялися панщини та податків тощо), що разом з посиленням експлуатації стали каталізаторами масових селянських виступів на Чортківщині (1809), Комарнівщині (1819—1822) та інших районах Східної Галичини.

У Північній Буковині найбільшим був виступ під проводом Л. Кобилиці (1812-1851), який 1843-1844 рр. очолив селян 22 громад. Повстанці категорично відмовилися від панщини, самочинно переобрали сільську старшину, висунули вимогу вільного користування лісами та пасовиськами, ратували за відкриття українських шкіл. Лише за допомогою військ австрійському урядові вдалося придушити цей виступ.

У Закарпатті активність селянського руху особливо зросла у зв'язку з повстанням у Східній Словаччині. Стихійні “холерні бунти” прокотилися краєм 1831 р. Масові заворушення охопили селян Ужанської та Березької жуп. Всього

протягом першої половини XIX ст. відбулося 15 виступів, більшість з яких припинилася лише після втручання каральних загонів.

Реформи Марії-Терези та Йосифа II сприяли пробудженню національного життя в західноукраїнських землях. Специфіка національного відродження у цьому регіоні полягала в тому, що основним носієм української національної ідеї було духовенство. У 1816 р. з ініціативи священика І. Могильницького в Перемишлі виникла перша в Галичині культурно-освітня організація — "Товариство священиків", навколо якого гуртувалося патріотично настроєне греко-католицьке духовенство. Товариство стало активним оборонцем прав української мови, поборником українізації шкільництва. Члени товариства енергійно сприяли прийняттю цісарем рішення 1818 р. про допущення в початкову школу української мови. З-під пера його учасників вийшли перші граматики української мови — І. Могильницького (1822), Й. Лозинського (1833), Й. Левицького (1834).

На початку 30-х років XIX ст. центром національного життя та національного руху в Галичині стає Львів. Саме тут виникає напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання "Руська трійця". Таку назву воно отримало тому, що його засновниками були троє друзів-студентів Львівського університету і водночас вихованців греко-католицької духовної семінарії: М. Шашкевич (1811-1843), І. Вагилевич (1811-1866) та Я. Головацький (1814-1888), які активно виступили на захист рідної української мови (термін "руська" для галичан означав українська).

Члени "Руської трійці" своє головне завдання вбачали в піднесенні статусу української мови, розширенні сфери її вжитку і впливу, прагненні "підняти дух народний, просвітити народ", максимально сприяти пробудженню його національної свідомості.

Свою діяльність члени гуртка розпочали з вивчення життя, традицій та історії власного народу. Із записниками в руках Я. Головацький та І. Вагилевич побували в багатьох містечках та селах Галичини, Буковини та Закарпаття. Наслідком цього своєрідного "ходіння в народ" стали не тільки численні

добірки матеріалів з народознавства, фольклористики, історії та мовознавства, а й знання реального сучасного становища українського народу під іноземним гнітом. “Руська трійця” не стояла за революційні перетворення, а зосередила свої зусилля на культурно - просвітницькій діяльності.

Першою пробою сил для членів гуртка став рукописний збірник власних поезій та перекладів під назвою “Син Русі” (1833), у якому вже досить чітко пролунали заклики до народного єднання та національного пробудження. Наступним кроком “Руської трійці” став підготовлений до друку збірник “Зоря” (1834), який містив народні пісні, оригінальні твори гуртківців, історичні та публіцистичні матеріали. Прозвучав у збірці і заклик до єднання українців Галичини і Наддніпрянщини. Слід зазначити, що видання цієї книжки було заборонене і віденською, і львівською цензурою. Для авторів забороненої “Зорі” розпочався період переслідувань, обшуків, доносів, звинувачень у неблагонадійності.

Наприкінці 1836 р. у Будапешті побачила світ “Русалка Дністрова”. І хоча ідеї визволення прозвучали в ній не так гучно, як у “Зорі”, лише 200 примірників цієї збірки потрапили до рук читачів, решту було конфісковано. Твір написаний живою народною мовою, фонетичним правописом, “гражданським” шрифтом. Все це виділяло збірку з тогочасного літературного потоку, робило її близькою і зрозумілою широким народним верствам. Зміст “Русалки Дністрової” визначають основні ідеї: визнання єдності українського народу, розділеного кордонами різних держав, та заклик до її поновлення; позитивне ставлення до суспільних рухів та уславлення народних ватажків — борців за соціальне та національне визволення; пропаганда ідей власної державності та політичної незалежності. Цілком очевидно, що автори збірки певною мірою вийшли за межі культурно-просвітницької діяльності у політичну сферу.

“Русалка Дністрова” стала підсумком ідейних шукань та своєрідним піком діяльності “Руської трійці”. Незабаром це об'єднання розпадається. Переслідуваний світською і церковною владою, на 32-му році життя помирає

М. Шашкевич. У 1848 р. перейшов на пропольські позиції І. Вагилевич, який починає проповідувати ідею польсько-українського союзу під верховенством Польщі. Довше від інших обстоював ідеї “Руської трійці” Я. Головацький. Проте й він під впливом М. Погодіна приєднується до москвофілів і 1867 р. емігрує до Росії.

Наприкінці першої половини XIX ст. Австрійська імперія знову повернулася до ідей та політики радикального реформування. Повстання проти шляхти селян Галичини (1846), численні виступи буковинських та закарпатських селян, що були частиною могутньої революційної хвилі, яка піднімалася в імперії, змусили правлячі кола піти на поступки. Намагаючись не допустити загострення революційної кризи та прагнучі відокремити селян від революційного табору, офіційна влада йде на *скасування кріпосного права.* У Галичині воно було скасоване *у квітні 1848 р.*, тобто майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших провінціях імперії. Суть селянської реформи зводилася до трьох положень; ліквідації юридичної залежності селянина від поміщика; наділення селян землею, яка переходить у їхню власність; сплати селянами поміщикам вартості кріпосних повинностей.

Революційна хвиля 1848—1849 рр., що охопила Європу, зумовила кардинальні зрушення не тільки в аграрній сфері Австрійської імперії. Під її потужним впливом зазнала змін вся суспільна організація держави. Імператор Фердінанд змушений був декларувати буржуазно-демократичні свободи та проголосити конституцію. Ці радикальні зрушення сприяли пожвавленню суспільного руху в західноукраїнських землях. Першими виявили активність польські буржуазно-ліберальні кола, які у квітні 1848 р. проголосили утворення у Львові *Центральної ради народової*. Головна мета цієї організації полягала у відновленні Польщі в кордонах 1772 р. та наданні їй статусу автономної провінції у складі Австрійської імперії. Таке рішення позбавляло прав українське населення Правобережжя та Західної України на вільний самостійний національний розвиток.

Пожвавлення революційного руху, пробудження національної свідомості, непоступливість у національному питанні діячів Центральної ради народової прискорили процес консолідації українських патріотичних сил, і вже в травні 1848 р. у Львові виникає перша українська організація — *Головна Руська рада*, на чолі якої став спочатку Г. Яхимович, а згодом М. Куземський.

Це патріотичне об'єднання видало маніфест, у якому було сформульовано політичну платформу організації. Маніфест закінчувався лаконічним патріотичним гаслом: “Будьмо тим, чим бути можемо і повинні. Будьмо народом”. Рішучі вимоги українців зустріли активну протидію з польської сторони. Поляки на противагу українській організації ініціювали створення полонофільського комітету — Руського собору. Що ж стосується офіційних властей, то вони відкинули політичні вимоги українців, але пішли на значні поступки в культурній сфері. Відчувши послаблення, українська громада активізує свою діяльність. Виявами цієї активності були видання першої у Львові газети українською мовою — “Зорі Галицької” (1848—1852); скликання з'їзду діячів науки та культури — “Собор руських учених” (1848); заснування культурно-освітнього товариства — “Галицько-Руська матиця” з метою видання книжок для народу (1848); відкриття у Львові Народного дому з українською бібліотекою, музеєм і народним клубом (1848); створення у Львівському університеті кафедри української мови (1849).

У середині XIX ст. українська спільнота здобула свій перший досвід парламентаризму. У скликаному в липні 1848 р. австрійському парламенті інтереси українців представляли 39 депутатів (27 з них селяни). Депутати від народу виступали за безплатне скасування кріпацтва, поліпшення становища селян, розглядали різні аспекти національних відносин (зокрема, подали петицію, підписану 15 тис. осіб, що містила вимогу поділу Галичини на польську та українську частини).

Наприкінці першої половини XIX ст. революційна хвиля, досягнувши свого піку, поступово пішла на спад. За цих обставин абсолютно логічним був наступ реакції. Вже в березні 1849 р. було розпущено австрійський парламент,

невдовзі відмінено конституцію. У нових умовах, коли абсолютизм відновив свої права, Головна Руська Рада виходила за межі жорстко централізованої системи імперії і 1851 р. була розпущена.

Отже, характерною рисою розвитку західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. було чергування періодів реформ з періодами реакції. Тогочасне суспільне життя функціонувало в режимі “вперед — стоп — назад”. Тривалий період реакції, що надовго запанував у Австрійській державі, для західноукраїнських земель характеризується поступовим відновленням феодалами втрачених позицій в аграрному секторі, посиленням експлуатації селян, гальмуванням промислового розвитку, перетворенням краю на колоніальну провінцію, поглибленням суспільної кризи. Реакцією народу на ці процеси було посилення соціального та національного руху. Яскравим та самобутнім явищем була діяльність громадсько-культурного об'єднання “Руська трійця”. Члени цієї організації визначили та оприлюднили основне ядро ідей національного відродження, своєю різнобічною діяльністю здійснили перехід від фольклорно-етнографічного етапу національного руху до культурницького, робили перші спроби спрямувати вирішення національних проблем у політичну площину.

Західна Україна в другій половині XIX ст. продовжувала залишатися переважно аграрною територією. Маси українського селянства тут страждали від нестачі землі (зберігалося поміщицьке землеволодіння, переважно польське) та коштів. Внаслідок цього сотні тисяч західних українців емігрували до Канади, США, Аргентини, Бразилії тощо. Промисловість (переважно легка) розвивалася у великих містах, одночасно розпочався видобуток нафти на покладах Борислава та Дрогобича.

Певні зрушення відбулися і в українському визвольному русі. Те, що поляки та угорці отримали внаслідок революційних подій 1848 р. більше прав ніж західні українці було розцінене частиною останніх як поразка. В українському визвольному русі Галичини почалася апатія внаслідок чого

поширилися ідея москвофілів (вони стверджували, що західні українці були частиною великого російського народу). Рух москвофілів фінансувався та підтримувався російським урядом. Як антитеза москвофільському руху виник рух народовців, які стверджували що західні українці були частиною великого українського народу. Оскільки старі українські організації були вже опановані москвофілами, народовці створювали нові установи, видавали свої часописи (так на противагу москвофільському журналу „Слово”, вони видавали свій журнал „Діло”). Зокрема у 1861 р. вони заснували товариство „Руська бесіда”, у 1868 р. – товариство „Просвіта”, у 1873 р. Літературне товариство імені Т.Шевченка, яке через десять років було перейменоване на Наукове товариство імені Т.Шевченка і стало фактично неофіційною українською академією наук (значною мірою завдяки діяльності молодого вченого з Наддніпрянщини, майбутнього першого українського президента М. Грушевського). Народовцями були створені і перші українські політичні партії: у 1890 р. – Русько-українська радикальна партія, у 1899 р. – Українська національно-демократична партія, яка стала найпопулярнішою серед українського населення. В Західній Україні пізніше були створені політичні партії: Русько-український християнський союз (1896 р.) та Українська соціал-демократична партія (1899 р.). На відміну від політичних організацій Наддніпрянщини партії в Західній Україні могли діяти легально.

8.5. Провідні тенденції в культурному та освітньому процесі.

В обох імперіях українці відчули на собі різні підходи до культури та освіти. Якщо в Російській імперії домінувала імперська самодержавна ідеологія і європейські культурно-демократичні підходи щодо розвитку місцевих культур ігнорувались і насаджувалась єдина мова та культура імперії. В «лоскутковій Австрійській імперії» чиновники постійно лавірували між різними народами, намагаючись посилити центральну владу за рахунок місцевих «відданих народів», тому розвиток народної культури значно підвищився в післяреформені часи.

Імперська політика Росії та імперії Габсбургів була спрямована на культурну уніфікацію та не сприяла збереженню і розвитку національних культур. У XIX ст. відбувалося подальше розшарування української культури, поглибився розрив між культурами села і міста, еліти і простих людей. Українська культура того часу була простором, де перехрещувалися різноспрямовані тенденції і різноманітні впливи: російська і європейська орієнтації, впливи німецької, польської та інших культур, які більшою мірою відзначали життя міського населення, дворянства, у той час як селяни в цілому зберігали традиційні основи буття.

У XIX ст. в Україні особливої гостроти набули проблеми національної самоідентифікації, збереження самобутності української культури, захисту та розвитку української мови. Відповіддю на політику уніфікації, яку впроваджували імперські уряди, стали зростання рівня національної самосвідомості українців, консолідація національно свідомих сил української інтелігенції.

Слід зазначити, що у XIX ст. українська нація не була поодинокою у своєму бажанні зберегти власну самобутність. Національно-визвольний рух у XIX ст. охопив Італію, Польщу, Грецію, слов'янські народи, що перебували під владою імперії Габсбургів.

Цей рух, який розгортався під впливом ідей романтизму, був орієнтований, зокрема, на дослідження і пізнання історії, традицій, побуту, фольклору свого народу з метою усвідомлення його специфіки, своєрідності, сутності існування. Саме у XIX ст. розроблялася філософія національної ідеї у працях європейських мислителів, розрізнялися поняття нації як політичної спільноти, та народу-нації, як соціально-історичної спільноти. Унікальність народу почали пов'язувати не з належністю до певного політичного утворення (держави), а зі своєрідністю менталітету, національного характеру, особливістю мови, неповторними рисами національної культури.

На початку XIX ст. уряд царя Павла I заборонив будувати в Україні церкви в стилі козацького бароко, зокрема типові для козацької архітектури трибаневі

церкви. Замість них почали зводити нетипові для України церкви за московсько-казанським зразком (у так званому московському синодальному стилі).

Імперія всіма засобами намагалася звести Україну до рівня провінції й глушини. Майже всі найвеличніші церкви й собори України збудовані за часів суверенітету держави – або за княжих, або за козацьких часів. Після ліквідації Гетьманщини, Запорізької Січі та козацьких полків в Україні майже не будувалося визначних пам'яток релігійного характеру.

У 1817 р., в той час як у Європі навіть у пересічних містах відкривалися нові університети, в Україні було закрито Києво-Могилянську академію через два століття після заснування.

Натомість у Києві було відкрито Університет ім. Святого Володимира, завдання якого міністр освіти С. Уваров характеризував так: "Університет Св. Володимира – моє творіння. Але я першим ліквідую його, якщо він не виконуватиме своєї мети... поширювати російську освіту й російську національність". У 1831 р. царський уряд скасував магдебурзьке право на українських землях.

У 1862 р. розпорядженням російського уряду було закрито українські недільні й безплатні школи для дорослих, створені коштом приватних осіб.

У 1863 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєв видав Валуєвський циркуляр про заборону видання підручників, літератури та книг релігійного змісту українською мовою.

Для обґрунтування антиукраїнських заборон та репресій у середині XIX ст. в Росії за підтримки уряду з'явилася так звана "погодінська теорія", яка стверджувала, що українці нібито на своїй землі є приходьками, а до монголо-татарської навали в Україні мешкали росіяни. Ця теорія не мала жодних археологічних чи письмових підтверджень, а навпаки, спростовувалася всіма дотичними документами XIII-XV ст. Зокрема, вона легко нівелювалася філологічними особливостями мови та власних назв з домонгольських часів Київської Русі.

У 1874 р. в Росії було ухвалено статут про початкову школу, за яким усе навчання мало вестися виключно російською мовою.

У 1876 р. імператор Олександр II видав Емський указ, що доповнював основні положення Валуєвського циркуляра. Емський указ був виданий у зв'язку з меморандумом, надісланим цареві помічником попечителя Київського навчального округу М. Юзефовичем, в якому українців звинуватили в тому, що вони хочуть "вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі". В Емському указі йшлося про заборону ввозити до Росії будь-які книжки й брошури українською мовою, друкувати оригінальні твори та переклади українською мовою, влаштовувати сценічні вистави, друкувати українські тексти до нот і виконувати україномовні музичні твори та публічні читання. Історичні пам'ятки дозволялося видавати тільки за правилами російської орфографії. Місцевій адміністрації наказувалося посилити нагляд за тим, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою та щоб із бібліотек були вилучені книги українською мовою. Указ зобов'язував попечителів Київського, Харківського та Одеського навчальних округів подати списки викладачів з відомостями, чи мають вони "українофільські тенденції". Викладачами у ці округи мали призначатися етнічні росіяни, а викладачі-українці підлягали працевлаштуванню у Санкт-Петербурзькому, Казанському та Оренбурзькому округах. Як наслідок, за понад 100 років такої політики з України у такий спосіб було виселлено кілька мільйонів української інтелігенції. За "шкідливий вплив та залучення до редакції неблагонадійних осіб" уряд припинив видання часопису "Киевский телеграф". Також закрили Київське відділення Російського географічного товариства, а члена Київської громади Павла Чубинського як "небезпечного агітатора" вислали з України.

Надалі Емський указ було доповнено новими заборонами, зокрема забороною на видання українських дитячих книжок та забороною на переклад з російської на українську. Імперія хотіла звести до мінімуму можливість культурного вибору українців. Переслідувалися навіть найбільш неполітичні прояви української ідентичності. Дійшло до того, що громадську діячку Є.

Милорадович-Скоропадську, яка в 1860-х рр. проводила в Полтаві літературні вечори, поліція звинуватила в тому, що вона на цих вечорах планувала реставрацію гетьманського устрою в Україні.

Російська імперія поводилася на українських землях значно деспотичніше, ніж це зазвичай робили завойовники на підкорених землях. Відбувалася безпрецедентна наруга над українською ідентичністю.

Так, у 1888 р. Олександр III видав указ про заборону хрещення українськими іменами. У 1889 р. у Києві на археологічному з'їзді дозволялося читати реферати всіма мовами, крім української. На початку 1900-х рр. цензурі наказано в усіх творах вилучати з текстів такі слова, як "козак", "Україна", "український", "Січ", "Запоріжжя" та ін., що мають український національно-символічний зміст.

Метою влади Російської імперії було знекровити українську культуру та спрямувати таланти українців на розбудову не власної Вітчизни, а імперії, яка мала на меті цю Вітчизну знищити. Проти української культури у Російській імперії застосовувалися цілком тоталітарні за характером репресії. Глибокий культурний регрес, що його пережила Україна під владою Москви й Петербургу, випробував на собі мало який народ. У результаті численних заборон і репресій, що настали після втрати державності, Україна з однієї з передових за рівнем культури країн Європи перетворилася на країну, де не було й п'ятої частини письменного населення. За часів імперського панування знизився рівень масової освіти, ліквідовано тисячі шкіл та першу на східнослов'янських землях Києво-Могилянську академію.

Запитання для самоперевірки

1. Яку політику щодо України здійснювали уряди Росії та Австро-Угорщини?
2. Яка з перерахованих масонських лож діяла в Одесі?

а) «Понт Евксинський»:б) «Вмираючий Сфінкс»;

в) «Любов до істини».

3. Охарактеризуйте особливості економічного розвитку Наддніпрянської України у складі Російської імперії?

4. Доведіть, що XIX ст. стало періодом справжнього національного відродження України.

5. Першим товариством, що виступало за поширення української мови, в Західній Україні було:

а) Кирило-Мефодіївське братство; б) Русалка Дністрова;

в) Руська трійця; г) Клерикальне товариство

6. Охарактеризуйте вплив імперій на культуру України та визначить їх наслідки для формування української нації?

Лекція 9. Українські землі в другій половині XIX - початку XX ст.

Мета лекції - розглянути питання розвитку економіки та соціальних відносин в другій половині XIX на початку XX століття як у Наддніпрянській Україні, так і у західноукраїнських землях; розкрито причини загострення політичної кризи у Російської імперії, що призвела до революції 1905-1907 років; на фоні історичних подій показане зростання національно-визвольного руху; визначена трагедія українського народу, під час I світової війни змушеного воювати за чужі інтереси по обидва боки фронту.

Зміст лекції розкривають наступні питання:

1. Реформи 1860-1870-х рр. в Російській імперії та Україна. Соціально-економічний розвиток.

2. Український національно-визвольний рух у другій половині XIX ст. Громадівський рух.

3. Україна в роки першої російської революції 1905-1907 рр. Піднесення українського національного руху. Україна в роки Третьочервневої монархії (червень 1907 – липень 1914 рр.). Столипінська аграрна реформа.

4. Західноукраїнські землі на початку XX ст. Соціально-економічний розвиток. Культурно-просвітницький рух.

5. Українські землі в роки першої світової війни. Національно-визвольний рух в умовах війни.

6. Українська культура кінця XIX - початку XX ст. Модерн. Реалізм.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. К., 2021.
2. Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст. К., 1998.
3. Брайчевський М. Конспект історії України. К.,1993.
4. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. К., 2019.
5. Новітня історія України (1900-2000)/ А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.М. Литвин та ін. К., 2002.
6. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І. Танцюри. К., 2001.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. т. 2. К., 1995.

9.1. Реформи 1860-1870-х рр. в Російській імперії та Україна.

Середина XIX ст. була добою докорінних соціально-економічних зрушень в Російській імперії. Так звана „Велика реформа” була викликана важкою кризою, яка в свою чергу спричинила економічну відсталість та поразку Росії у Кримській війні (1853–1856 рр.).

Причиною поразки імперії у протистоянні з передовими країнами Заходу (тоді на допомогу відсталій Османській імперії виступили Англія, Франція та Сардинське королівство) була відсутність нових технічних засобів (нарізних рушниць, військових пароплавів, залізничного сполучення тощо). Тому після поразки на головному театрі військових дій – в Криму й особливо здачі Севастополя (на інших театрах військових дій – Балтійському та білому морях, на Камчатці, Кавказі, під час оборони Одеси – 10 та 20 квітня 1854 р. – тощо дії Росії були більш успішними), а також підписання принизливого для імперії миру (згідно з ним Росія втрачала вихід до Дунаю, не мала права мати

військовий флот на Чорному морі та військові бази на його берегах тощо) в державі усвідомили необхідність негайного реформування.

До того царській уряд підштовхували і масові селянські рухи середини XIX ст., зокрема, „Київська козаччина” 1855 р. (коли тисячі селян прагнули записатися у козаки для участі у війні та отримати таким чином волю) та „Похід в Таврію за волею” 1856 р. (намагання мас селянства отримати землю і волю після війни в Криму), що були придушені за допомогою військ.

Головною реформою стала селянська, а саме маніфест 19 лютого 1861 р. про скасування кріпацтва. Селяни ставали особисто вільними, проте за свої наділи землі вони мусили заплатити поміщикам.

Росії модернізація була конче необхідна бо, як вважають сучасні історики, якби не було скасовано кріпосне право, вона б проіснувала ще 50—70 років і зазнала б голодного краху. Характерними рисами наздоганяючої модернізації російської економіки були:

— поява нових прогресивних явищ та процесів не завдяки еволюції “знизу”, а силовій модернізації — “революції згори”;

— вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва;

— пріоритетність окремих галузей, що в перспективі веде до деформацій економічної структури держави;

— збереження на тривалий час багатоукладності, паралельне існування нового, зростаючого укладу та попередніх укладів, що не досягли піку свого розвитку та повністю не вичерпали свої можливості;

— порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціального напруження в суспільстві.

Принциповою особливістю модернізації було різке зростання ролі держави, що виявлялося у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки, активному втручанні державних структур у хід реформ. Реалізація

такого сценарію на практиці веде до зростання авторитарності влади, посилення централізму, збільшення ролі чиновництва, бюрократизації управління.

Як вже зазначалося, каталізатором реформаційного процесу в Росії стала Кримська війна. Вона ще рельєфніше показала занепад господарства, кризу організації праці, наростання соціальної напруженості. Спираючись на прагматично настроєну частину імперської бюрократії, Олександр II вирішив перейти до радикальних реформ. Першим його кроком було підписання *19 лютого 1861 р. маніфесту про скасування кріпосного права.* Принципові риси російської моделі селянської реформи нагадують австрійську: ліквідація особистої залежності селян від поміщиків; створення органів селянського самоуправління; наділення селян землею та визначення за неї повинностей; викуп селянських наділів.

Маючи підтримку держави та користуючись відсутністю земельного розмежування до реформи, поміщики Російської імперії не тільки захопили найкращі землі, а й відрізали в селян чимало їхньої: від 14% у Херсонській губернії до 37% — у Катеринославській. Тому після проведення реформи 220 тис. українських селян залишилися безземельними, майже 100 тис. мали наділ до однієї десятини і 1600 тис. — від однієї до трьох десятин. У цілому ж у пореформений період майже 94% селянських господарств володіли наділами до 5 десятин, що не давало змоги ефективно вести господарство.

Реформа 1861 р. зберігала селянську общину, яка перетворювалася в найнижчу адміністративну одиницю. До її функцій належали місцеве самоврядування, забезпечення своєчасної сплати селянами платежів та податків і виконання ними повинностей. Характерною особливістю українських земель була незначна поширеність селянських общин. Так, якщо в Росії общиною жили понад 95% селян, то на Лівобережній Україні — 30%, а на Правобережній — лише 20%. Таке переважання індивідуальних господарств зумовило в перспективі більший потяг українських селян до приватної власності, ніж у селян російських.

Селянські реформи в Австрійській імперії (1848) та Російській (1861) мали спільні причини (гальмівна роль феодальних відносин, криза господарства, зростання соціального напруження), мету (зміцнення монархічної влади при збереженні домінування на селі поміщика), форму проведення (реформа зініціювалася верхами та здійснювалася під їхнім керівництвом та контролем). Крім того, в обох імперіях у пореформений період залишилося чимало пережитків феодальної системи господарювання (поміщицьке землеволодіння, тотальне безземелля селян, селянська община тощо). Юридично вільне селянство не мало справжньої громадянської рівності з іншими верствами суспільства. Воно так і залишалося нижчим станом — селяни отримували паспорт лише на рік, виконували рекрутську повинність, перебували в залежності від поміщика до того часу, доки не викуплять у власність землі, зберігалися тілесні покарання різками.

Реформа проводилася за рахунок селян, які мусили і, сплатити поміщику викуп. Формально цей викуп призначався за землю, а по суті, він був компенсацією за скасування феодальних повинностей. Оскільки селяни не могли одразу виплатити всю суму, яка становила 11 річних податків з селянського двору, то посередником між селянами та поміщиками виступила держава. Вона сплатила поміщикам викупні платежі, а селянам надала позичку на 49 років. Внаслідок цього царська казна на кожний виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку.

Скасування кріпосного права стало початковим кроком, своєрідним ключем до модернізації Російської імперії. Таке радикальне перетворення в аграрному секторі вимагало термінових змін та зрушень у інших сферах суспільного життя, які б дали можливість гармонізувати та стабілізувати ситуацію.

У комплексі реформ Олександра II після скасування кріпосного права провідне місце належить земській, судовій та військовій. *Земська реформа* (1864) передбачала створення виборних місцевих органів самоуправління — земств. Цей крок самодержавства пояснюється його бажанням компенсувати

дворянам їхні економічні втрати шляхом надання їм обмеженої влади на місцевому рівні; блокувати опозиційність лібералів, спрямувати їхню енергію на вирішення конкретних державних справ; створити орган, здатний ефективно вирішувати проблеми провінції. Діяльність земств суворо регламентувалася законом. Вони контролювали місцеве господарство, народну освіту, медичне обслуговування, благоустрій, шляхи сполучення тощо. Уряд пильно стежив за діяльністю земств, не допускаючи обговорення на їхніх засіданнях політичних питань, забороняючи будь-які контакти губернських земських установ між собою, боявся організованої опозиції та висування єдиних вимог.

Судова реформа (1864) базувалася на запровадженні низки прогресивних принципів: безстанового судочинства, незалежності суддів від адміністрації, гласності судового процесу, змагальності сторін при розгляді судової справи (у судах з'явилися прокурор, який звинувачував, та адвокат, який захищав підсудного). Крім того, було запроваджено суд присяжних у карному судочинстві. Всі ці прогресивні зміни, що сприяли зростанню в народі громадянської самосвідомості, були практичним кроком до створення правової держави.

Військова реформа, що здійснювалася п'ятнадцять років, мала на меті шляхом модернізації армії створити сучасне боєздатне військо. Ця реформа замінила ненависну рекрутчину загальною військовою повинністю, скоротила термін військової служби до 6-7 років, заборонила тілесні покарання тощо.

Реформи в Росії відрізнялися від реформ у Австрії. По-перше, вони проводилися пізніше. По-друге, їхнім могутнім каталізатором став міжнародний фактор – участь і поразка в Кримській війні. По-третє, вони були обмеженими, непослідовними і незавершеними.

Якщо в Австрійській імперії (з 1867 р. Австро-Угорській) буржуазні реформи діяли вже 1848 р. (опубліковано конституцію, скликано парламент), то в Росії через низку причин (віддаленість від основних центрів європейського життя, традиційно високий авторитет монархії, міцний

адміністративно-репресивний апарат, сила консервативного табору, слабкість та неорганізованість опозиційних сил тощо) реформи залишилися незавершеними.

Провівши земську, судову, військову, фінансову, освітню та інші реформи, тим самим заклавши основи громадянського суспільства, російський царизм не зробив останнього кроку – не створив відповідної новим реаліям політичної надбудови – не проголосив конституції і не скликав парламент. Саме тому модернізація у Росії не мала системного характеру, що суттєво ускладнювало перехід суспільства до більш прогресивного, порівняно з феодалізмом, капіталістичного способу виробництва.

Україна на початку XX ст. представляла собою один з найбільш розвинутих у промисловому відношенні районів Російської імперії. Тут було сконцентровано 20,9% промислових підприємств країни. Доля України у виробництві чавуну складала 69%, сталі – 57%, прокату – 58%. Тут випускалося понад 50% сільськогосподарських машин, 40% паровозів, цукрові заводи давали 81% загальноросійського виробництва цукру.

Промислова продукція України складала 48% (проти 40% у Росії в цілому) у її валовому продукті, тобто вона перетворилася в країну із середнім розвитком капіталізму. На початку XX ст. значно збільшилися іноземні інвестиції у промисловість України, за їх участю створюються монополістичні об’єднання – синдикати “Продуголь”, “Продамет”, “Продруда”, “Продвагон” тощо. За ступенем концентрації виробництва та монополізації капіталу Україна займала одне з перших місць у світі.

За переписом 1897 р. у промисловості України було зайнято 387 тис. робітників, у 1910 р. їх кількість становила 475 тис., а у 1917 р. зросла до 893 тис. У 1913 р. на 280 найбільших підприємствах України (понад 500 робітників) зосереджувалось 63,8% загальної кількості промислових робітників. Найбільшими центрами концентрації пролетаріату були Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Луганськ, Юзівка, Маріуполь.

Становище робітників було вкрай тяжким. Підприємці порушували закон від 2 червня 1897 р. про 11,5-годинний робочий день, доводячи його до 12-13

годин на добу. Заробітна плата була низькою, вона не забезпечувала (особливо у легкій та харчовій промисловості) прожиткового мінімуму. Ще гіршим робило становище пролетаріату широке застосування підприємцями штрафів. У 1904 р. було оштрафовано понад третину всіх робітників України. Вкрай незадовільними була техніка безпеки (у Донбасі у 1913 р. потерпіло від нещасних випадків 15,7% шахтарів) та житлові умови робітників.

На початку XX ст. близько 70% промислових робітників в країні були українцями.

Отже, російські реформи 60-70-х років здійснювалися за моделлю наздоганяючої модернізації, якій притаманні ініціювання реформ “згори”, вибіркове запозичення світових досягнень, пріоритетний розвиток окремих галузей, збереження багатоукладності в економічній сфері, поглиблення суспільних протиріч та посилення соціального напруження. Скасування кріпосного права і пов'язані з ним перетворення в українських землях – складовій Російської імперії – спричинили низку суперечливих тенденцій та процесів: з одного боку, вони зумовлювали збереження землеволодіння поміщиків та прогресуючий занепад і деградацію їхніх маєтків, обезземелення та розшарування -селянства, аграрне перенаселення, вимушені міграції, зростання протиріч між всестановою виборністю до земств і авторитарним режимом, між самодержавством і створюваною ним правовою державою тощо, з іншого боку – формували нестанову приватну власність на землю, сприяли становленню ринку робочої сили, стимулювали розвиток підприємництва, розширювали сферу функціонування ринкових відносин, створювали передумови для становлення громадянського суспільства.

9.2. **Український національно-визвольний рух у другій половині XIX ст. Громадівський рух.**

В наддніпрянській Україні інтелігенція виступала як за національний розвиток, так і за соціальну справедливість. Кількісно менша, ніж відповідні верстви в інших частинах імперії, українська інтелігенція натикалася на великі

перешкоди, встановлюючи контакти з неосвіченим і апатичним у своїй масі народом, якому вона прагнула допомогти. Ця двоєдина мета породжувала вдвоє більші проблеми й переслідування.

Однак, український рух продовжував зростати, доки аж на початку XX ст. він був готовий поширитися поза межі своєї традиційно вузької соціальної бази.

У 1855 р. консервативного Миколи 1. Звільнені із заслання Микола Костомаров, Василь Білозерський і, згодом, Тарас Шевченко з'їхалися до Петербургу (деякі з них зайняли відповідальні посади, наприклад, Костомаров став відомим професором історії) згуртували навколо себе молодих українців, утворивши в столиці імперії так звану громаду. Громади української інтелігенції до кінця століття слугуватимуть українського руху.

З метою поширення своїх поглядів у 1861 р. петербурзька група з великими труднощами отримала дозвіл на публікацію першого в Російській імперії українського часопису, що дістав назву «Основа». Його фундаторами були два багатих українці Василь Тарнавський і Григорій Ґалаґан. Протягом свого короткого 22-місячного існування «Основа» виступала засобом спілкування та формування національної свідомості української інтелігенції, розкиданої по всій імперії.

Водночас нове покоління прибічників українства в Києві, що складалося переважно із студентів, також утворило громаду. Кияни, яких налічувалося кілька сотень, зосередили зусилля на розвитку мережі недільних шкіл для неписьменного селянства. У період між 1859 і 1862 рр. вони відкрили на Київщині кілька шкіл, в яких навчалися сотні учнів.

На початку 1860-х років серед польської та спольщеної шляхти Правобережжя виділилася група студентів, сумління яких мучилося усвідомленням того, що їхній клас століттями гнобив селян, і які вирішили зблизитися з народом. Цю групу на чолі з Володимиром Антоновичем, що користувалася українською мовою, українським вбранням і трималася українських звичаїв, називали хлопоманами.

Напередодні польського повстання 1863 р. хлопомани відкрито порвали з польським суспільством, проголосивши себе українцями, і вступили до київської громади, поринувши у справу просвіти селянства, їхнє почуття обов'язку перед народом.

Володимир Антонович став славетним істориком України, довічним народовцем, визначним провідником українського руху. Значний внесок в українську справу зробили й такі його товариші, як Тадей Рильський, Павло Житецький, Борис Познанський та Костянтин Михальчук.

Натхнена прикладом киян, українська інтелігенція Полтави, Чернігова, Харкова та Одеси також заснувала свої громади, розширюючи мережу недільних шкіл, доки їхня кількість на Україні не наблизилася до сотні.

Члени громад занурювалися в уже традиційні царини етнографії, філології та історії. На зразок хлопоманів вони стали вбиратися, як українські селяни, дотримуватися їхніх звичаїв, споживати їхню їжу, спілкуватися з ними по шинках, співати їхніх пісень і — окрім своїх осель — розмовляти українською мовою. Вони розвинули культ козацтва й носили барвистий козацький одяг. Причому об'єктом їхньої ідеалізації були не козацькі гетьмани їй старшини, а волелюбні запорожці та гайдамаки, що, на їхню думку, символізували природні прагнення українських мас. У другій половині XIX ст. це романтичне й позбавлене політичного забарвлення поєднання ідеалізму, народництва та поклоніння всьому українському стало відомим під назвою українофільства.

Але навіть несмілива й поміркована діяльність українофілів викликала підозри. У 1863 р., в розпал повстання поляків та особливо великої підозріливості до всього. Царські чиновники доводили, що недільні школи — це, по суті, зловісна змова з метою пропаганди серед селянства українського сепаратизму. Такі невинні речі, як носіння української вишиваної сорочки чи співання народних пісень, трактувалися як підривна діяльність. Військовий міністр Дмитро Мілютін зайшов так далеко, що попереджав царя про наміри хлопоманів буцімто утворити самостійну українську державу.

Частина російської преси на чолі з такими ура-патріотичними газетами, як «Вестник Юго-Западной России», «Киевлянин» та «Московские ведомости», розпочала злісну кампанію проти українофілів та їхніх намагань начебто підірвати Російську державу.

Українці в свою чергу квапилися запевнити всіх у своїй лояльності. Антонович і 20 учасників київської громади опублікували відкритого листа, запевняючи російську публіку в тому, що їхньою метою «є лише освіта народу» і що всякі «розмови про сепаратизм є дурним жартом, оскільки нам він не тільки непотрібний, а й некорисний». Але ці запевнення мали незначні результати. У липні 1863 р. міністр внутрішніх справ Петро Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Друкувати «малороссийским наречием» дозволялося лише художні твори. Валуєв заявив, що української мови «ніколи не було, нема і бути не може». Незабаром після цього громади було розпущено, а ряд українських діячів заслали у віддалені частини імперії.

Майже ціле десятиліття українофілів змусили вичікувати свого часу. На початку 1870-х років ксенофобія 1863 р. почала розвіюватися, цензура—слабшати, а кияни — поступово відновлювати свою діяльність. В.Антонович (тепер уже професор Київського університету) із своїми колегами й за підтримки таких талановитих помічників, як Михайло Драгоманов, Олександр Русов, Микола Зібер і Сергій Подолинський, таємно утворили «Стару громаду», що дістала таку назву, аби відрізнити її старших і досвідченіших членів (їх налічувалося близько 70) від нових громад, що також з'являлися й складалися переважно із студентів. Українофіли знову зосередилися на неполітичній діяльності.

Діяльність ця значно розширилася із заснуванням у 1873 р. в Києві відділення Російського географічного товариства. Українофіли масово записувалися в цю напівофіційну організацію й фактично опанували нею. Під її прикриттям вони почали видавати архівні матеріали, заснували музей та бібліотеку, збирали українські документи.

У 1875 р. «Стара громада» придбала російську газету «Киевский Телеграф», перетворивши її на орган, який висвітлював події в українській перспективі.

Однак заборона українських видань лишалася великою перешкодою розвиткові національної культури. Щоб обминути ці обмеження. Куліш, Кониський, Драгоманов та інші встановили контакти з українцями в Галичині, використовуючи їхню україномовну пресу, й особливо газету «Правда», для поширення поглядів, заборонених у Росії.

В 1873 р. за допомогою аристократки Лизавети Скоропадської-Милорадович та цукрового барона Василя Симиренка вони започаткували й фінансували створення у Львові Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка, яке через кілька десятиліть (уже під назвою «Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка») стало неофіційною українською академією наук.

Але минуло небагато часу, як на українофілів упали нові підозри. У травні 1875 р. колишній член київської громади, багач і консерватор Михайло Юзефович надіслав до Петербургу петицію, в якій стверджував, що українофіли перетворилися на підривну організацію й ведуть серед селян пропаганду незалежності України. На довершення донощик додав, що українофіли поширюють антиросійську агітацію в Галичині й що весь їхній рух — не що інше, як австро-німецька змова. Реакцію уряду неважко було передбачити.

Стурбований Олександр II призначив імператорську комісію, куди ввійшов і Юзефович, яка рекомендувала цілком заборонити ввезення і публікацію українських книжок, користуватися українською мовою на сцені (на інші мови було перекладено навіть слова українських пісень, які виконувалися в театрі), а також закрити «Киевский Телеграф» і припинити субсидування галицької проросійської газети «Слово».

Міністерство освіти дістало розпорядження заборонити викладання в початкових школах будь-яких дисциплін українською мовою, вилучити із шкільних бібліотек книжки, написані або українською мовою, або ж

українофілами, замінити вчителів-українофілів на росіян. І нарешті, комісія пропонувала ліквідувати київську громаду й заслати ряд українських діячів, насамперед Михайла Драгоманова та Павла Чубинського. Олександр II, що відпочивав у німецькому містечку Емс, прийняв усі рекомендації комісії, й 18 травня 1876 р. набув чинності Емський указ.

Цей документ не лише став на перешкоді діяльності українофілів, але й ставив під сумнів деякі основні засади, що на них спирався український рух.

Найгостріше відчували потребу в нових ідеях молодші члени київської громади. Один із них, Михайло Драгоманов, трохи не власними силами взявся за розширення інтелектуальних та ідеологічних обріїв своїх співвітчизників. Попри те, що його погляди не дістали широкої підтримки серед української інтелігенції, вони спонукали багатьох молодших її представників виходити поза межі культурницької діяльності, порушувати в українському контексті ключові політичні, національні та соціально-економічні проблеми дня.

Метою, що її ставив перед Україною Драгоманов, було досягнення політичного та соціально-економічного статусу, подібного до статусу передових європейських країн.

При цьому він вважав, що набути його можна лише тоді, коли український рух дістане ширшу базу й апелюватиме до народу, порушуючи конкретні повсякденні питання. На його думку, українці (цей, як він казав, «плебейський народ» —пригнічений, змушений тяжко працювати, позбавлений своєї еліти) ідеально відповідали політичним програмам, що поєднували національні та соціально-економічні інтереси. Тому, підкреслював Драгоманов, істинний демократ повинен бути патріотом України, а істинний український патріот повинен бути демократом.

Твердо дотримуючись федералістських позицій, Драгоманов не виступав за відокремлення України від Росії. Але, побоюючись навіть потенційної загрози обмеження прав особи з боку сильної централізованої держави, він вважав за необхідне реорганізувати Російську імперію у вільну конфедерацію

автономних регіонів (створених не обов'язково на етнічних засадах), в якій рішення приймалися б насамперед на місцевому рівні.

У період репресій 1875—1876 рр. він відмовився зректися своїх поглядів, обравши натомість вигнання на чужину. Перед від'їздом із Києва він досяг угоди зі «Старою громадою», за якою зобов'язався при фінансовій підтримці громади видавати часопис, присвячений українській справі. Так виникла «Громада» — перший український часопис, що з перервами виходив з кінця 1870-х до початку 1880-х років у Женеві, де Драгоманов приєднався до нечисленної групи українських політемігрантів.

9.3. Україна в роки першої російської революції 1905-1907 рр. Піднесення українського національного руху. Україна в роки Третьочервневої монархії (червень 1907 – липень 1914 рр.). Столипінська аграрна реформа.

Напередодні першої російської революції в умовах загального суспільного піднесення в Україні посилюється національний рух, спрямований проти шовіністичної великодержавної політики царського уряду, за вільний розвиток мови і культури. Важливими подіями у національно-культурному житті стали відкриття влітку 1903 р. в Полтаві пам’ятника І.П. Котляревському та відзначення в грудні 1903 р. в Києві 35-річчя діяльності композитора М.В. Лисенка.

Пожвавлення національного руху сприяло виникненню перших політичних партій. 29 січня 1900 р. у Харкові було засновано Революційну українську партію (РУП), першим програмним документом якої стала брошура М. Міхновського “Самостійна Україна”. Лідери РУП Д. Антонович, М. Русов та ін. відмежовувалися від неї через її “націоналістичні тенденції”, тому М. Міхновський у 1902 р. створює свою Українську народну партію.

Поступово керівництво РУП (В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш) переходять на позиції соціал-демократії. Посилюються тенденції зближення з РСДРП. У грудні 1904 р. на II з'їзді РУП у Львові стався розкол, внаслідок якого

прихильники об'єднання з РСДРП (М. Меленевський та ін.) виділилися у окрему Українську соціал-демократичну спілку (“Спілку”). РУП на з'їзді у грудні 1905 р. прийняла назву Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) й висловилася за “право націй на культурне і політичне самовизначення”, за “автономію України з окремим сеймом”.

Поряд з політичними партіями в цей час виникають і культурно-просвітницькі організації – “Просвіти”. Протягом 1905-1907 рр. вони засновуються у Києві, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Ніжині, Кам’янець-Подільському та інших містах. Вони відкривали бібліотеки, організовували літературні та музичні вечори, лекції, видавали українською мовою газети та альманахи.

Початком революції стали події 9 січня 1905 р. в Петербурзі, де за наказом уряду була розстріляна мирна демонстрація робітників, які разом з сім’ями йшли до Зимового палацу з метою передати цареві петицію про свою нужду.

З перших днів революції соціал-демократичні організації України розгорнули агітаційну роботу в масах. Під її впливом робітничий клас України активно включився у революційний рух. Страйки охопили підприємства Донбасу, інших промислових районів. За даними того часу у перші три місяці страйкувало понад 128 тис. чоловік. На селі відбулося в той же час близько 140 селянських виступів.

Нові поразки царизму у російсько-японській війні (під Мунденом, у Цусімській протоці) справили революціонізуючий вплив на армію і флот. Першими в червні 1905 р. повстали матроси на броненосці “Потьомкін” на чолі з Г. Вакуленчуком та А. Матюшенко

У жовтні 1905 р. спалахнув всеросійський політичний страйк, під час якого в Україні страйкувало понад 120 тис. чоловік. Страйк змусив царя видати XVII жовтня Маніфест про “громадські свободи” і скликання законодавчої Думи.

Після жовтневого страйку соціал-демократичні організації активізували пропагандистську роботу у військових частинах. Під її впливом у листопаді

1905 р. відбулися повстання матросів у Севастополі під проводом лейтенанта П. Шмідта та солдатів саперної бригади у Києві на чолі з підпоручиком Б. Жаданівським.

На грудень 1905 р. робітники готували збройне повстання. Провідну роль у цьому процесі відігравали Ради робітничих депутатів, створені у жовтні. Основним центром збройної боротьби в Україні стала Катеринославська губернія. Кульмінаційною подією був бій в Горлівці 16-18 грудня між робочими дружинами ряду донецьких міст (близько 4 тис. чоловік) та царськими військами. Донецьке збройне повстання було жорстоко придушене.

У 1906-1907 рр. відбувається повільний спад революційного руху, у страйковій боротьбі на Україні прийняло участь у 1906 р. більше 90 тис. робітників, а у 1907 р. – лише 55 тис. на спад йде і селянський рух: 2 835 селянських виступів (в 1,4 рази менше, ніж у 1905 р.).

До I та II Державних дум потрапило понад 40 депутатів-українців, що об'єдналися в Українську думську громаду. Вона виступила з вимогою надати Україні політичну автономію і запровадити українську мову у школах, судах та місцевих адміністративних органах. Щоб допомогти УДГ, до Петербургу переїхав М. Грушевський.

3 червня 1907 р. було опубліковано царський маніфест про розпуск II Державної думи. Згідно з законом про вибори до III Думи 80% населення Росії позбавлялося виборчих прав, тому національно-демократичні партії України не змогли провести своїх представників до III Держдуми.

В країні розпочався період так званої столипінської реакції (1907-1909 рр.). У містах і селах лютували каральні військові команди. Тисячі робітників і селян були страчені без суду і слідства, десятки тисяч заслані на каторжні роботи.

Одночасно прем'єр П. Столипін намагався створити масову соціальну опору царському режиму у вигляді сільської буржуазії-куркулів. Царським указом від 9 листопада 1906 р. селянам дозволялося виходити з сільської общини на хутори та відруби, брати кредити в Селянському поземельному

банку для заведення власного фермерського господарства. В Україні протягом 1906-1915 рр. З общини вийшли від 20,5 до 48% селянських дворів. Одночасно з України до Сибіру було переселено близько 1 млн. селян. Та незабаром 70% з них повернулися назад.

В результаті столипінської реформи значно поглибився процес диференціації селянства. На 1917 р. в Україні налічувалось 4 221 тис. селянських господарств, з них бідняцьких – 2 431 тис. (57,1%), середняцьких – 1 273 тис. (29,9%), заможних – 517 тис. (12,2%).

Провал столипінської реформи зумовив фізичне знищення самого П. Столипіна, яке сталося під час вистави у Київському міському театрі 1911 р.

Важливим елементом політики царизму в період реакції було насадження ідеології великодержавного шовінізму й посилення національного гніту. На Україні влада закривала українські школи, клуби “Просвіти”, газети та журнали. Українцям, як і іншим “інородцям”, заборонялося співати пісні та читати вірші рідною мовою. Радикально настроєні в 1908 р. об’єдналися у “Товариство українських поступовців” (ТУП), що пропагувало ідею національної автономії України у межах майбутньої конституції Росії.

9.4. Західноукраїнські землі на початку XX ст. Соціально-економічний розвиток. Культурно-просвітницький рух.

В західноукраїнських землях, які на початку XX ст. перебували в складі Австро-Угорщини, промисловість займалася добуванням та первісною переробкою сировини, належала вона переважно австрійському, німецькому та французькому капіталу. Найбільш інтенсивний розвиток отримала нафтова промисловість (Беріслав). Західноукраїнські землі залишалися одним з основних постачальників лісу до європейських країн.

У Галичині на початку XX ст. налічувалося 170 тис. робітників, на Буковині – 72 тис., в Закарпатті – 14 тис. найманих робітників. Заробітна плата в них була в 2-3 рази меншала за ту, що отримували робітники у Австрії. Галичина залишалася відсталим аграрним регіоном Австро-Угорської імперії.

В той же час західноукраїнські народовці, користуючись певною політичною свободою, оголосили “нову еру”, на основі “австрійської конституції, вірності католицької релігії і австрійській державі” ставили мету створення “українського П’ємонту”.

В середині утвореної в 1890 р. за ініціативою М. Драгоманова “Українсько-руської радикальної партії Галичини” згодом виділилося три угруповання: соціал-демократичне (І. Франко, М. Павлика), власне радикальне та націонал-демократичне (В. Будзиновський, С. Данилович).

На початку XX ст. основною політичною силою у Галичині була націонал-демократична партія (з 1899 р.), якою керували М. Грушевський, К. Левицький, Ю. Романчук та Д. Савчук. Вона діяла в руслі народовської ідеї “українського П’ємонту”, який був розрахований на перетворення Галичини в плацдарм боротьби з “російським імперіалізмом”. На таких же позиціях стояла радикальна партія Буковини (С. Смаль-Стоцький, М. Василько). “Русько-католицький союз” (О. Барвінський, А. Шептицький) разом з греко-католицькою церквою відстоював інтереси австрійської монархії.

Не менш реакційною силою була партія “москвофілів” – “Руська народна партія” (О. Мончаловський), що об’єднувала великих землевласників та чиновництво, також заперечувала існування самого окремого українського народу.

Під впливом першої російської революції загострилася боротьба в краї за політичні свободи. Однак новий виборчий закон 1907 р. забезпечував панівне становище австро-угорських та польських буржуїв та поміщиків. Нарешті в лютому 1914 р. крайовий сейм схвалив новий виборчий закон, за яким українським партіям у парламенті краю відводилось 27,2% місць.

9.5. Українські землі в роки Першої світової війни. Національно-визвольний рух в умовах війни.

1 серпня 1914 р. вибухнула Перша світова війна. Її розпочали два імперіалістичні угруповання держав: Троїстий союз (Німеччина,

Австро-Угорщина, Італія) і Антанта (Англія, Франція, Росія). Метою війни була анексія чужих територій, здобуття ринків збуту та джерел сировини, розорення конкуруючої нації. Водночас уряди воюючих країн намагалися на хвилі шовінізму відвернути увагу народних мас від внутрішніх проблем.

Україні судилося у повній мірі пережити трагедію цієї війни: її сини гинули по обидва боки фронту, територія Галичини перетворилася на театр воєнних дій і чотири рази переходила з рук в руки. В вересні 1914 р. російські війська проводять вдалий наступ у Галичині, захопивши фортецю Перемишль та більшість краю. У квітні 1915 р. німецькі армії генерала Макензена відбили Перемишль та розвили наступ на Львів. У червні 1916 р. російські війська під командуванням генерала О. Брусилова провели операцію прориву, внаслідок якої знов зайняли Галичину та Буковину. В липні 1917 р. внаслідок потужного наступу австро-німецьких військ вони знов здобули Галичину. Всі ці військові операції супроводжувалися численними жертвами, в тому числі серед мирного населення.

Воєнні дії супроводжувалися репресіями щодо місцевого населення з боку військових адміністрацій. Австрійська влада звинувачувала у своїх провалах “зрадників-москвофілів”. Вона пам’ятала, що напередодні війни секретні плани австрійського генштабу видав Росії полковник А. Редль, русин за походженням.

Десятки тисяч галичан були кинуті в концтабори, страшніший з яких Телергоф був в 1916 р. закритий через втручання міжнародного Червоного хреста. Не відставали і союзники з Антанти. В Канаді в концтаборах було ув’язнено близько 25 тис. юнаків – вихідців з Галичини. Російська військова адміністрація проводила в західноукраїнських землях насильницьку русифікацію. Десятки уніатських священників (зокрема митрополит А. Шептицький) були ув’язнені в монастирях на півночі Росії.

В своїх діях російська влада опиралась на “Карпато-русский освободительный комитет”, утворений галицькими москвофілами (В. Дудневич) в Києві на початку війни.

В свою чергу, австрійська влада мала підтримку в організації “Союз визволення України”, що була створена у Відні членами УСДРП А. Жуком, В. Дорошенко та лідерами “Спілки” М. Меленевський, О. Скоропис та ін. на боці австрійської армії виявила бажання воювати значна частина галицької молоді, вихована у військово-спортивних, пожежних та юнацьких організаціях “Сокіл”, “Січ” та “Пласт”.

З 16 тис. добровольців було сформовано 2-тисячний легіон Українських січових стрільців (УСС). Погано озброєні, без належного командного складу (у чині сотника тут числився Василь Вишиваний – Вільгельм Габсбург, претендент на український трон), січові стрільці обороняли від царських військ Тужицький перевал у Карпатах, гору Маківку. Великих втрат вони зазнали під час боїв з українцями з Кубанського козачого корпусу. Потрапивши в російський полон, січові стрільці згодом відіграли значну роль у подіях 1918-1920 рр. в Україні. Подібну роль відігравали також сформовані в Австрії та Німеччині з військовополонених українців Синьожупанна та Сірожупанна дивізії.

9. 6. Українська культура кінця XIX - початку XX ст. Модерн. Реалізм.

У XIX - на початку XX ст. українська культура досягла свого розквіту. Це був період, позначений зростанням національної самосвідомості. На цій хвилі розгортається творчість цілої плеяди українських митців, які збагатили вітчизняну духовну скарбницю. Видатною постаттю цього періоду був Тарас Шевченко, якого вважають основоположником критичного реалізму в українській літературі.

XX століття для України стало часом великих випробувань, важливих суспільно-політичних подій, що часто призводили до знищення засад національно-культурного буття, були згубними для діячів культури та не сприяли збереженню культурних цінностей. Та незважаючи на складні катаклізми, українська культура продовжувала плідний розвиток.

Незважаючи на урядові заборони, розширювалася сфера вживання української мови. Розвиткові українського книгодрукування перешкоджала

цензура, яка постійно обмежувала видання книжок українською мовою. Рідною мовою заборонялося користуватися під час проведення наукових та громадських заходів. Проте українська мова поступово проникає в різні сфери народного буття. Прогресивні діячі відстоювали право на навчання в школах рідною мовою; були створені україномовні підручники для початкової школи. У Львівському та Чернівецькому університетах існували українознавчі кафедри.

Під час революції 1905-1907 рр. в Україні поширюється діяльність "Просвіт", що видавали літературу українською мовою, читали лекції, відкривали бібліотеки. Діяльність "Просвіт" часто була пов'язана з національно-визвольною боротьбою.

На початку XX ст. у Західній Україні поширюється січовий рух, що орієнтувався на відродження традицій запорізької військової справи.

Значну роль у пропаганді української літератури, досліджень з історії, археології, етнографії відіграли журнали "Киевская старина", "Українська хата", "Літературно-науковий вісник". На Заході України національно свідомі наукові сили об'єдналися в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (1892, діє донині). На Сході України (у Києві, Харкові, Одесі) також існували наукові товариства, що сприяли поширенню технічних знань, вивченню та охороні пам'яток старовини.

Бурхливим було мистецьке життя на початку XX ст. У цей час працюють класики української літератури - І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, письменники молодшої генерації - В. Винниченко, О. Олесь, В. Стефаник; корифеї українського театру М. Кропивницький, М. Старицький, М. Садовський, М. Заньковецька; композитори М. Лисенко, К. Стеценко, С. Людкевич, О. Кошиць; художники В. Кричевський, Г. Нарбут, М. Бойчук.

В українській прозі реалістичний напрямок розвивала Марко Вовчок (Марія Віленська). Послідовно реалізм проявився у творчості таких видатних письменників, як Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний (Рудченко).

Українську класичну сатиричну поезію увінчали твори знаменитого українського байкаря Леоніда Глібова та сатиричні вірші (так звані співомовки) Степана Руданського.

У своїх повістях, віршах Іван Франко описував життя селян, робітників, інтелігенції Галичини, що знаходилася під владою Австро-Угорської імперії. Він написав також багато публіцистичних і літературно-критичних статей українською, польською і німецькою мовами. Його драма «Украдене щастя» і досі йде на сценах театрів України, на її основі було знято декілька кінофільмів.

Чудовою поетесою і письменницею була Леся Українка. У своїх поетичних працях вона розглядала важливі філософсько-історичні та естетичні проблеми.

Українське село напередодні й у період революції 1905–1907 рр. показали у своїх творах М. Коцюбинський, В. Винниченко, В. Стефаник та ін. Багато хто з цих письменників перекладав українською мовою художні твори світової літератури.

Романтизм і символізм присутні у творчості поета-емігранта Олександра Олеся (Олександр Кандиба, 1878–1944). Представником української емігрантської літератури був і Богдан Лепкий, на поетичному доробку якого позначилися впливи декадентської західноєвропейської поезії. Його перу належить також кілька романів (серед них «Мазепа»).

У творчості видатного українського літератора Михайла Коцюбинського досягнення реалізму, поєднані з новими імпресіоністичними засобами.

Українська культура початку XX ст. розвивалася у руслі загальносвітових тенденцій, тяжіючи до авангарду. Так, українські письменники Східної України, об'єднані навколо журналу "Українська хата" (А. Кримський, М. Вороний, М. Філянський, Г. Чупринка тощо), утверджували потребу в творенні нових суспільних і національних форм буття.

У руслі авангарду розвивався український живопис початку XX століття. Молоді художники відмовлялися від академічних традицій, намагалися в нових естетичних формах вирішити складні проблеми, що поставали перед суспільством. Український образотворчий авангард єднав нашу культуру з європейською.

Українське мистецтво початку XX ст. було вищим щаблем розвитку нашої культури. Вона намагалася подолати традиційні стереотипи; акцентувала увагу не на відображенні довколишнього світу, а на відтворенні внутрішнього світу людини.

У цей час у культурній сфері чітко вимальовуються дві тенденції – збереження національно-культурної ідентичності (народництво) та пересадження на український ґрунт новітніх європейських зразків художнього самовираження (модернізм). Своєрідною моделлю народництва і модернізму стала "нова школа" української прози (М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина), яка в своїй творчості органічно поєднувала традиційні для вітчизняної літератури якості (етнографізм, розповідь від першої особи та ін.) з новітніми європейськими здобутками – символізмом та психоаналізом.

В українській літературі першим модерністські гасла висунув у 1901 р. поет М. Вороний, який на сторінках "Літературно-наукового вісника" в програмному відкритому листі закликав повернутись до ідеї "справжньої запашної поезії", тематично і жанрово розширити існуючі в тогочасній літературі рамки. Естафету у М. Вороного прийняла група галицьких письменників "Молода муза" (П. Карманський, В. Пачовський, О. Луцький та ін.), яка в 1907 р. оприлюднила свій маніфест, що містив критичні зауваження щодо реалізму в літературі та орієнтувався на загальноєвропейські зразки та тенденції.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. стиль модерн набуває поширення і в українській архітектурі, що знайшло свій вияв у геометрично чітких лініях споруд, динамічності їх форми. У цьому стилі побудовано залізничні вокзали Львова, Києва, Жмеринки, Харкова, перший в Україні критий ринок (Бессарабський). Найяскравішими постатями архітектурного модернізму були В. Жуков, О. Вербицький, М. Верьовкін та ін. Пошуки та експерименти архітекторів-модерністів мали за мету забезпечити максимальну функціональність будівлі, зберігши при цьому чіткість у лініях фасаду.

Українська скульптура початку XX ст. теж не уникла модерністських тенденцій. Під впливом західних мистецьких шкіл формується ціла плеяда українських скульпторів-модерністів – М. Гаврилко, М. Паращук, В. Іщенко, П. Війтович та ін. їхній творчості властиві контрастні світлотіньові ефекти та глибокий психологізм. Так, О. Архипенко збагатив мову пластики XX ст.: він змусив порожній простір стати органічним і дуже виразним елементом композиції. Йому належать твори "Ступаюча жінка", "Жінка, яка зачісується" та ін.

У живописі прихильниками модерністських експериментів були М. Жук, О. Новаківський, В. та Ф. Кричевські та ін.

Варто підкреслити, що український варіант модернізму був досить своєрідним і мав свої особливості. Через те, що українські землі не мали власної державності, були роз'єднані й фактично перебували в статусі провінцій, суспільний розвиток у них був уповільненим, порівняно з провідними європейськими країнами, отже, і конфлікти між цивілізацією і культурою, художником і суспільством не були такими гострими. Ці фактори і визначили приглушений, нерозвинутий характер українського модернізму. Окремі злети світового рівня тільки відтіняли загальну провінційність та глибоку традиційність української культури.

Український модернізм не сформувався як національна самобутня течія, а виявлявся лише в творчості окремих митців. Цей стиль, особливо в літературі, зазнав значного впливу романтизму, що пояснюється як традицією, так і ментальністю українського народу, для якого романтизм є органічним елементом світобачення в будь-яку добу. Своєрідність українського варіанта модернізму полягає в тому, що він із естетичного феномену перетворився на культурно- історичне явище, став спробою подолання провінційності, другорядності, вторинності української національної культури, формою залучення до надбань світової цивілізації. Він ніби символізував перехід українського суспільства від етнографічно-побутової самоідентифікації, тобто

вирізнення себе з-поміж інших, до національного самоусвідомлення – визначення свого місця й ролі в сучасному світі.

Запитання для самоперевірки

1. Які причини призвели до реформ середини XIX ст. в Російській імперії?
2. Автором брошури “Самостійна Україна”, яка вийшла у Львові і вважається програмою РУП, був:

   а) В.Антонович; б) С.Петлюра; в) М.Міхновський.
3. Дайте характеристику розвитку революційного процесу у 1905 р. та у 1906-1907 рр.
4. Столипінська аграрна реформа та українці.
5. Який зміст вкладається в поняття “український П’ємонт”?
6. У чому полягає трагедія українського народу під час Першої світової війни?
7. Назвіть основні тенденції розвитку української культури кінця XIX - початку XX ст.

Лекція 10. Боротьба за відновлення державності України (1917-1920 рр.)

Метою лекції є ознайомлення студентів з процесом консолідації українського національного руху після Лютневої революції в Російській імперії, зі спробами українців створити власну незалежну державу в складних умовах зовнішньої загроз, висвітлити особливості процесу українського державотворення у 1917 – 1920 рр. Для досягнення мети необхідно розглянути такі питання:

1. Лютнева революція в Росії та її вплив на Україну.
2. Створення Центральної Ради та проголошення автономії України.
3. Проголошення УНР. Війна Радянської Росії проти УНР. Четвертий універсал Центральної Ради.
4. Українська держава часів гетьмана П. Скоропадського.
5. Українська Народна Республіка за доби Директорії. Проголошення

ЗУНР

6. Боротьба за владу в Україні в 1919-1920 рр. Проголошення УСРР (УРСР). Встановлення радянського режиму в Україні.

7. Культурна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. В. Вернадський і Україна.

Література

1. Бойко О. Д. Історія України. К., 2021.
2. Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. К., 1996
3. Гуржій О. І., Реєнт О. П. Павло Скоропадський. К., 2013.
4. Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П. та ін. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917 – 1922 роки. К., 2015.
5. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919 – 1928). К., 1996.
6. Мицик Ю., Бажан О. Історія України. К., 2014.
7. Нариси історії української революції 1917-1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. К., 2012.
8. Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 років. К., 2016.
9. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. В 4 т. К., 2010.

10.1. Лютнева революція в Росії та її вплив на Україну

Хід першої світової війни та положення всередині Російської імперії на кінець лютого 1917 р. стає для російського царизму фатальним. Стихійна хвиля народного невдоволення швидко переросла в революцію. Протягом надзвичайно короткого часу (з 23 лютого до 2 березня) самодержавство зазнало поразки, Микола II відрікся від влади і в країні фактично встановився республіканський лад.

Після Лютневої революції влада формально перебувала в руках Тимчасового уряду. Його соціальною базою, в тому числі і в Україні, були промислова буржуазія, землевласники, чиновники. Ці соціальні верстви почали

створювати громадські ради і комітети на місцях, які розглядалися Тимчасовим урядом як органи місцевої влади.

Тимчасовий уряд проголосив політичні права і свободи, скасування національних і релігійних обмежень, смертної кари, ліквідацію репресивних органів попередньої системи, оголосив амністію. Як випливає із самої назви, Тимчасовий уряд був покликаний забезпечувати порядок і законність в країні, до скликання Установчих зборів. Проте життя і нестабільна політична ситуація внесли свої корективи в ці плани. Тимчасовий уряд досить швидко втратив авторитет серед широких верств населення.

Майже одночасно із Тимчасовим урядом, в центрі і на місцях виникають альтернативні органи влади – Ради депутатів. В середині 1917 року в Україні їх кількість сягала 252. В них домінували соціалістичні партії есерів та соціал-демократів.

Безпосередніми наслідками Лютневої революції 1917 р. для України стали: паралельна поява конкуруючих владних структур Тимчасового уряду і Рад, у діяльності яких домінував соціальний акцент, та Центральної Ради, у роботі якої надавалася перевага вирішенню питань національного розвитку; стягнення в революційну діяльності народних мас; активний вихід армії на сцену внутріполітичної боротьби; силові методи вирішення суспільних проблем; зростання ролі політичних партій та активізація національних рухів.

10.2. Створення Центральної Ради та проголошення автономії України

Добу Центральної Ради фахівці поділяють на два етапи: автономістичний (березень 1917 р. — січень 1918 р.) та самостійницький (січень-квітень 1918 р.).

За кілька днів після падіння царського режиму представники найбільших організацій Києва створили Виконавчий комітет, який мав діяти від імені Тимчасового уряду. В той же час, радикальні ліві створили альтернативний орган влади – Київську раду робітничих і селянських депутатів. 17 березня 1917 року в Києві виникла й третя організація, створена власне українцями – Центральна Рада, створена поміркованими лібералами з Товариства українських поступовців на чолі з Євгеном Чикаленком, Сергієм Єфремовим і Дмитром

Дорошенком, а також соціал-демократами, очолюваними Симоном Петлюрою. Пізніше до складу Центральної Ради вступила Українська партія соціалістів-революціонерів (Микола Ковалевський, Павло Христюк, Микита Шаповал). Президентом було обрано Михайла Грушевського.

Центральна Рада одержала значну підтримку з боку населення. За своїм походженням, прибічники Центральної Ради належали до інтелігенції, сільських вчителів, нижчого духовенства, дрібного чиновництва, земських урядників, молодших офіцерів та заможних селян.

Центральна Рада для "Нової тимчасово-демократичної Росії" стає лакмусовим папірцем, на якому російські ліберали та демократи показали своє імперство. Не визнання Центральної Ради з їх боку, лише пришвидшило події української революції.

23 червня Центральна Рада видає Перший універсал. В ньому проголошувалась автономія України у складі Російської імперії. Трохи згодом, Центральна Рада створює Генеральний Секретаріат, який мав стати виконавчим органом влади. Очолив Генеральний Секретаріат Володимир Винниченко.

Проголошення Першого універсалу вороже сприйняли росіяни України, а також Тимчасовий уряд в Петрограді. В середині липня він висилає до Києва делегацію на чолі з Олександром Керенським. Але провал російського наступу в Галичині змусили Тимчасовий уряд до поступок. Росіяни визнали Генеральний секретаріат і автономію України (правда, обмежену п'ятьма губерніями – Київською, Полтавською, Подільською, Волинською та Чернігівською). За словами Ореста Субтельного, "це визнання ознаменувало апогей впливу й авторитету Центральної Ради".

Але для продовження революційних перетворень в українському суспільстві, Центральній Раді бракувало, висловлюючись сучасними термінами, ефективного менеджменту. Нескінченно багато часу було згаяно на парламентські суперечки, одночасно нехтували такими нагальними проблемами, як забезпечення правопорядку, забезпечення міст продуктами, організація роботи залізниць; залишалося нерозв'язаним питання перерозподілу

земель. В самій Центральній Раді розгорівся конфлікт між соціал-демократами і соціалістами-революціонерами. Зона впливу Центральної Ради звузилася до Києва та його околиць. Решта ж території України була полишена на власний розсуд.

В додачу до вищесказаного, представники Центральної Ради вороже ставилися до армійців і царських чиновників, причому цю ворожість нерідко демонстрували на діях. Так, улітку 1917 року близько 300 тис. українських солдат присягнули на вірність Центральній Раді. Генерал Павло Скоропадський надав у розпорядження Центральній Раді українізований корпус із 40 тис. бійців. Цю допомогу було відкинуто. У Центральній Раді вірили, що із перемогою революції необхідність в армії відпала.

Таким чином, створення Центральної Ради і проголошення автономії України відповідало вимогам часу і було логічним кроком у розвитку української національно-демократичної революції. Проте, ідейна обмеженість, певний ідеалізм, а також молодість і брак політичного досвіду (вік багатьох з українських політичних діячів коливався в межах 20-30 років) стали на заваді рішучих і безкомпромісних кроків, яких вимагає створення власної держави.

10.3. Проголошення УНР. Війна Радянської Росії проти УНР. Четвертий Універсал Центральної Ради.

Вже в день петроградського перевороту більшовиків Центральна Рада утворює Крайовий комітет охорони революції в Україні. У жовтні 1917 р. в Україні розгорнулася боротьба між трьома політичними силами – прибічниками Тимчасового уряду, опорною точкою яких був штаб Київського військового округу (КВО); більшовиками і представниками Центральної Ради. Спроба більшовиків підняти повстання в Києві зустріла опір. Протягом 29 – 31 жовтня тривали жорстокі бої. Радівці уклали угоду з більшовиками і примусили штаб Київського військового округу 31 жовтня погодитися на умови, запропоновані Радою. 7 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалює III Універсал, у якому проголошувалося створення Української Народної

Республіки (УНР) у межах дев'яти українських губерній. Він накреслював програму: скасування поміщицького землеволодіння; запровадження 8-годинного робочого дня; встановлення державного контролю над виробництвом; надання національним меншинам “національно-персональної" автономії; забезпечення демократичних прав і свобод; скасування смертної кари, амністію політв'язням; скликання 9 січня 1918 р. Українських Установчих зборів. Універсал, окресливши Україну як незалежну державу, залишив федеративний зв'язок із Росією.

Більшовицькі організації України характеризувала строга централізація і надзвичайно висока дисципліна. Завдячуючи чисельній і широко розповсюдженій агітаційній мережі, широкі маси населення симпатизували більшовикам. Дії більшовиків були спрямовані на захоплення влади в Україні та встановлення більшовицького режиму. Прискорювачем подій наприкінці 1917 р. став Маніфест РНК з ультимативними вимогами до Центральної Ради, від 3 грудня. У ньому, з одного боку, визнавалася УНР, а з іншого – здійснювалися грубі втручання у її внутрішні справи. Ультиматум містив чотири вимоги: відмовитися від дезорганізації фронту, не пропускати через Україну козачі формування, пропустити більшовицькі війська на Південний фронт, припинити роззброєння радянських полків і червоноармійців. У цей час 4 грудня у Києві розпочав роботу Всеукраїнський з'їзд рад, на якому більшовики планували захопити владу демократичним шляхом, але сил виявилося замало: серед 2,5 тис. делегатів вони становили незначний відсоток. Всеукраїнський з'їзд рад ухвалив резолюцію про підтримку Центральної Ради та кваліфікував ультиматум РНК, як замах проти УНР як чинник, здатний “розірвати федеративні зв'язки”. Більшовики разом з лівими есерами, деякими українськими соціал-демократами та кількома безпартійними (всього 127 осіб) залишили Всеукраїнській з'їзд рад і перебралися до Харкова. 11-12 грудня 1917 р. відбувся альтернативний з'їзд Рад, що проголосив встановлення радянської влади в УНР та обрав Центральний виконавчий комітет рад України. Його рішення були визнані правочинними Радянською Росією.

З 5 грудня 1917 р., Центральна Рада перебувала в стані війни з Раднаркомом Росії. Захопивши Харків, більшовицькі війська в середині грудня оволоділи залізничними вузлами – Лозовою, Павлоградом, Синельниковим. Діями радянських військ керував харківський центр, до складу якого входили В. Антонов-Овсієнко, М. Муравйов та С. Орджонікідзе. У Києві 15 грудня було утворено Особливий комітет з оборони України (М. Порш, С. Петлюра). Опорою Центральної Ради були підрозділи Вільного козацтва (Гайдамацький Кіш Слобідської України, Галицький курінь січових стрільців тощо) та добровольчі формування. Основну силу більшовиків становили частини регулярної російської армії, що перейшли на їх бік. 25 грудня В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про наступ проти УНР. Радянські війська чисельністю 30 тис. чол, очолювані М. Муравйовим, оволоділи Катеринославом, Олександрівськом, Полтавою, Лубнами.

В цей час Центральна Рада ухвалює IV Універсал, від 11 січня 1918 р., який декларував низку положень: 1) проголошувалася незалежність УНР; 2) на уряд покладалося завдання довести до кінця переговори з Центральними державами; 3) гарантувалася передача землі селянам; 4) констатувалася націоналізація лісів, вод та підземних багатств краю; 5) взято курс на запровадження монополії на виробництво і торгівлю залізом, тютюном та іншими товарами і встановлення державного контролю над банками; 5) ставилося завдання скликати Українські Установчі збори.

Проте такий крок став запізнілим. На початку 1918 р. Центральна Рада втрачає позицію за позицією. Нерішучість Центральної Ради призвели до того, що у вирішальний момент 16 січня 1918 р. у бою під Крутами, де вирішувалася доля Києва, вона могла розраховувати лише на 420 студентів, гімназистів та юнкерів, більшість з яких загинула. Більшовицькі війська М. Муравйова 26 січня 1918 р. увійшли до столиці УНР.

Потерпівши поразку на теренах України, Центральна Рада спробувала взяти реванш у зовнішньополітичній сфері. Вже 2 грудня 1917 р. між країнами Австро-Німецького союзу та Радянською Росією було підписано угоду про

перемир'я, а через тиждень у Брест-Литовську розпочалися мирні переговори. Генеральний секретаріат Центральної Ради 12 грудня 1917 р. звернувся з нотою до всіх воюючих сторін про те, що будь-яка угода, підписана Росією, не буде правочинною в Україні. 29 грудня було офіційно визнано учасником процесу делегацію України, на чолі з В. Голубовичем. Мирний договір між УНР і країнами німецького блоку було підписано 26 січня 1918 р. Він передбачав: 1) встановлення кордонів; 2) відмову від взаємних претензій на відшкодування збитків, заподіяних війною; 3) взаємний обмін військовополоненими; 4) взаємний обмін надлишками промислових та сільськогосподарських товарів; 5) встановлення взаємних митних пільг; 6) налагодження дипломатичних відносин.

18 лютого 1918 р. німці розпочали наступ. Під тиском 450-тисячної армії більшовики на початку березня залишили Київ. До травня німецько-австрійське військо зайняло майже всю Україну і Крим. Фактично було встановлено окупаційний режим.

Таким чином, проголошення Української Народної Республіки стало реакцією на жовтневе більшовицький переворот в Петрограді. Під тиском переважаючих сил радянських військ Центральна Рада втрачає територію, вплив, владу. Однак, Брестська мирна угода давала їй шанс для політичної самореалізації.

10.4. Українська держава часів гетьмана П. Скоропадського

Навесні 1918 р. і так вкрай нестабільна політична ситуація в Україні, загострилася ще більше. Унаочнилася можливість поновлення більшовицької експансії, Центральна Рада виявилася неспроможною опанувати ситуацію. Крім того, над Україною нависла загроза на перетворення її на німецьке генерал-губернаторство. В такому випадку, ситуацію намагалися опанувати інші, відмінні від Центральної Ради, політичні сили.

Соціальна опора гетьмана Скоропадського складалася із поміщиків, буржуазії та старого зрусифікованого чиновництва. До національної ідеї ці

люди в кращому випадку ставились байдуже.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР, а Всеукраїнський хліборобський з'їзд проголосив П. Скоропадського гетьманом України. Внаслідок державного перевороту виникло нове державне утворення – гетьманат “Українська держава”. Суть перевороту полягала в зміні парламентської форми правління на авторитарну створити нову модель української Держави, яка була б здатною зупинити дезорганізацію суспільства. Очоливши гетьманат, П. Скоропадський зосередив усю повноту влади. Він призначав отамана (голову) Ради міністрів, мав право затверджувати і розпускати уряд, контролював зовнішньополітичну діяльність держави. Було налагоджено грошову систему, створено державний бюджет, відроджено промислові підприємства та біржі.

Соціальна база Гетьманату не відповідала курсу на розбудову національної державності. Спроби повернути поміщикам землю фактично ревізія “стихійної аграрної реформи”, збільшення тривалості робочого дня в промисловості до 12 годин, заборона страйків сприяли формуванню опозиції. У липні-серпні 1918 р. піднімається антигетьманська хвиля страйкового руху, активізуються повстанські загони селян (40 тис. осіб). Поразка Німеччини у війні позбавила Українську державу гаранта стабільності. Спроби гетьмана змінити орієнтири (проголошення федеративного союзу з небільшовицькою Росією) не могли врятувати ситуацію. 14 грудня 1918 р. війська Директорії вступили до Києва і П. Скоропадський був змушений зректися влади і незабаром виїхав за кордон.

Отже, спроба консервативних політичних сил стабілізувати ситуацію в Україні зазнала невдачі. Україна за часів Гетьманату перетворилась на осередок реакції. Окремі успіхи Гетьмана та його однодумців, особливо в культурній сфері, про які мова в окремому розділі, виявилися замалими, щоб втримати владу.

Вузька соціальна база, і орієнтованість П. Скоропадського на захист її інтересів, стала однією із причин його невдачі. Україні бракувало власної

боєздатної армії, до того ж, держава була занадто залежна від австро-німецьких збройних формувань, що стало ще однією причиною. Реставрація старих порядків стала третьою причиною.

Саме ці вищеназвані фактори штовхнули опозицію до активних дій і поваленню гетьманського режиму.

10.5. Українська Народна республіка за доби Директорії. Проголошення ЗУНР

У травні 1918 р. партії просоціалістичної орієнтації утворили Український національно-державний союз (з серпня Український національний союз). Для керівництва виступом обрали тимчасовий верховний орган УНР – Директорію – у складі В. Винниченка (голова), С. Петлюри, Ф. Швеця, О. Андрієвського, А. Макаренка. Противники уряду П. Скоропадського підіймають проти нього збройне повстання і переходять до активних бойових дій. Після розгрому 18 листопада 1918 р. під Мотовилівкою сил гетьмана армія УНР контролювала майже всю територію України.

26 грудня 1918 р. Директорія видала Декларацію, в якій вона оголошувала про свій намір встановити необхідний баланс між реформами і забезпеченням порядку, віддавши при цьому перевагу реформам. Одним із головних положень стала обіцянка експропріювати державні, церковні і великі приватні землеволодіння, і передати їх згодом у власність селян. Директорія задекларувала своєю соціальною базою робітників, селян і "трудової інтелігенції". З цією метою уряд скликав з'їзд робітників, який мав стати представницьким і законодавчим органом.

Але більшість із поставлених цілей уряду Директорії досягти не вдалось. Між українськими політичними партіями стався розкол. Причиною цього було те, що ключове питання (якою має бути нова влада - парламентською демократією чи українським різновидом системи Рад) залишалося невизначеним. Ліві радикали на чолі із В. Винниченком вважали, що українці мають надати перевагу суспільним перетворенням, перейнявши у російських

більшовиків систему Рад. Помірковані соціалісти на чолі із С. Петлюрою у свою чергу, навпаки, вважали захопленість суспільними перетвореннями шкідливою для молодої держави, коли всю увагу потрібно було зосередити на створенні власної армії та державного апарату.

Зовнішньополітична загроза і нестабільна внутрішньополітична ситуація не полишали демократії жодного шансу. Єдиний вихід вбачався в запровадженні диктатури. Тому, грудневий 1918 р. Трудовий конгрес віддав усю повноту влади Директорії, яка перетворилася на диктатуру С. Петлюри. Протистояння лідерів, відсутність єдності щодо завдань та політичної орієнтації. Так, якщо В. Винниченко та його прибічники обстоювали "радянську платформу", виступали за союз з більшовицькою Росією проти Антанти та пріоритетне вирішення соціальних проблем, то С. Петлюра зі своїми соратниками схилявся до зближення з Антантою, а першочерговим завданням вважав зміцнення держави через посилення армії та її адміністративних органів.

В той час, більшовики зрозуміли, що військова експансія не допоможе їм встановити контроль над Україною. Тому урядом Радянської Росії було обрано модель війни з використанням маріонеткового уряду. Наприкінці листопада 1918 р. у Курську утворився Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим. 24 грудня 1918 р. в газеті "Известия" був опублікований циркуляр Наркомату закордонних справ РСФРР про те, що внаслідок анулювання Брестського мирного договору РНК РСФРР більше не визнає Україну як самостійну державу. Радянські війська дедалі більше заглиблювалися в українську територію, ведучи наступ на Полтаву, Катеринослав і Донбас. Крім того в січні 1919 р. два отамани Григор'єв і Зелений оголосили про перехід на радянські позиції (50 тис.). Катеринославська губернія була центром діяльності формувань Махна, який не визнавав уряду Директорії.

За таких обставин уряди УНР і ЗУНР, намагаючись зміцнити свої позиції, 1 грудня у Фастові укладають попередню угоду про об'єднання двох республік. Урочисте проголошення Акту возз'єднання відбулося 22 січня 1919 р. в Києві.

Проте акт возз'єднання сподівань не виправдав. Як УНР, так і ЗУНР не мали реальних сил, щоб посилити інтеграцію та державність, між республіками існували розбіжності в політичних позиціях та орієнтації на міжнародній арені. Таким чином, Акт Злуки багато в чому став суто символічним кроком.

Крім Акту воз'єднання із ЗУНР, Директорія вдалася до спроби налагодження контактів з Антантою. Проте, країни Антанти свої надії покладали на Денікіна і не розглядала Директорію як серйозного політичного гравця.

Сили директорії катастрофічно танули, наприкінці січня 1919 р., із 100-тисячної армії залишилось 21 тис. бійців. Армія страждала від нестачі матеріального постачання та озброєння, незадовільного санітарного стану. Після того, як радянські війська 12 січня захопили Чернігів, 19 січня – Полтаву, а 27 січня – Катеринослав, поразка Директорії стала очевидною. 5 лютого 1919 р. війська УНР залишають Київ, а навесні радянська влада була встановлена майже на всій території України.

Таким чином, приходу Директорії до влади сприяли широке невдоволення реакційною політикою уряду П. Скоропардского. Внаслідок помилкових дій попередньої влади, Директорія отримала широку народну підтримку. Формування численної армії провелось достатньо швидко, як і вдалося у відносно короткий строк перемогти прибічників Гетьманату. Авторитетні та впливові лідери – С. Петлюра і В. Винниченко користувалися всенародною повагою. Проте суперечлива внутрішня політика і протистояння політичних лідерів стало дестабілізуючим фактором. Сили армії швидко розтанули. Директорія опинилася у міжнародній ізоляції. До цього всього додавався наступ більшовиків. Всі перечисленні фактори призвели до втрати контролю за розвитком подій.

16 жовтня 1918 р. австрійський імператор Карл видав маніфест, суть якого полягала в пропозиції народам, що входили до складу Австро-Угорської імперії, створити власні сейми, які б представляли новостворені держави. В ідеалі, ці

новостворені держави мали утворити федерацію в межах колишньої Австро-Угорської імперії.

Українські парламентарі, депутати галицького й буковинського сеймів 18 жовтня 1918 р. утворили у Львові Українську Національну Раду, яка поставила питання проголошення Української держави. Але така позиція вступила в протиріччя з намірами поляків – споконвічних конкурентів українців на цій території, які вже 28 жовтня в Кракові створили польську ліквідаційну комісію, завдання якої полягало в передачі влади польській адміністрації, що мав відбутися 1 листопада 1918 р.

Коли стало зрозуміло, що парламентськими методами успіху не досягти, у справу втрутились українські офіцери, які ще у вересні 1918 р. утворили Центральний військовий комітет. В ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1,5 тисячі українських вояків на чолі з сотником УСС Д. Вітовським оволоділи Львовом.

Українська Національна Рада згодом поширила свій вплив на значну територію, що охоплювала 70 тис. кв. км., а населення майже 6 млн. 11 листопада було утворено Державний секретаріат на чолі з К. Левицьким, а через два дні було затверджено конституційні основи Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Поляки поступово почали відвойовувати втрачені після активних дій української армії позиції. 21 листопада збройні формування поляків захопили Львів. На протязі короткого часу, польська армія почала контролювати 10 із 59 повітів. Уряд Західноукраїнської Народної Республіки змушений був переїхати до Тернополя, а потім до Станіслава.

ЗУНР енергійно шукала підтримки на міжнародній арені і відкрила посольства в Австрії, Угорщині, Німеччині. Але світове співтовариство визнавати ЗУНР не поспішало. За цих обставин уряди ЗУНР і Директорії угоду про об'єднання ЗУНР та УНР. Хоча ця подія мала символічний характер і до справжнього об'єднання справа не дійшла, зближення дало практичні наслідки під час реорганізації Української Галицької Армії (УГА) значну роль відіграли офіцери, рекомендовані урядом УНР, насамперед генерал

М. Омелянович-Павленко, який став командувачем УГА. Реорганізована УГА, у середині січня 1919 р., методично витісняла поляків з Галичини. Збройні формування ЗУНР розпочали в середині лютого 1919 р. Вовчухівську операцію. Успішний початок операції був перерваний втручанням представників Антанти. Західні держави направили 22 лютого 1919 р. до Галичини місію, яка намагалася переконати керівництво ЗУНР у необхідності припинення протистояння та перенесення питання про належність Галичини на розгляд Паризької мирної конференції. Час, який було втрачено на переговори, поляки використали для зміцнення своєї армії. Польські збройні формування відтіснили УГА від Львова та поновили залізничне сполучення з Перемишлем. Стратегічна ініціатива знову вислизнула з рук української сторони. Нова спроба замирення закінчилася невдачею. У травні 1919 р. польський уряд направив на український фронт 80-тисячну армію генерала Й. Геллера. Вже на початку червня 1919 р. польські війська контролювали майже всю Галичину.

Вся повнота влади перейшла до диктатора ЗУНР Є. Петрушевича. 7-28 червня 1919 р. УГА провело Чортківську офензиву, що мала на меті стабілізувати ситуацію. Ця операція розгорталася успішно, але хронічна нестача зброї та боєприпасів, посилення міжнародного тиску стали основними причинами поразок, які розпочалися після 27 червня 1919 р. 16-18 липня формування УГА перейшли річку Збруч і Східна Галичина опинилася під польською окупацією.

Таким чином, зумовлені Першою світовою війною революційні процеси, призвели до падіння Австро-Угорської імперії. Однією з новостворених держав стала Західноукраїнська Народна Республіка. З моменту її виникнення вона зіткнулася з претензіями на західноукраїнські землі сусідніх держав, особливо Польщі; збройною агресією на територію ЗУНР; міжнародним невизнанням. Ці фактори призвели до окупації Західної України польськими військами.

10.6. Боротьба за владу в Україні в 1919-1920 рр. Проголошення УРСР (УРСР). Встановлення радянського режиму в Україні

1919 р. увійшов у історію України встановленням радянської форми

державності. Першим кроком стала відмова більшовиків від попередньої назви держави – Українська Народна Республіка. З 6 січня 1919 р. держава, що стверджувалася радянськими силами, одержала нову назву – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Тимчасовий робітничо-селянський уряд України з переїздом до Харкова зазнав значних змін. По-перше, на чолі уряду, за рекомендацією В. Леніна, став Х. Раковський. По-друге, він став називатися Радою народних комісарів (РНК), а підрозділи – народними комісаріатами.

Юридичне оформлення радянської державності відбулося 10 березня 1919 р., коли III Всеукраїнський з'їзд рад в Харкові прийняв першу Конституцію УСРР. В ній прокламувалися скасування приватної власності, влада робітничого класу, свобода слова, зібрань і союзів тільки для трудового народу. Влада трудящих мала здійснюватися через систему рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Центральними органами визначено Всеукраїнський з'їзд Рад, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) та РНК, до компетенції яких входили всі загальнодержавні питання.

Модель соціальне-економічної політики РНК України дістала назву “воєнний комунізм”. Вона полягала в націоналізації підприємств, забороні свободи торгівлі, згортанні грошового обігу, запровадженні карткової системи розподілу продуктів, мілітаризації, встановленні державного контролю за виробництвом, загальній трудовій повинності, продовольчій розкладці. Продрозкладка була одним з елементів встановлення продовольчої диктатури, що включала монополію на утримання твердих цін, створенні комітетів бідноти, формуванні продзагонів для примусової хлібозаготівлі.

Така політика не подобалася українському селу, особливо заможним селянам і середнякам. Навесні 1919 р. очолювані отаманами Зеленим (Д. Терпило), Соколовським, Гончарем (Батрак), Орловським та іншими селяни почали повстання. У квітні відбулося 98 виступів, а в червні-липні — вже 328. Піком антибільшовицьких повстань став виступ збройних формувань М. Григор'єва. Григор'євцям швидко вдалося захопити Катеринослав, Черкаси,

Кременчук, Миколаїв, Херсон. Проте Григор'єва не підтримали інші лідери повстанців – Н. Махно і Зелений. Радянські війська придушили виступ М. Григор'єва.

Внутрішній фронт поглинав все більше сил та ресурсів УСРР, роблячи крах більшовицького режиму неминучим.

Таким чином, 1919 р. на теренах України мала місце чергова спроба утвердження більшовицького режиму. Проявами цього процесу стали організація радянської державної структури і прийняття першої Конституції УСРР. Економічним підґрунтям реалізації більшовиками своїх планів була політика "воєнного комунізму". Відповіддю українського народу на продрозкладку став повстанський рух, що набув характеру епідемії.

Межа 1919-1920 рр. характеризується безладом і анархією на території України. Наприкінці весни 1919 р. повстанський рух суттєво знесилив радянську владу в Україні, що стало помітним на тлі посилення Добровольчої армії А. Денікіна. Вже 4 травня денікінці оволоділи Луганськом, згодом їм підкорилися Маріуполь, Харків, Катеринослав. А. Денікін 3 липня 1919 р. підписує "Московську директиву" – наказ про наступ на Москву, складовою якого було оволодіння Україною. Наприкінці липня денікінці встановили свій контроль над Кримом та майже над усім Лівобережжям.

У послабленні радянської влади С. Петлюра розгледів шанс на проведення контрнаступу на Правобережжі. Об'єднана армія УНР і ЗУНР налічувала майже 80 тис. осіб. 11 серпня 1919 р. створено Штаб Головного отамана. Але протиріччя між українцями виявилися одразу: якщо лідер ЗУНР Є. Петрушевич для боротьби з Польщею та радянською Росією ладен був укласти угоду з Денікіним, то С. Петлюра саме в Денікіні бачив основного ворога, для перемоги над яким не виключав союзу з радянською стороною. Спільний похід військ УНР і ЗУНР, що розпочався наприкінці липня 1919 р., спочатку розгортався досить успішно – протягом серпня вони захопили Вінницю, Житомир, Бердичів та ін. 30 серпня частини УГА вступили до столиці і розпочали підготовку до параду, який мав відбутися наступного дня. Проте вже вдосвіта 31 серпня

кіннота Добровольчої армії через міст, на якому українське військо не виставило охорони, вдерлася до міста. Так денікінці встановили контроль над значною територією Києва.

Українські частини невдовзі залишили Київ і потрапили у своєрідний "трикутник смерті": між радянськими військами, білогвардійською армією та збройними формуваннями Польщі. До цього всього додалася епідемія тифу, яка восени 1919 р. поглинула майже 3/4 особового складу українського війська. За цих обставин командуючий УГА М. Тарнавський змушений був розпочати переговори з денікінцями. Укладена 6 листопада 1919 р. угода переводила збройні формування УГА під командування білих.

Отже, збройні формування ЗУНР та УНР виявилися переможеними під час жорсткої боротьби в другій половині 1919 р. за контроль над Україною. Переможцем вийшла білогвардійська Добровольча армія (правда, ненадовго). Вона поділила українські землі на три області — Харківську, Київську та Новоросійську на чолі з губернаторами. Характерними рисами окупаційного режиму стали встановлення терористичної диктатури; застосування репресій; обстоювання гасла "единой й неделимой России"; відновлення поміщицької влади; відродження свободи торгівлі; ліквідація 8-годинного робочого дня; обіцянки аграрної реформи; обмеження вжитку української мови; 9) посилення шовінізму і національної ворожнечі.

Така політика викликала обурення та протест народних мас. Стихійна хвиля народного невдоволення посилила партизанський рух, який налічував у своїх рядах 100 тис. Найпотужнішою течією повстансько-партизанського руху була махновська. 5 серпня 1919 р. Н. Махно видав наказ про утворення Революційної повстанської армії України. 20 вересня 1919 р. на ст. Жмеринка між махновцями та петлюрівцями була укладена угода про боротьбу з Денікіним. Одержавши від Петлюри зброю та боєприпаси, Махно взяв під контроль територію від Перекопа до Бердянська і від Каховки до Синельникового. Денікін направив проти них армійський та кінний корпус. Н. Махно змушений був залишити Північну Таврію та відійти до

Катеринослава. Слабкістю білогвардійців скористалися більшовики. Їх жовтневий наступ призвів до втрати А. Денікіним стратегічної ініціативи, а вже в березні 1920 р. більшовики володіли майже всіма великими містами України.

Дві попередні поразки більшовиків на території України спонукали їх до перегляду тактики. Зважаючи на специфіку України, на український грунт неможливо було механічно перенести російську модель більшовизму. Більшовики визнали, що їх головними помилками на українській території були грубі реквізиції і недооцінка національного фактору.

В. Ленін вдався до іншої тактики - він надав російській більшовицькій владі українського забарвлення. Тому утворення 21 грудня 1919 р. третього українського радянського уряду супроводжувалося проукраїнською риторикою. На високі, проте не на ключові, посади уряду були призначені кілька українців. Партійні діячі отримали вказівку користуватися українською мовою.

Більшовики припинили колективізацію, яка в Україні зустрічала набагато більший опір, ніж в Росії. Зрозумівши, що дістати підтримку заможних селян неможливо, партія акцентувала увагу на середняках і бідних селянах. Також, активніше партія втілювала політику створення і підтримки комітетів незаможних селян (комнезамів).

Проте остаточну перемогу більшовиків в Україні забезпечила чисельна Червона Армія. До осені 1919 р. Червона Армія нараховувала у своїх лавах 1,5 млн. солдатів, а весною 1920 р. їх кількість зросла до 3,5 млн. Але навіть набагато чисельніша радянська армія не могла гарантувати більшовикам остаточну перемогу. Головним ворогом більшовиків в Україні залишалось українське селянство, що продовжувало проти них партизанську війну.

Виникає питання, чому ж українцям не вдалося створити власну державу і відвоювати незалежність у 1917-1920-рр.

Першою причиною поразки українців стало відсутність міцного і чисельного середнього класу, який є основою демократій XX ст. Українська нація на той час була сформована в недостатній мірі. З усіх соціальних класів і груп, які складали українське населення, найактивнішим політичним гравцем

стала інтелігенція, але вона складала лише 2-3% населення.

Другою причиною стала неготовність селянства сприйняти ідею національного будівництва. Селянство було найчисельнішою групою населення, але його розпорошеність і вузькість мислення стали непереборними для політичних діячів. У більшості своїй селяни не могли, чи просто не хотіли підтримувати ідею розбудови власної державності.

Третьою причиною стала чисельна перевага ворога – поляків на Західній Україні, і більшовиків для Наддніпрянської України.

Четверта причина - брак ресурсів для ведення війни проти іноземних загарбників.

П'ятою причиною стала відсутність міжнародної підтримки. Країни Антанти більше схилялись до того, щоб надавати допомогу полякам і білим, до ідеї української національної держави вони ставились без розуміння. Цьому також є своє пояснення: по-перше, відсутність розуміння українських реалій; по-друге, антиукраїнська пропаганда польських діячів і білих; по-третє, Антанта вороже сприймала Україну через її союзні стосунки із Німеччиною.

Проте, революція принесла і певні здобутки і досягнення, нереальні для часів царату. За короткий період – чотири роки революції, українці призвичаїлись до демократії, і, хоча ще не навчилися відстоювати свої національні інтереси і права, то принаймні зрозуміли, що це можливо. По-друге, внаслідок революційних подій, велике приватне землеволодіння було знищено, і, хоч і на короткий період, але головна мрія українського селянина була здійснена: він став повноправним володарем землі.

21 квітня 1920 р. голова дипломатичної місії УНР А. Левицький та міністр закордонних справ Польщі Я. Домбський підписали політичну та торговельно-економічну конвенції. Підписана угода стосувалися таких питань: 1) Польща визнавала незалежність УНР; 2) українському населенню в Польщі і польському в Україні гарантувалися національно-культурні права; 3) УНР погоджувалася на анексію Польщею західноукраїнських земель. 24 квітня 1920 р. між Польщею та УНР було укладено військову конвенцію, суть якої полягала

в об'єднанні сил для боротьби з більшовиками. Вже 25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські військові почали бойові дії. Раптовість удару, краще озброєння та потрійна перевага в силах принесли успіх. 6 травня польсько-українське військо увійшло до Києва. Після форсування Дніпра польські та українські частини були зупинені на лінії Вишгород – Бориспіль. Червона армія перегрупувала сили і вже 14 травня розпочала контрнаступ. 26 травня було не тільки визволено Київ, Вінницю та Коростень, а й розпочато наступ на Львів.

Поступово польсько-радянська війна для більшовиків перетворювалася на наступальну. Але проблеми в радянських військах наростали. Відрив від тилів, швидкі темпи просування та значні втрати знесилили Червону армію. Створивши шестикратну перевагу, польські війська перейшли в наступ. У жовтні 1920 р. між Польщею та радянською Росією було укладено перемир'я, яке примусило 35-тисячне військо УНР вести боротьбу самостійно. 18 березня 1921 р. між протидіючими сторонами було укладено Ризький мирний договір, суть якого полягала у визнанні Польщею існування УСРР та переході під контроль польської держави Підляшшя, Холмщини, Західної Волині та Західного Полісся.

Після того, як у листопаді 1920 р. радянські війська вибили Врангеля з Криму та розгромили основні сили махновських повстанських загонів, громадянська війна в Україні фактично завершилася.

Таким чином, укладена Польщею та УНР Варшавська угода не дала змоги реалізувати плани С. Петлюри. Відповіддю на швидкий наступ польсько-українського війська став потужний контрнаступ більшовицьких сил. Завершення громадянської війни засвідчувало не тільки перемогу радянської влади на теренах колишньої Російської імперії, а й поразку національно-патріотичних вил та територіальний розкол українських земель.

10. 7. Культурна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії.

Чотири роки революції стали епохальною подією для української історії.

Цей період - достатньо важкий для вивчення. Основна причина – надзвичайна велика ступінь насиченості подіями. На відміну від "втраченого часу", як називав XIX століття М. Драгоманов, коли вся країна була перетворена на глуху провінцію, коли, з причини її занедбаності і запустіння, будь-який незначний випадок перетворювався на значну подію, революцію можна вивчати буквально по хвилинам.

Великі надії і великі розчарування не могли не позначитися і на тогочасній культурі. І, як це не парадоксально, але були і певні успіхи, а досягнення в певних царинах культури, перевершили навіть царські часи.

Особливо помітними зрушення в галузі культури і освіти відбулися за доби гетьмана П. Скоропадського. Відкрито університети в Києві і Кам'янці-Подільському; створено понад 150 українських гімназій; видано кілька мільйонів підручників українською мовою; засновані Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку, Український театр драми та опери, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр.

В числі новостворених навчальних закладів – і Одеський політехнічний інститут. Інститут був створений з ініціативи громадськості, яку підтримала міська рада. Тому, було підготовлено і відправлено звернення до Уряду Гетьмана Скоропадського з метою дозволити відкриття вишу. 31 серпня 1918 р. указом П. Скоропадського ця ініціатива була підтримана. Так починається історія Одеського національного політехнічного університету.

У листопаді 1918 відбулася епохальна подія: відкрито Українську Академію Наук, президентом якої став відомий вчений В. І. Вернадський.

Також, зрушення відбулися і в духовній сфері. Влітку 1918 р. було утворено Українську автокефальну православну церкву, яку очолив митрополит В. Липківський.

Цей час, з його настроями, надіями і розчаруваннями, позначився і на літературі. Висловом цих потрясінь є вся творчість В. Винниченка. Автора передусім цікавили питання родинного і суспільного життя; він висвітлює такі

теми, як боротьба за краще життя, нужда і горе. В. Винниченко показує соціальні протиріччя. Цими мотивами проникнуті його оповідання ("Краса і сила", "Кузь та Грицунь", "Історія Якимового будинку" та ін.), повісті ("По-Свій", "Рівновага", "Голота", "Божки") і драми ("Щаблі життя", "Memento", "Базар", "Брехня", "Закон", "Гріх").

Позначилися бурхливі події революції і на поезії. 1918 р. дебютував Павло Тичина із збіркою "Сонячні кларнети", пізніше вийшла збірка "Золотий гомін". Поезія "раннього" Тичини на щабель вище його пізнішого творчого доробку, коли митець, щоб вижити, змушений був співати пеани радянській владі.

У 1917 р. відновлено "Літературно-науковий вісник", який виходив до 1919 р. Заснована також видання нових журналів: "Шлях" у 1917 р. і "Мистецтво" у 1919 р. Одночасно, з 1917 до 1919 р. виходив бібліографічний журнал "Книгар".

Таким чином, революційна доба внесла нову, свіжу хвилю, в українську культуру. Поруч із руйнаціями, виникають нові явища, нові імена. Перший крок до відродження української культури було здійснено ще за часів Гетьманату. В літературі постали нові імена. Як в царині політики, українці виходять на новий щабель, діставши хоч і негативний, проте досвід, політичної боротьби, так і в царині культури відбувається пробудження. І від подальших дій уряду, вже радянського, залежало, чи розквітне українська культура, або, чи буде вона зарублена на корню.

Запитання для самоперевірки

1. Установіть відповідність між прізвищами історичних осіб та політичними інститутами, які вони очолювали:

а) О. Керенський 1) Директорія

б) С. Петлюра 2) ЦР

в) М. Грушевський 3) Тимчасовий Уряд

2. Встановіть відповідність між Універсалами УЦР та їхнім змістом:

а) І Універсал 1) проголошення України самостійною

	незалежною державою
б) II Універсал	2) проголошення УНР у складі Російської Федеративної республіки
в) III Універсал	3) проголошення автономії України у складі Росії
г) IV Універсал	4) відкладення питання про українську автономію до Всеукраїнських установчих зборів

3. Які причини зумовили поразку Директорії УНР?

4. В чому полягає значення проголошення ЗУНР?

5. Від позиції якої соціальної групи українського суспільства залежала доля Української незалежності?

6. Охарактеризуйте культуру революційної доби.

Лекція 11. Міжвоєнний період в історії українського народу (1921 – 1939 рр.)

Мета лекції: висвітлити політичні, соціально-економічні та культурні процеси на українських землях у міжвоєнний період; показати суперечливість і трагічність цього періоду для українського народу, розділеного між чотирма країнами; виявити особливості політики кожної з держав, до складу якої увійшли українські землі, щодо українського народу.

Для досягнення означеної мети необхідно розглянути такі основні питання:

1. УСРР на початку 20-х років. Міжнародне і внутрішнє становище. НЕП. Українізація. Створення СРСР.

2. Соціально-економічні перетворення в радянській Україні. Індустріалізація. Колективізація. Голодомор 1932-1933 рр. Процес формування тоталітарного режиму в СРСР.

3. Національно-культурне будівництво. Політика коренізації. «Розстріляне відродження».

4. Західноукраїнські землі у 20 – 30-ті роки. Українські землі у складі

Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Література

1. Білокінь С. Масовий терор як зачіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідженн. К.,1999.
2. Бойко О. Д. Історія України. К., 2021.
3. Долженков О. Тоталітаризм в Україні: Проблеми формування та трансформації. К., 2000.
4. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – К., 1994.
5. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр. ХХ ст). К., 1991.
6. Конквест Р. Жнива скорботи. К., 1993.
7. Кульчицький С. В. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст.: Історичні нариси. К., 2002.
8. Мицик Ю., Бажан О. Історія України. К., 2014.
9. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). К., 2021
10. Пиріг О. НЕП: більшовицька політика імпровізації. К., 2001.
11. Політична історія України / за ред. В.І. Танцюри. К.:, 2001.
12. Україна – Польща 1920 – 1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / Упоряд., коментарі, вступ. ст.: Р. С. Рубльова, О. С. Рубльов. К., 2012.
13. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків, 2016.

Для українського народу мирний період між двома світовими війнами виявився трагічним. Поділені між чотирма країнами –Радянським Союзом, Польщею, Румунією та Чехословаччиною – Україна змушена була жити за законами, що ухвалювалися за її межами. При уьому нехтувались як економічні, так і національні інтереси українців.

11.1. УСРР на початку 20-х років. Міжнародне і внутрішнє становище. НЕП. Створення СРСР

На початок 1920-х років УСРР формально була самостійною державою. Вихід із міжнародної ізоляції і активні дії української дипломатії могли створити ілюзії незалежної держави. Але фактично УСРР та інші радянські республіки утворювали одну державу без назви завдяки панівній у кожній із них єдиній Комуністичній партії. Зовнішньополітична лінія УСРР визначалася рішення Політбюро ЦК КП(б)У, який не був самостійною структурою, а керувався рішеннями з Москви.

Внутрішнє становище УСРР визначалося глибокою кризою. Воєнні дії, що точилися майже безперервно протягом семи років завдали величезної шкоди народному господарству України. Чисельність промислових робітників скоротилася наполовину. Значно скоротилося виробництво промислової продукції, яка становила 1/10 довоєнного рівня.

Продовольство в селян держава вилучала методом продрозкладки (складова політики «воєнного комунізму»), що викликало значне невдоволення діями влади, і, в свою чергу, призвело до політичної нестабільності. Вилучати хліб у селян ставало дедалі важче, і навіть небезпечно. Майже на всій території України поширювався повстанський рух. Наприкінці 1920 – початку 1921 р. у повстанських загонах налічувалось понад 100 тис. осіб.

У *1921-1923 рр*. тривав голод викликаний посухою та скороченням виробництва продовольства внаслідок господарської руїни. У 1921-1922 рр. голодувало 5,6 млн. осіб, що становило 25 % населення УСРР. Взимку 1922-1923 рр. прокотилася друга хвиля голоду. На думку деяких істориків, поруч із природними причинами, голод посилювався також інтенсивним вивозом зерна за межі республіки (в голодуюче Поволжжя, в промислові центри Росії, насамперед до Москви та Петрограду,; з 1922 р. почався вивіз зерна за кордон).

Лише весною 1922 р. влада визнала наявність голоду в Україні і дозволила міжнародним організаціям надавати допомогу, що тривала до червня 1923 р. Зокрема, велику допомогу надав славетний дослідник Арктики Ф.Нансен, який прибув до україни як комісар Міжнародного Червоного Хреста та віддав для

закупки продовольства частину одержавні нобелівської премії.

В умовах голоду повстанський рух позбавився підтримки селянства та пішов на спад, голод втихомирив селян ефективніше ніж каральні більшовицькі експедиції. Тому, чимало дослідників вважають, що у 1921-23 рр. в Україні вперше було застосовано терор голодом як форма здійснення державної політики.

З метою подолання кризи більшовики запроваджують **нову економічну політику (неп).** 15 березня 1921 р. Х з'їзд РКП(б) прийняв постанову «Про заміну розкладки натуральним податком».

Неп передбачав систему заходів, спрямованих на використання "в інтересах будівництва соціалізму" товарного виробництва, ринкових відносин, економічних методів господарювання. Найважливішими з них були: зміна продрозкладки на продподаток; денаціоналізація частини промислових підприємств, насамперед дрібних; допуск приватного капіталу, заохочення іноземних концесій; відмова від натуралізації господарських відносин та запровадження вільної торгівлі (на території України діяло біля 75 тис. приватних торгових закладів); нормалізація фінансової системи (відновлено у повному обсязі грошовий обіг, банки, кредитні установи, проведено грошову реформу 1922 – 1924 рр., яка зупинила інфляцію); децентралізація керівництва промисловістю. Неп поширювався не тільки на одноосібні селянські господарства, але й на радгоспи. Селянство повністю освоїло конфісковану в поміщиків землю й перевищило дореволюційний рівень виробництва сільськогосподарської продукції.

Зазначимо, що неп запроваджувався в Україні з більшими труднощами, ніж у Росії, оскільки в керівництві КП(б)У виявилося чимало опонентів цьому.

Проте, незважаючи на значні позитивні зрушення, наприкінці 1920-х рр. неп було згорнуто. Головна причина такого кроку – несумісність капіталістичної моделі економіки із адміністративними методами в економіці, які обрали більшовики, і від яких вони змушені були відійти на деякий час під тиском обставин.

Шлях до створення єдиної великої, строго централізованої держави розпочався ще за часів громадянської війни і остаточно процес завершився тільки у 1925 р.

Березні 1922 р. з ініціативи Х.Раковського ЦК КП(б)У звернувся до більшовицького центру з пропозицією конкретизувати відносини Російської федерації з Україною. Аналогічні заяви поступили від Білорусії та Закавказької Республіки. З цього приводу була створена комісія на чолі з Й.Сталіним, яка врешті запропонувала ідею культурної автономії національних республік в Російській федерації. Це рішення сприйняли неоднозначно – н., Раковський та Скрипник виступили категорично проти.

26 вересня 1922 р. Ленін надіслав листа до Політбюро ЦК РКП (б), в якому висунув і обґрунтував нову форму державного союзу Радянських республік. Пропонувалося, щоб Російська і Закавказька федерації, Україна і Білорусія утворили новий союз федерацій. 10 грудня 1922 р. VIII Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив Декларацію про утворення Союзу РСР. 30 грудня 1922 р. І з'їзд Рад СРСР затвердив Декларацію про утворення СРСР і союзний договір. Союз складався із чотирьох республік - РСФРР, УСРР, БСРР і ЗСФРР (Грузія, Вірменія, Азербайджан).

Конституційне оформлення Союзу завершилося 26 січня 1924 р., коли II з'їзд Рад СРСР остаточно затвердив першу Конституцію СРСР. У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УРСР.

В Конституції було окреслено коло питань, які належали до компетенції вищих органів влади СРСР: зовнішня політика, збройні сили, кордони, транспорт, зв'язок, планування народного господарства. Формально, кожна республіка мала право виходу із Союзу, але процедура не була прописана. Фактично, СРСР перетворився на унітарну, жорстко централізовану державу.

Таким чином, процес створення нової держави тривав 8 років і пройшов через декілька складних і суперечливих етапів: революція і проголошення демократичних прав і свобод, громадянська війна і боротьба за владу між різними політичними силами, економічна криза, голод, запровадження непу як

тимчасовий крок, із метою її подолання. У 1920-ті роки більшовики пішли на поступки населенню. Цей період характеризується демократичністю і лібералізмом – неп і українізація сприяли піднесенню темпів економічного розвитку і пожвавленню соціальної активності населення.

11.2. Соціально-економічні перетворення в радянській Україні. Індустріалізація. Колективізація. Голодомор 1932-1933 рр. Процес формування тоталітарного режиму в СРСР

Наприкінці 20-х років внутрішньополітична ситуація в Радянському Союзі змінилася. Із приходом до влади Й. Сталіна стали відчутними тенденції до повернення деяких аспектів політики царської Росії, зокрема, сурового централізму і одноосібної влади. Й. Сталін відмовився від ленінської концепції світової революції, взявши курс на "побудову соціалізму в одній, окремо взятій країні". Втілення амбіційних планів Сталіна вимагало багатьох зусиль і великих жертв. Особливо яскраво соціально-економічні процеси 1930-х років позначилися на Україні.

Індустріалізація стала одним із найамбіційніших проектів людства XX ст., що перетворила відстаючу аграрну країну в одну із найпередовіших промислових країн світу. Але реалізація такого надзавдання вимагала надзусиль і методів, які аж ніяк не можна назвати ні гуманними, ні навіть законними.

У грудні 1927 р. відбувся XV з'їзд ВКП (б) було затверджено директиви першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, розрахованого на 1928/29 – 1932/33 господарські роки. У них висувалися три взаємозв'язані завдання: прискорений розвиток воєнної промисловості, розгортання часткової колективізації сільського господарства і підвищення добробуту народу. Завдання дійсно були приголомшуючі: забезпечити загальне зростання промисловості на 250%.

Джерела фінансування індустріалізації:

- інвестування важкої промисловості за рахунок легокої та харчової та сільського господарства;

- примусові державні позики;
- збільшення випуску горілчаних виробів;
- прибутки від зовнішньої торгівлі;
- використання трудового ентузіазму робітників;
- використання неоплатної праці – суботники, недільники;
- випуск паперових грошей, не забезпечених золотом;
- примусова праця політв'язнів;
- конфіскація церковного і монастирського майна;
- запровадження карткової системи розподілу продуктів;
- політика «ножиці цін» та ін.

Перший п'ятирічний план був сприятливий для України, яка отримала 20% капіталовкладень. В Україні розташовувалось 12 підприємств – 7 новобудов та 5 докорінно реконструйованих старих підприємств. До новобудов належали 3 металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпрогес, Дніпроалюмінбуд, Краммашбуд, ХТЗ. Гігантами серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівничий завод і 4 металургійні заводи. Розвивалась електроенергетика. У харчовій промисловості виникли нові галузі – маргаринова, молочна, маслоробна, комбікормова, хлібопекарська. Проте у другому і третьому п'ятирічних планах пріоритет надавався розвитку промислових центрів Уралу.

Індустріалізація призвела до епохальних змін не тільки в економічному розвиткові України, вона стала чинником змін у багатовіковому укладі життя. Бурхливий розвиток підприємств призвів до розростання старих міст і виникненню нових. Швидкими темпами відбувався процес урбанізації. Між 1926 і 1939 рр. чисельність міських мешканців виросла вдвоє. Також, зросла й етнічна частка українського населення. Якщо у 1920 р. українці складали 32% міського населення, то в 1939 р. українці вже складали 58% міських жителів.

Взимку 1927-1928 рр. спалахнула *хлібозаготівельна криза*. Селяни відмовлялися задешево продавати зерно. Сталін був розлючений непокірністю селян, яку він назвав "саботажем". Для подальшого проведення індустріалізації

необхідно було встановити економічний і політичний контроль над селом. Нова економічна політика замінювалася на політику воєнно-комуністичного штурму з продрозкладкою, забороною торгівлі, картковою системою, інфляційним випуском паперових грошей, розоренням заможних селян.

Механізм *суцільної колективізації сільського господарства було запущено на листопадовому (1929 р.) Пленумі ЦК ВКП(б*). Створена комісія під керівництвом наркома землеробства СРСР Я.А. Яковлева визначила терміни суцільної колективізації в основних зерновиробних районах. В Україні планувалося закінчити колективізацію восени 1931 або навесні 1932 р.

Усуспільнювалися не тільки засоби виробництва, але й продуктивна худоба та птиця. У відповідь на насильство селяни відповіли масовим невдоволенням, відкритим протестом аж до антирадянських збройних виступів. Знищення худоби набрало масового характеру. Завісу таємниці, яку радянська влада тримала над причинами і перебігом Голодомору протягом всього свого існування, відносно нещодавно, стали відкривати архіви СБУ. Визиски і репресії радянської влади стали причиною масових протестів. В 1930 р. кількість протестуючих історики нараховують у 1,2 млн. осіб. У першому півріччі 1932 р. 56% протестних виступів у СРСР припадало на Україну.

Селяни вступали до колгоспів неохоче. До березня 1930 р. до колгоспів вступило близько 3,2 млн. селянських господарств України. Ця цифра не влаштовувала Сталіна, так як більшовики розраховували на більшу кількість. 1 лютого 1930 р. у Москві відбулася нарада партійних керівників Російської федерації і України, яка виробила заходи щодо виправлення становища. 2 березня газета "Правда" надрукувала статтю Сталіна "Запаморочення від успіхів", у якій засуджувалися "перегини", відповідальність за які Сталін цілком переклав на місцевих працівників. Селяни сприйняли цю заяву Сталіна як відступ від політики колективізації і почали масово виходити із колгоспів.

З осені 1930 р. почався новий наступ на селянство. Впродовж 1931 р. необхідно було завершити колективізацію. Знову постало питання ліквідації куркульства як класу.

Під визначення куркульських підпадали всі селянські господарства, які мали хоча б одну з вказаних нижче ознак:

- використання найманої праці;
- наявність млинів, крупорушок, олійниць, інших промислових підприємств;
- систематичне здавання в оренду складного сільськогосподарського реманенту;
- здача в оренду приміщень;
- наявність членів сім'ї, які займаються торгівлею, лихварством або мають інші прибутки.
- Фактично одну з цих ознак мало кожне третє селянське подвір'я, що вело сімейне фермерське господарство.

У 1932 р. ситуація в сільському господарстві була катастрофічною. Певною мірою це призвело до Голодомору 1932-1933 рр. Голод був наслідком спроби здійснити соціалістичні перетворення воєнно-комуністичними методами. Сталін підняв план заготівлі зерна у 1932 р. на 44 %, і це рішення прирекло мільйони селян на голодну смерть. За різними підрахунками, число загиблих від голоду селян коливається в межах від 3 до 9 млн. чоловік.

В листопаді 2006 р. ВР України визнала голодомор 1932-1933 рр. геноцидом проти українського народу. В чертерту суботу листопада відзначається день пам'яті жертв Голодоморів.

Після вбивства 1 грудня 1934 р. С.Кірова (одного з керівників Компартії, його кандидатуру в січні 1934 р. опозиціонери висунули на пост Генсекретаря) розпочалася масова кампанія репресій по всьому Радянському Союзу. В Україні до терору влада вдалася дещо раніше. Найпершими постраждали представники старої української інтелігенції, а також видатні діячі культури і науки.

Перший гучний політичний процес в Україні – «Шахтинська справа» (1928 р.) – звинувачтили інженерно-тхнічних працівників Донбасу.

У 1929-1930 рр. в належності до таємної націоналістичної організації "Спілка визволення України" (СВУ) було звинувачено 45 провідних вчених,

письменників та інших представників української інтелігенції (С.Єфремов, М.Слабченко, В.Канцов, Л.Старицька та ін.).

Після процесу СВУ наступною мішенню стала Всеукраїнська Академія наук. Уряд ввів цензуру на її видання, став закривати неугодні секції і звільняти "буржуазних націоналістів". 1931 р. – справа Українського національного центру (УНЦ), в яку було втягнуто визначних українських істориків - М. Грушевського, М. Яворськогоа самого історика влада розпочала цькувати. Під тиском влади, перші ієрархи Української автокефальної православної церкви скликали у січні 1930 р. собор і саморозпустилися. Незабаром митрополита Миколу Борецького, десятки єпископів та сотні священників були заслані до трудових таборів.

В Радянському Союзі апогей репресій настав у 1937 р., але, за висловом Лева Копелєва, в "Україні тридцять сьомий рік почався в тридцять третьому". В 1933 р. влада почала стверджувати, що український націоналізм посилився завдяки сприянню куркулів. З цим пов'язана політика ліквідації куркуля як класу, і Голодомор, що слідував за нею, як засоби "замирити" українське село, і перетворити селян на майже безкоштовну робочу силу, іншими словами, більшовики реставрували кріпосне право Російської імперії.

Наступними жертвами Сталіна стали українські комуністи, пов'язані із політикою українізації. Сталін наказав піддати їх відкритій критиці, звинуватити у провалах політики колективізації 1932-1933 рр. Процес українізації припинився раптово на початку 1933 р. після прибуття на Україну особистого представника Сталіна, озброєного диктаторськими повноваженнями П. Постишева, секретаря ЦК ВКП(б). Упродовж 1933 р. з Росії на Україну переведено багатьох відповідальних працівників неукраїнської національності. Постишеву було доручено також провести чистку в комуністичній партії і завершити процес колективізації.

Головним об'єктом критики став комісар освіти М. Скрипник, який, не бажаючи зректися політики українізації, 7 липня 1933 р. наклав на себе руки. Також, покінчив життя самогубством М. Хвильовий. З 240 українських

письменників залишилося 40. Із 85 вчених-мовознавців ліквідували 62. Закрили експериментальний театр Леся Курбаса "Березіль", а самого митця заслали до трудових таборів, де його було страчено. Репресували драматурга М. Куліша. Зняли з прокату фільми О. Довженка. На кобзарський з'їзд було запрошено кілька сотень кобзарів, яких заарештували і невдовзі розстріляли. Оголошувалися "гніздами націоналістів-контрреволюціонерів" і підлягали чисткам комісаріати освіти, сільського господарства, юстиції, сільськогосподарська академія, редколегії газет, літературних часописів, енциклопедій, кіностудії.

За звинуваченням у націоналізмі було репресовано понад 15 тис. чиновників різних рівнів. Крім націоналізму, влада звинувачувала їх у "фашизмі", "троцькізмі", "відсутності більшовицької пильності", "зв'язках із емігрантськими колами та чужоземними державами". Між січнем 1933 р. та січнем 1934 рр. було репресовано близько 100 тис. членів КП(б)У. В 1937 р. Сталін ліквідовує все керівництво КП(б)У та весь український радянський уряд. Після усунення П. Постишева, у серпні 1937 р. в Україну прибули три особистих представники Сталіна – В. Молотов, М. Єжов і М. Хрущов. До червня 1937 р. було заарештовано і страчено 17 міністрів українського радянського уряду. Загинули майже всі члени майже всі члени ЦК і Політбюро ЦК КП(б)У. Репресій зазнали близько 170 тис. чол., тобто 37% членів КП(б)У. Це дало підстави вихвалятися М. Хрущову, який зазначив, що українська компартія "була вичищена до блиску".

В апогеї страхіть 1930-х років відомим зразком цинізму Сталіна стала фраза: «*Жити стало краще, жити стало веселіше*».

Тоталітарний режим, сформований у СРСР у 20-30-ті рр характеризувався тотальним відчуженням народу від власності й політичної влади, всеосяжним контролем компартійної Піверхівки над усіма сферами життя суспільства. Домінуючою рисою його була монополія на владу Комуністичної партії. Зрощування партійного і державного апаратів, монополізація політичної влади призвела до утвердження режиму беззаконня і політичного терору.

Номенклатурний принцип (призначення та переміщення керівних кадрів з волі вождя) – головний антидемократичний стрижень командно-адміністративної системи управління, який забезпечував особисту залежність кадрів від вищих керівних органів, їх повну непідзвітність народу.

Радянському тоталітарному режиму було властиве широке використання єдиної ідеології, намагання пояснити кожен аспект соціального життя. Соціальні цілі, зразки поведінки, ворогів він характеризував спрощення, іноді в перекрученій формі. Тоталітарна ідеологія стала об'єктом фанатичної віри, неприступним для критики. Ідеологічна монополія тісно була пов'язана з монополією на інформацією. Ще одною рисою радянського тоталітаризму був контроль над економікою. Режим контролював усі галузі економіки через державне соціально-економічне планування, на підставі якого визначались завдання для кожного підприємства.

Таким чином, на зміну новаторським 20-м прийшли драматичні 30-ті. До кінця 1930-х рр. було майже знищене обмежене самоврядування. Контроль за всіма сторонами життя було повністю зосереджено у Москві.

11.3. Національно-культурне будівництво. Політика коренізації. «Розстріляне відродження»

Політика радянської влади в культурній сфері офіційно була названа "культурною революцією". За короткий термін владі вдалося ліквідувати неписьменність і створити систему народної освіти. Була сформована нова інтелігенція. Література, мистецтво і гуманітарні науки радянська влада перетворила на інструмент ідеологічного впливу на маси, а наукові досягнення - використала для соціалістичного будівництва.

Політика коренізації бере свій початок після XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923). Вона була спрямована на надання об’єднаним в СРСР народам певної національно-культурної автономії, тобто реальної можливості розвивати національну культуру і мову. На з'їзді було засуджено великоросійський шовінізм і колонізаторство. В Україні реформа почалася проголошенням ЦК

КП(б)У *в червні 1923 р. політики українізації*. Вона зводилася до дерусифікації політичного і громадського життя (українська мова – мова публічних виступів, державного і партійного діловодства, зовнішніх проявів влади – написів, вивісок, печаток), до обов'язкового вживання української мови в установах, особливо при контактах із сільським населенням, до переведення судочинства на українську, до зміцнення позицій української школи, культури, науки. У 1925 р. чиновникам наказали користуватися українською мовою в діловодстві. Зросло число українців в урядових установах. Для порівняння: у 1923 р. українці складали 35% серед урядових службовців і 23% серед членів партії, у 1927 р. їхня частка складала вже відповідно 54 і 52 %.

На зміну Х. Раковському головою українського радянського уряду став Влас Чубар. Партапарат України очолив Лазар Каганович, український єврей, готовий проводити лінію партії на українізацію. Народний комісаріат освіти очолив колишній боротьбист Олександр Шумський. Комісаром юстиції став Микола Скрипник, який став рушійною силою українізації системи освіти.

В партійному керівництві українізація зустріла опір. Поширюється теорія «боротьби двох культур». Захисник цієї теорії секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебідь писав в квітні 1923 р.: «Поставити перед собою завдання активно українізувати партію, себто робітничий клас… це значить стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста». Згідно з його теорією, історично склалися 2 культури: міська, пролетарська – російська і селянська – українська. Оскільки гегемоном соціалістичної революції виступив пролетаріат, то йомуповинна належати і культурна геегмонія, а українська селянська культура відімре. Дискусію з Лебедем очолив М. Скрипник.він стверджував, що український пролетаріат, в основному зрусифікований, лише тоді зможе побудувати соціалізм, повернути на свій бік український народ, насамперед, селянство, якщо сам стане на бік селянства у національному питанні.

Радянська влада специфічно вирішила проблему культурного розвитку трудящих. Системі потрібні були в першу чергу слухняні виконавці, а не

активні, самостійно мислячі люди. Водночас, реалізація сталінського плану "великого стрибка" вимагала певного рівня кваліфікації робітників. Цим і зумовлюється неоднозначний процес культурних процесів 1920-30-х рр. З одного боку, характерними ознаками культурного життя стали ламання стереотипів, новаторство, залучення широких народних мас до культурних надбань і продукування нових культурних витворів, а з іншого – уніфікація, централізація, тотальна ідеологізація. Тобто, зростання кількісних показників відобразилось на якості: якщо грамотність набула масового поширення, то загалом, рівень культури знизився.

Наприкінці 1920-х років розпочалася цілеспрямована боротьба проти кадрів української національної інтелігенції, викриття так званого «національного ухилу», який був персоніфікований:

Хвильовизм – уособлював творчу інтелігенцію;

Волобуєвщина – наукову інтелігенцію;

Шумськізм – працівників державного і партійного апаратів;

Скрипниківщина – страу ленінську гвардію.

1920 р. була створена Надзвичайна комісія для боротьби з неписьменністю. В травні 1921 р. Раднарком УРСР ухвалив постанову "Про боротьбу з неписьменністю", згідно з якою все населення республіки мало вчитися читати і писати. У 1923 р. винило добровільне товариство боротьби з неписьменністю "Геть неписьменність!", яке створювало лікнепи - пункти ліквідації неписьменності. В результаті, в 1927 р. в Україні письменними стали 70% населення у містах, і 50 % у селах, а в 1939 р. кількість письменних у республіці становила майже 85 %.

Формування радянської системи народної освіти завершилося до середини 1930-х рр. Були введені державні програми навчання, підручники, жорсткий розпорядок навчального процесу. Школу почали поділяти на початкову, середню і вищу. Майже вдвічі зросла кількість учнів. Була введена система обов'язкової семирічної освіти.

Поряд із цими позитивними зрушеннями існували й негативні тенденції.

Потреби індустрії зумовили надмірну акцентуацію уваги на виробничому навчанні учнів, в той як рівень загальнотеоретичної підготовки знизився, а цикл гуманітарних дисциплін підлягав згортанню. В 1930 р. загальноосвітня школа стала на шлях політехнізації, а фактично - ремісництва. На посилення цих негативних тенденції вказав М. Скрипник на Всесоюзній партійній нараді.

«*Розстріляне Відродження*» - літературно-мисцтецьке покоління 1920-початку 1930-х років в Україні, що дало високохудожні твори в галузі літератури, живопису, музики, театру і яке було знищене тоталітарним сталінським режимом. Вперше це йтермін вжив діаспорний літературознавець Юрій Лавриненко.

У 1920-ті рр. розгорнувся процес організаційного згуртування літераторів. Найбільший вплив на початку 1920-тих рр. мало літературне об'єднання "Пролеткульт", яке намагалося створити нову, "пролетарську" культуру, відкинувши всі попередні світові надбання. У 1923 р. група письменників утворила спілку "Гарт", до складу якої ввійшли Е. Блакитний, К. Гордієнко, О. Довженко, І. Микитенко, В. Сосюра, В. Поліщук, П. Тичина, М. Хвильовий. Невдовзі, з причини розбіжностей і суперечок, "Гарт" розпався на дві спілки: ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури, 1926-1928) на чолі з М. Хвильовим і ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників, 1927 р.).

Радикальні модерністи нової хвилі також почали об'єднуватися у гуртки. У 1921 р. у Києві утворилася "Асоціація панфутуристів" (М. Семенко, Г. Шкурупій, Ю. Шпол, І. Слісаренко, М. Бажан та ін.). Також, діяли й інші гуртки: "Нова генерація" у 1927-1931 рр. у Харкові, "Літературний центр конструктивістів" (1924-1930), "Авангард" (1926-1930).

Свої творчі угрупування створювали і прихильники класичних європейських форм і канонів. У 1923-1924 рр. діяло літературне об'єднання "Аспис" ("Асоціація письменників"), до якої входили М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович, В. Підмогильний, Л. Старицька-Черняхівська, Д. Загул. Згодом ідейними спадкоємцями "Аспису" стали "Ланка" та МАРС ("Майстерня

революційного слова").

Видавничо-публіцистична сфера також переживала бурхливий розквіт. У 1920-ті рр. у республіці видавалося понад 20 альманахів, 10 республіканських газет і 55 журналів. Періодично у суспільстві виникали дискусії щодо подальшого розвитку української культури. Особливо резонансною стала дискусія 1925-1928 рр., яка розпочалась із виступу М. Хвильового проти графоманства, імітаторства, пристосуванства, дилетантизму і хуторянщини. Пізніше ця дискусія піднялася до з'ясування суперечностей процесу українського духовного відродження. Під час цієї дискусії було здійснено спробу визначити орієнтири подальшого розвитку української культури і створити нову естетичну концепцію, яка б грунтувалася на органічній єдності традицій і новаторства.

У 1930-х рр. засобами репресій і нагнітання морального тиску, створення централізованих організацій творчої інтелігенції (наприклад, Спілка письменників України, створена у 1934 р.) система стимулювала посилення уніфікації художнього мислення, в межах одобрених радянською владою шаблонів методу "соціалістичного реалізму". Незгодні із офіційною політикою митці переслідувались. Аналогічні процеси поширились і в інших сферах української культури.

Наприкінці 1925 р. в Україні діяли 45 постійних державних театрів. За нових обставин гостро постала проблема новаторської театральної естетики, яка б вивела український театр на принципово новий рівень. Державний драматичний театр продовжував традиції реалістично-психологічної школи, а "Молодий театр" обстоював традиції авангардизму. Формується театральна стилістика Леся Курбаса, який вважав, що театр має не відтворювати а формувати життя. У 1922 р. Лесь Курбас заснував театр "Березіль", який став експериментальним майданчиком, де авангардизм поєднувався із класикою.

Новим явищем української культури стає кіно. У 1922 р. засновано Всеукраїнське фото-кіноуправління. У 1926 р., після реконструкції, Одеська кінофабрика стала однією кращою у світі за технічним оснащенням, а введена в

дію 1928 р. Київська кінофабрика (зараз Київська кіностудія ім. О. Довженка) стала однією із найкращих.

З початку 1920-х рр. у починають зніматися художні кінофільми, режисери залучають до участі відомих акторів (А. Бучма, М. Заньковецька та ін.), посилився зв'язок із літературою та театром. У цей період за основу фільмів брали історичні сюжети або екранізували відомі художні твори ("Трипільська трагедія", "Тарас Трясило", "Остап Бандура", "Тарас Шевченко", "Микола Джеря", "Борислав сміється", "Fata morgana").

Наприкінці 1920-х рр. в українському кіно користувалась популярністю модерністська течія, яка сформувалася у співпраці кінорежисера Леся Курбаса з письменниками М. Йогансеном і Ю. Яновським. Режисер І. Кавалерідзе вперше в Україні зняв кіноопери "Наталка Полтавка" (1936) і "Запорожець за Дунаєм"(1938). У 1930 р. Д. Ветров зняв перший звуковий документальний фільм "Симфонія Донбасу". Творчість О. Довжена підняла вітчизняний кінематограф до світового рівня ("Звенигора", "Арсенал", "Земля"). У 1958 р. на Всесвітньому конкурсі в Брюсселі фільм "Земля" було зараховано до 12 найкращих фільмів світу всіх часів і народів.

У 1920-х рр. стала відроджуватися вітчизняна наука. Роль наукового координаційного центру виконувала заснована ще у 1918 р. Українська Академія наук (з 1921 р. – Всеукраїнська Академія наук, з 1936 р. – АН УСРР, а з 1937 р. – АН УРСР). У 1921 р. в Академії працювало 36 дійсних членів, а з 1939 р. – 835.

На початку 1930-х рр. структуру АН було змінено. Замість 164 кафедр створено 21 науково-дослідний інститут. Ця перебудова мала неоднозначні наслідки: з одного боку, сприяла концентрації наукових сил, з іншого – посилювала централізацію і контроль.

Найсерйозніші результати і відкриття зроблено у вивченні нелінійної механіки (Д. Граве, М. Крилов, М. Боголюбов), теорії космічних польотів (Ю. Кондратюк), автоматичному зварюванні металу (Є. Патон), генетиці і селекції рослин (А. Сапегін, В. Юр'єв, М. Холодний).

В 1932 р. вперше в Українському фізико-технічному інституті вперше в СРСР було штучно розщеплено атомне ядро. Значний внесок у розвиток історичної науки здійснили академіки М. Грушевський, Д. Багалій, О. Левицький, Д. Яворницький, М. Яворський.

Таким чином, у розвитку культури країни 1920-30-х рр. простежується боротьба двох тенденцій: новаторської і консервативно-репресивної. 1920-ті роки характеризуються новаторством, пошуком нових ідей, розробкою нових напрямків і концепцій. Централізм і репресії 1930-х рр. позначилися і на культурних процесах. Невідомі точні цифри репресованих українських інтелігенців, за деікими даними це число сягало 30 000 осіб.

11.4. Західноукраїнські землі у 20 – 30-ті роки. Українські землі у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини

По завершенню Прешої світової війни та розпаду Автро-Угорської імперії, вирішувалася доля західноукраїнських земель.

14 березня 1923 р. Рада послів Антанти прийняла постанову про довічне включення Галичини і Західної Волині до складу Польщі.

З листопада 1918 р. на народному вічі в Чернівцях мешканці Буковини проголосили себе частиною України. Але 11 листопада 1918 р. Чернівці зайняли румунські війська. Два десятиліття там проводилася політика румунізації.

12 січня 1919 р. Чехословаччина ввела війська в Ужгород. Решту Закарпатських земель окупувала Угорщина комуністичного уряду Бела Куна. За згодою Антанти 5 серпня 1919 р. чехословацьке військо повністю підкорило Закарпаття. Рада послів згодом офіційно віддала землі Буковини та Закарпаття відповідно Румунії та Чехословаччини.

У 1920 р. на території Румунії проживало майже 790 тис. українців, що становило 4,7% населення держави. Основними місцями зосередження українців стали Північна Буковина, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії. Колоніальна експлуатація українських земель румунською владою призвела до занепаду економіки. На Буковині за 1922-1929 рр. було

закрито 85 підприємств і майстерень; окупанти демонтували і вивезли обладнання Акерманських трамвайних майстерень і прядильної фабрики, Ізмаїльського та Ренійського портів. Внаслідок грабіжницької аграрної реформи українські селяни залишилися без третини земель, зросла орендна плата за землю. Внаслідок такої політики майже третина працездатного населення залишилися без роботи і 48% селян були розорені. В 1924 р. спалахнуло Татарбунарське поватння на чолі з О.Клюшниковим проти румунської окупації, в ньому брало участь близько 6 тис. осіб.

Закарпаття приєднувалося до складу Чехословаччини під назвою "Підкарпатська Русь", згідно Тріанонського мирного договору (червень 1920 р.). Цей край було перетворено на аграрно-сировинний придаток економічно розвинених чеських земель. Територія "Підкарпатської Русі" складала 5 % усієї території Чехословацької республіки, на ній проживало 9 % населення, проте розміщувалося лише 0,07 % виробничих потужностей, питома вага промисловості в економіці – лише 2 %. Варто відзначити, що позиція чехословацької влади у суспільно-політичній і культурній сферах було значно м'якше, порівняно із Польщею і Румунією. У Закарпатті діяльно майже 30 політичних партій, зростала кількість початкових шкіл, вільно діяли українські громадські організації.

З 1919 р. у складі Польщі опинилося 125,7 тис. кв. км. земель Східної Галичини та Західної Волині. На цій території проживало 8,9 млн. осіб, із яких українців нараховувалось 5,6 млн. чол. Новоприєднані землі становили близько третини Польської держави. Політика польської влади була спрямована передусім на асиміляцію українців, послаблення українського національно-визвольного руху. До Східної Галичини було приєднано 6 повітів Західної Галичини. Це було зроблено для послаблення позицій українського електорату на виборах. Провокувались міжконфесійні конфлікти. Польський уряд почав проводити політику інкорпорації, яка передбачала створення мононаціональної держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. З цією метою, незважаючи на аграрне перенаселення Східної

Галичини сюди спрямовувалися польські колоністи – "осадники" (200 тис.), яким надавалися кращі землі, фінансова допомога. Це також загострювало міжнаціональні відносини й земельну проблему.

У травні 1926 р. було здійснено державний переворот, внаслідок якого в Польщі встановився режим, відомий під назвою "санації". З приходом до влади Ю. Пілсудського була висунута доктрина польського "прометеїзму", яка означала, що історична місія Польщі – допомогти звільненню східноукраїнських земель від влади Москви та об'єднати їх з Польщею на федеративних засадах. Тому передбачалося замінити курс на етнічну асиміляцію курсом на державну асиміляцію, тобто зробити українців свідомими патріотами Польщі.

Доволі складна ситуація на селі посилювалася тим, що землі, вилучені внаслідок парцеляризації поміщицьких земель, уряд надавав так званим осадникам. Таким чином, проблема малоземелля не тільки не була вирішена, а навпаки, загострилася. Протягом 1919-1929 рр. 77 тис. польських осадників отримали понад 600 тис. га землі. У 1930 р. відносини між українським селянством і польськими осадниками різко загострилися. Було зареєстровано 2200 підпалів майна польських колоністів та інших дій проти них. У відповідь уряд вдався до політики "пацифікації" (заспокоєння), яка охопила 500 сіл. У 1934 р. в Березі Картузькій на Поліссі було влаштовано концтабір, в якому утримували 2 тис. політв'язнів, переважно українців. Того ж року Польща відмовилась від свого зобов'язання перед Лігою Націй забезпечувати права національних меншин.

Суспільно-політичний рух на Західній Україні мав 3 течії: 1) легальні партії; 2) націоналістична (підпільна); 3) комуністична.

Легальні партії. Найвпливовішою легальною партією було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО, з 1925 р.). Її програма передбачала автономію українських земель у складі Польщі і нормалізацію українсько-польських відносин. По суті це була ліберальна партія. Другою впливовою серед легальних партій була Українська соціалістично-радикальна

партія (з 1926 р.). Серед вимог – обмеження приватної власності, незалежність України. Ще одна легальна партія – Українська соціал-демократична партія, заснована у 1900 р. відновила свою діяльність з 1929 р. У 1930 р. була створена Українська національна католицька партія.

У 1925 р. українці мали 12 політичних партій і досягли певного представництва у сеймі.

Націоналістична течія. Окрім Української Військової Організації (УВО) у середині 20-х рр. утворилися інші націоналістичні групи, здебільшого створені студентською молоддю. Представники цих груп і УВО зібралися 29 січня 1929 р. на з'їзд у Відні і вирішили утворити єдину підпільну революційну організацію – ОУН. Головою Проводу ОУН став Євген Коновалець. Ідеологія ОУН базувалась на "інтегральному націоналізмі", розробленому Д. Донцовим, згідно з нею українська нація є абсолютною цінністю, незалежність України – найвищою метою. У практичній діяльності ОУН застосовувала тактику "перманентної революції", що передбачала постійні збройні акції проти польської влади. Вони особливо посилились, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях став Степан Бандера.

Найвідоміша акція ОУН – вбивство у 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького, на якого ОУН поклала відповідальність за "пацифікацію". Процес над учасниками теракту відбувся з 18 листопада 1935 р. до 13 січня 1936 р. у Варшаві, завершившись трьома вироками до страти, які потім були замінені на довічне ув'язнення (у т.ч. С. Бандера). Варшавський процес дав можливість польській громадськості дізнатися про боротьбу українців.

Комуністична течія. Нелегально діяла у Польщі також комуністична партія Західної України (КПЗУ). Її робота була прикрита легальними газетами, журналами, організаціями. Ліві партії контролювалися Комінтерном, а останній – ВКП(б). Таким чином, КПЗУ виконувала і схвалювала всі вказівки Сталіна та радянського уряду. Вона заперечувала голодомор 1932-1933 рр., схвалювала насильницьку сталінську колективізацію та масові репресії 30-х рр. в СРСР.

Рядові члени вірили в ідеали світової революції. КПЗУ виникла в 1919 р. і, звинувачена Комінтерном у буржуазному націоналізмі, була розпущена у 1938 р. У 1926 р. було створено Українське селянське робітниче соціалістичне об'єднання (Сільроб), яке діяло під керівництвом КПЗУ.

Свідома українська інтелігенція заснувала у Львові таємний Український університет (1921 - 1925 рр.). Він мав три факультети (філософський, правничий і медичний) і 15 кафедр. Під керівництвом 54 професорів навчалось майже 1500 студентів. Центром національної культури українців було Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) у Львові, що налічувало понад 200 науковців, серед яких були й відомі імена: історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, літературознавці М. Возняк, К. Студинський, археолог Я. Пастернак, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса.

В економічній сфері уряд Польщі поділив територію держави на дві території: Польща "А", до якої входили корінні польські землі, і Польщу "Б", що складалась із українських і білоруських земель. Уряд стимулював і підтримував промисловий розвиток Польщі "А", в той час як на території Польщі "Б" кредитування промислових підприємств різко обмежувалось. Як протидія штучному гальмуванню економічного розвитку краю виникла українська кооперація, що з кожним роком ставала все рентабельнішою. Вона охопила всі села і міста краю. Запрацювали банки, страхові та акціонерні товариства. Так, якщо у 1921 р. в Галичині нараховувалось 580 кооперативів, то у 1928 їх кількість зросла до 2500, а у 1939 р. - майже 4000.

Суттєвим чинником суспільно-політичного життя у Західній Україні була греко-католицька церква (4,4 млн. віруючих). Значний вплив мала діяльність її митрополита Андрія Шептицького, який протестував проти політики пацифікації. Православна церква налічувала 2 млн. віруючих. У 1924 р. під тиском польського уряду вона розірвала зв'язки з Московським патріархатом і проголосила автокефалію.

Варто відзначити, що у Польщі виходило 83 українські газети, 21 з них – політична. Незважаючи на сувору цензуру, українська політична думка могла

бути оприлюднена.

Отже, політика польського уряду на українських землях була спрямована передусім на асиміляцію українців. Ця стратегія практично не зазнавала перегляду. Лише за тиском внутрішніх і зовнішніх обставин уряд міг вдатися до певних поступок і компромісів (здебільшого уявних) лише з тактичних міркувань. Законним центром захисту українських інтересів став сейм, до якого обирали представників легальних українських партій. Кооперативний рух став потужним чинником захисту економічних інтересів українського населення. Таємний Український університет і НТШ стали не тільки чинником збереження самобутності української культури, а й генерації нової еліти. Греко-католицька церква зберігала досить міцні позиції, міцним був її авторитет серед українців. Як реакція на асиміляторську політику і обмеженість можливостей відстоювати національні інтереси українського населення виникла ОУН, що мусила діяти нелегальними засобами.

Характерними ознаками політики румунської влади щодо українських земель були: форсована і жорстка асиміляція, гальмування економічного розвитку, колоніальна експлуатація, блокування політичної активності української спільноти. Асиміляція і штучне гальмування промислового розвитку були притаманні також і політиці Чехословацького уряду, хоча і в більш пом'якшеному варіанті.

Запитання для самоперевірки

1. Якими причинами було обумовлене впровадження непу?
2. В якому документі законодавчо затверджувалось входження УРСР до складу СРСР?
3. Які фактори сприяли встановленню тоталітарного режиму в СРСР?
4. Доповніть пропущені місця з тексті необхідною інформацією: На Х з’їзді РКП(б) у_____р. було прийнято рішення про початок Непу. Одним із головних елементів цієї політики була заміна продрозкладки для селян на _____.
5. У чому полягала політика коренізації? Які наслідки вона мала для України?

6. Охарактеризуйте положення українців у складі Румунії, Польщі, Чехословаччини в міжвоєнний період.

7. Який термін вживається для визначення політики «умиротворення» польським урядом акції протесту українського населення проти колонізаторської та асиміляторської політики польської влада у міжвоєнний період?

а) геноцид; б)голокост; в) пацифікація; г) українізація.

8. Вставте пропуски: Представники _____ (назвіть організацію) та інших націоналістичних груп 29 січня 1929 р. у Відні утворили єдину революційну організацію, яка отримала назву - _____.

9. Що таке Розстріляне Відродженння? Дайте характеристику цьому періоду.

Лекція 12. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)

Друга світова війна була найтрагічнішим періодом в історії людства. Повною мірою це стосується й України. Війна залишила глибокий слід в історичній долі України, понівечивши долі мільйонів людей, завдавши величезних матеріальних збитків.

Метою лекції є вивчення основних подій Другої світової війни на території України, їх характеристика та з'ясування значення цього періоду в історії України. Для досягнення означеної мети необхідно розглянути такі питання:

1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни.

2. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Оборонні бої на території України у 1941 – 1942 рр. Причини поразок Червоної армії на початку війни.

3. Окупаційний режим в Україні (1941 – 1944 рр.). Рух опору проти німецько-фашистського режиму на території України.

4. Завершення Другої світової війни. Внесок Українського народу в перемогу над фашизмом.

5. Національна культура в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)

Література

1. Архіви окупації. 1941 – 1944 /Упоряд.: Маковська Н. К., 2006.
2. Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. К., 2014.
3. Єкельчик С. Український досвід Другої світової війни. К., 2020
4. Жіночі долі у вирі Другої світової. URL: https://dt.ua/HISTORY/zhinochi-doli-u-viri-drugoyi-svitovoyi-_.html
5. Король В.В. Україна у період Другої світової війни (1939 - 1945 рр.) К., 2000.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Львів, 1993.
7. Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945) / Відп. ред.: Смолій В.А. К., 2004.
8. Патриляк І. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939-1960 рр.). К., 2020.
9. Трубайчук А.Ф. Друга світова війна. Коротка історія. К., 1995.
10. Українська Друга світова. URL: http://www.memory.gov.ua/page/ukrainska-druga-svitova

12.1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Пакт Молотова-Ріббентропа. Входження західноукраїнських земель до складу СРСР. Радянізація західноукраїнських територій.

Наприкінці 30-х років Версальсько-Вашингтонська система, не витримуючи натиску Німеччини, почала розвалюватися. За цих умов українське питання стало важливим чинником у міжнародній політиці. Напередодні війни виявилися три групи країн, які були зацікавлені у вирішенні українського питання:

1) СРСР, Польща, Румунія, Чехо-Словаччина намагалися утримати вже підвладні їм землі й за можливості приєднати нові.

2) Англія, Франція і США - намагалися у цей спосіб задовольнити свої геополітичні інтереси;

3) Німеччина, яка боролася за світовий простір і претендувала на українські землі, та Угорщина, що була незадоволена умовами Тріанонського миру 1920 р. і активно домагалася повернення Закарпаття.

Самі ж українці не могли вирішити власні проблеми. бо знаходились під тиском тоталітарних систем. Однак,чинили активний спротив окупантам.

Ініціатором рішучих дій у вирішенні українського питання напередодні Другої світової війни стала Німеччина. Вже в березні-травні 1933 р. рейхсляйтер Розенберг здійснив напівофіційні візити до Лондона і Локарно, де обґрунтував план поділу СРСР шляхом відриву від неї України.

Намагаючись відвести від себе загрозу агресії та спрямувати її на схід, уряди Англії та Франції пішли на *Мюнхенську змову* (29-30 вересня 1938 р.), що поклала початок руйнації Чехословацької держави. Окрім Німеччини, зацікавленість у Закарпатській України виявили Польща та Угорщина.

6 березня 1939 р. німецькі війська окупували Богемію і Моравію. Гітлер дав дозвіл на окупацію Угорщиною Карпатської України. Цими діями Німеччина поширювала свій вплив на Схід. Радянський Союз за цих умов пішов на зближення з гітлерівською Німеччиною.

23 серпня 1939 р. *Молотов і Ріббентроп* підписали пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на 10 років, в якому заявлялося, що обидві сторони хочуть зміцнити справу миру: зобов′язувалися не брати участі в жодному акті агресії одна проти одної; не підтримувати жодної третьої сторони, яка розв′язувала б війну проти однієї з них; не приєднуватися до груп держав, ворожих до тієї чи іншої з договірних сторін, проводити взаємні консультації, вирішувати конфлікти лише шляхом дружнього обміну думками. Водночас було підписано і таємний пакт до нього, який складався з трьох основних статей: ст.1. вносила до російської зони впливу Фінляндію, Естонію, Латвію; ст.2. визначала межу зон впливу в Польщі по лінії річок Нарев - Вісла - Сян”; ст.3.

відзначала “інтереси СРСР щодо Бессарабії”. Ці документи приводили до поділу світу на сферу впливу двох тоталітарних держав - СРСР та Німеччини.

Результатом Мюнхенської згоди і пакту “Молотова - Ріббентропа” стало розв′язання Другої світової війни нападом фашистських військ на Польщу 1 вересня 1939 р. У воєнному плані Польща чинила опір недовго. Німецький наступ був нищівний, проведений з великою перевагою в силі та з використанням новітньої тактики, де провідна роль відводилася танкам і авіації. 17 вересня у Польщу зі Сходу увійшли радянські війська.

28 вересня 1939 р. радянсько-німецький воєнно-політичний союз був підтверджений Договором про дружбу і кордон, який формально підтверджував включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу Радянського Союзу. У Західній Україні було інспіровано “відновлення” радянської влади - 22 жовтня організовано вибори і робота Народних Зборів у Львові, які звернулись із проханням про входження до СРСР (в декларації Народних Зборів йшлося про возз′єднання з Радянської Україною).

У червні 1940 р. уряд СРСР звернувся з ультимативними вимогами до Румунії про негайне повернення Бессарабії. Німеччина не підтримала Румунію, і радянські війська без бою вступили в Північну Буковину і Бессарабію. Таким чином, вперше українці об′єдналися в межах однієї держави.

Після юридичного оформлення приєднання до СРСР західноукраїнських земель тут в стислі строки були націоналізовані та передані в державну власність заводи, фабрики, банки, транспорт, ліквідована поміщицька та церковна власність на землю, вжито енергійних заходів щодо ліквідації безробіття, підвищення зайнятості населення, розвитку шкіл, вузів, закладів охорони здоров′я, що, безперечно, поліпшувало життєвий рівень населення. Водночас почалося механічне перенесення на цю територію “казармового” соціалізму. Йшов процес руйнування створених західними українцями

соціально-політичної та культурної інфраструктури: депортовані на схід відомі українські політичні лідери, ліквідовані численні кооперативи, припинили діяльність товариства “Просвіти” тощо. Із політичних організацій залишилася більш-менш дієздатна підпільна мережа ОУН.

Навесні 1940 р. розпочалися масштабні репресії, головними жертвами яких стали колишні державні урядовці, офіцери, поміщики та політичні лідери. Протягом 1939-41 рр. з західних земель на схід було депортовано близько 550 тис. осіб.

12.2. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Оборонні бої на території України у 1941-1942 рр. Причини поразок Червоної армії на початку війни.

22 червня 1941 р. Німеччина раптово напала на СРСР. Український напрямок для Гітлера був одним з головних, і це виявлялося в процесі експансії проти СРСР. Уже 18 серпня 1941 р. він припиняє наступ на Москву і переорієнтує наступ на Ленінград та Київ. Така зміна була зумовлена декількома чинниками: економічними - захоплення України суттєво підривало військово-промисловий потенціал СРСР і забезпечувало Німеччину ресурсами для ведення війни; воєнними - окупація України не тільки створювала вигідний плацдарм для подальшої експансії, а й давала змогу “нейтралізувати” Крим, який Гітлер називав “радянським авіаносцем для нанесення ударів по румунських нафторозробках”; морально-політичними - взяття Києва могло підняти рейтинг Німеччини на міжнародній арені, вселити впевненість у фашистські війська і зневіру в перемогу Червоної армії.

На території України групі німецьких армій “Південь”, якою командував генерал-фельдмаршал фон Рундштедт, протистояли війська Київського особливого і Одеського воєнних округів. У середині липня 1941 р. на житомирсько-київському, уманському і одеському напрямках точилися вирішальні бої. Більше двох місяців (липень-вересень) тривала облога Києва. Велике стратегічне значення мала оборона Одеси, яка тривала 73 дні. Сковуючи 18 дивізій противника, вона дала змогу відійти Південному фронту за Дніпро і

організувати оборону. Проте наприкінці вересня Червона армія змушена була залишити Одесу і вести оборонні бої на Кримському півострові.

Катастрофічною поразкою завершився і початий 12 травня 1942 р. наступ на харківському напрямку.

Причини поразок на початковому етапі війни були наступні: некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва, незавершеність процесу переозброєння, мобілізаційна неготовність армії, репресії в армії, багато тактичних прорахунків та ін. Незважаючи на те що Червона армія чинила героїчний опір, сковуючи значні сили противника, все ж поразки під Києвом, Харковом, у Криму та в інших бойових операціях призвели до загибелі та полону сотень тисяч солдатів та офіцерів; окупації України; звуження військово-промислового потенціалу СРСР; завоювання фашистами вигідного стратегічного плацдарму для подальшої експансії; переходу стратегічної ініціативи до рук Гітлера.

12.3. Окупаційний режим в Україні (1941-1944 рр.). Політичні та економічні плани нацистів щодо України та методи їх реалізації

З усіх східних територій, захоплених третім рейхом, найважливішою була Україна з її багатими корисними копалинами, родючими землями, робочою силою.

Концентровано політика “освоєння” східного простору була викладена у плані “Ост”, який був розрахований на 30 років та побудований на “теорії” расової винятковості німецької нації: народи, що населяли СРСР передбачалося піддати масовому знищенню й відселенню на інші території.

Окупувавши Україну, гітлерівці встановили на її території режим кривавого терору. Згідно зі своїми цілями вони поділили Україну на окремі адміністративні одиниці. У липні 1941 р. Чернівецька та Ізмаїльська області були включені до складу Румунії. Їй також була віддана “Трансністрія” - землі між Бугом і Дністром. У серпні 1941 р. на території Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей було створено дистрикт “Галичина”,

що увійшов до складу польського генерал-губернаторства. Того ж місяця на окупованій території УРСР був створений рейхскомісаріат “Україна”, на чолі якого став Еріх Кох. Чернігівська, Сумська, Харківська і Ворошиловоградська області УРСР та територія Криму перебували під владою воєнних властей.

За українцями не визнавали права на будь-яке державне існування, а територію України розглядали як “німецький простір”. Українська нація була оголошена “неповноцінною”. Магазини, ресторани, перукарні обслуговували тільки окупантів та їхніх посіпак. Населенню міст заборонялося користуватися залізничним і комунальним транспортом, поштою, аптеками тощо. Діяла комендантська година, за порушення якої мирних людей розстрілювали на місці. Населення позбавлялося елементарних юридичних прав, власної історії та культури.

Уцілілі промислові підприємства на території України окупанти оголосили власністю Німеччини, приєднали до імперських фірм, використовували для ремонту військової техніки, виготовлення боєприпасів. Німці зберегли колгоспну систему («лігеншафти»), в яких примушували працювати селян під суворим контролем з ранку до пізнього вечора.

Тяжке політичне і економічне гноблення посилювалося духовним. Окупанти закривали навчальні заклади й наукові установи, клуби.

Німці планували щорічно знищувати 10 млн. не арійців. Спеціальні частини СС знищили 900 тис. євреїв в Україні. Тільки за п′ять днів вересня 1941 р. в Києві у Бабиному яру розстріляли понад 50 тис. мирного населення - євреїв, українців, росіян. Крім Києва найбільшими “фабриками знищення” були табори смерті у Дніпропетровську, Львові, Умані та інших містах України. Таких таборів нараховувалося на території України понад 250. Також фашисти організовували масове винищення військовополонених, нищили сотні населених пунктів.

За останніми даними, замордували та стратили на українській землі 5264 тис. осіб.

Ще одна проблема війни – ***колабораціонізм*** (співробітництво урядів або окремих осіб з окупантами). «У багатьох публікаціях можна натрапити на тезу, що серед усіх поневолених Німеччиною народів українці, як і балтійські народи, проявляли особливу схильність до колаборації з німецьким режимом. Це твердження грішить сильним перебільшенням. Колаборація є загально поширеним явищем у світовій історії. Німецька ж окупація з її досі небаченою жорстокістю привела до колаборації у небачених досі масштабах. Фашистське командування трактувало свої дії на Сході не просто як чергову військову кампанію, а як війну тотального винищення (Vernichtungskrieg). Німцями не просто йшлося про встановлення свого контролю над цією територією, а про свідоме винищення кількох мільйонів полонених і цивільних громадян, зарахованих у катеґорію "недолюдей" (Untermenschen). З огляду на особливо жорстокий характер окупаційного режиму для жителів Східної Європи питання не стояло: "колабораціонувати чи не колабораціонувати?", а "як вижити?", - зазначає Я.Грицак.

Колаборація з окупаційним режимом мала різні виміри і не завжди означала солідарність з ідеологією та практикою нацизму.

Одні колаборанти робили це заради кар'єристських міркувань чи жадоби наживи, другі – заради збереження власного життя чи життя своєї родини, треті – заради досягнення власних політичних цілей (н., ОУН на початку війни).

Найбільш жорстоким окупаційний режим був саме в рейхскомісаріаті «Україна». В Західній Україні нацисти дозволили збереження системи початкової, середньої і професійної освіти, діяльність окремих культурницьких осередків. Майже не існувало поліцейського терору в Трансністрії, де румунська влада, хоч і заборонила прояви національного руху, до жорстоких каральних акцій вдавалися рідко. Ситуація в прифронтових районах зумовлювалась перебігом бойових дій і відзначалася так само жорстким ставленням німців до українців, як і в рейхскомісаріаті.

12.4. Рух опору проти німецько-фашистського режиму на території України. Радянський партизанський рух. Збройна боротьба формувань ОУН-УПА.

У німецькому тилу розгорнувся рух опору, форми якого були різноманітними: збройна боротьба у партизанських загонах, підпільна боротьба, саботаж і диверсії на підприємствах та на транспорті тощо.

30 травня 1942 р. при Верховному командуванні було створено Центральний штаб партизанського руху, головнокомандувачем призначено маршала К.Ворошилова, а пізніше - Український штаб на чолі з генералом Т.Строкачем. Всі ці організації були фактично під контролем НКВС. Протягом 1943 - 1944 рр. партизанські з′єднання Ковпака, Сабурова, Федорова, Бегми розгорнули т.зв. рейкову війну, безпосередньо підтримували фронтові операції. Через партизанські загони за роки війни пройшло більше 220 тис. чоловік.

Однак слід відзначити, що партизанський рух в Україні зазнавав величезних втрат через некомпетентні установки вищого керівництва СРСР, особливо в перші місяці війни, коли на окуповану територію перекидали цілком непідготовлені, слабо озброєні партизанські загони та диверсійні групи, навіть без засобів зв′язку; часто вони керувалися непродуманими наказами.

Складовою руху опору стала діяльність *Організації Українських Націоналістів (ОУН)* та *Української повстанської армії* (УПА).

З початком війни у проводі ОУН виникли гострі суперечності, які загострилися ще більше після вбивства Коновальця у 1938 р. Прибічники Коновальця хотіли обрати на голову проводу його заступника - Андрія Мельника. Молоді члени ОУН хотіли бачити на цьому місці радикально налаштованого Степана Бандеру. В результаті цих суперечок виникли дві організації ОУН-м (мельниківці) та ОУН-б (бандерівці). Після нападу німців на СРСР, українські націоналісти припустилися помилки, вважаючи, що німці допоможуть їм сформувати незалежну українську державу. Німці ж бажали

використати національний рух у власних інтересах - для підриву могутності СРСР. В результаті співпраці між німцями та ОУН було створено військове формування - легіон українських націоналістів, яке складалося із двох підрозділів під кодовими назвами “Роланд” та “Нахтігаль”. Бандерівці плекали надію, що це угруповання стане серцевиною майбутньої української армії. 30 червня 1941 р. ОУН-б при підтримці “Нахтігалю” без попередньої згоди з німецькою адміністрацією проголосили встановлення української держави у Львові. Прем′єр-міністром було обрано Ярослава Стецько. Цей акт було підтримано греко-католицькою церквою. Через кілька днів німці заарештували С. Бандеру та його прибічників.

Перші партизанські загони українських націоналістів виникли на Поліссі та Волині. У 1941 р. Тарас Бульба-Боровець став на чолі нерегулярної частини “Поліська Січ”, яка згодом увійшла до складу УПА, що була сформована із націоналістичних сил мельниківців та бандерівців у 1942 р. Головнокомандуючим став Роман Шухевич - член проводу ОУН-б. За час існування УПА й підпілля в ОУН перейшло понад 400 тис. чол.

На відміну від радянського партизанського руху, який знаходився на повному утриманні центру (Москви), УПА мала черпати сили лише з власних резервів українського народу.

12.5. Завершення Другої світової війни. Внесок народу України в перемогу над фашизмом.

Сталінградська битва (17 липня 1942 р. - 2 лютого 1943 р.) стала не лише початком корінного перелому в Другій світовій війні, а й початком визволення території України.

Успішний наступ Червоної армії на широкому фронті подовжувався аж до лютого 1943 р. за цей час було визволено значну частину Донбасу і Харківщини. Завдяки операції “Зірка” радянські війська оволоділи Харковом, однак 16 березня його знову було захоплено.

Влітку 1943 р. Німеччина вирішила взяти реванш за Сталінград наступом на Курськ. Битва на Курській дузі, що почалася 5 липня 1943 р., тривала майже 2 місяці. Ініціатива була вирвана з рук фашистів.

Протягом літа - осені 1943 р., долаючи впертий опір ворога, радянські війська здійснили Білгород-Харківську операцію, визволили Харків, Донбас, Мелітополь, Керч, а 7 листопада - Київ (з невиправдано великими людськими втратами).

24 грудня 1943 р. почався загальний наступ радянської армії на правобережній Україні, в якому взяли участь найбільші фронти - Білоруський, 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські. Бойові дії походили на 1400-кілометровій смузі - від Полісся до Чорного моря. У ході наступальних операцій протягом зими 1943 та всього 1944 рр. було повністю визволено територію України. Радянські війська розпочали свій визвольний похід на захід, який закінчився перемогою у травні 1945 р.

Офіційною датою звільнення території України від загарбників прийнято вважати 28 жовтня 1944 р.

Українці наближували день перемоги не тільки відданою боротьбою на полях війни, а й у тилу. Героїчною працею в тилу вони зміцнювала обороноздатність країни, створили нові галузі виробництва - авіаційну, танкову, тракторну, електротехнічну, хімічну, шкіроновзуттєву, швейну промисловість тощо. Народ України дав Збройним силам СРСР 6 млн. бійців. 2072 українця були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Серед тричі героїв Радянського союзу, цієї нагороди удостоївся українець льотчик Іван Кожедуб. Більше ніж половину з 15 фронтів очолювали українці за походженням – Р.Малиновський, А.Єрьоменко, С.Тимошенко, І.Черняховський, П.Рибалко, К.Москаленко та інші.

12.6. Національна культура в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)

Докорінні зрушення в українській культурі розпочалися вже в початковий період Другої світової війни. Об’єднання українських земель в контексті «пакту

Молотова-Ріббентропа» в єдиній державі означало для українців не тільки зміну їхнього державно-правового й політичного статусу, а й суттєві трансформації в сфері культурного життя. Західноукраїнська культура змушена була адаптуватися до ідеологічних постулатів більшовизму і не могла розвиватись з урахуванням національно-етнічних особливостей. Відмінялися одні усталені норми культурного буття і запроваджувалися інші, одні з яких сприймалися беззаперечно й навіть з ентузіазмом, інші - з настороженістю, а то й взагалі не сприймалися.

У Західній Україні вже наприкінці вересня - на початку жовтня 1939 р. у містах відновили роботу школи, а впродовж жовтня і в селах. До кінця 1939 р. тут було відкрито 890 нових шкіл, де рідною мовою навчалося 208 тис. дітей. Усі школи переведено на державне утримання, навчання стало безплатним. Реорганізовувалися старі, відкривалися нові вузи і середні спеціальні навчальні заклади. До початку 1940/1941 н. р. в західних областях діяло 9 вищих навчальних закладів, у яких навчалися 10,2 тис. студентів, а також 33 середні спеціальні навчальні заклади, де знання одержували 5,6 тис. учнів. Щоб дати можливість молоді здобути освіту без відриву від виробництва, при вишах створювалися вечірні та заочні відділення. З середини 1940 р. в західних областях УРСР налічувалося близько 7 тис. шкіл, з них 6 тис. - українських.

У нових організаційних формах розвивалась наукова діяльність. Постановою Раднаркому УРСР від 2 січня 1940 р. у Львові на основі НТШ створено філіали інститутів АН УРСР - літератури, мовознавства, фольклору, археології, історії України та економіки. Вони об’єднали кращих вчених НТШ, завдяки чому було збережено традиції наукових шкіл.

Інтелігенція Західної України не сприймала політики знищення багатьох національно-культурних традицій, які з покоління в покоління створювалися, зберігалися і розвивалися за нелегких умов перебування українців під владою чужих держав. Наприклад, західноукраїнський культурний соціум не сприйняв ліквідації «Просвіт», «саморозпуску» НТШ у Львові, закриття ряду краєзнавчих, етнографічних товариств та громадських організацій

національного спрямування. Як і те, що новостворені культурно-освітні установи були орієнтовані на поширення в краї комуністичної ідеології.

Радянська влада проводила політику «подвійних стандартів» щодо церкви. Формально враховувалась особлива прихильність до релігії західних українців. Відтак вплив церкви обмежувався обережно, без зайвого нагнітання антирелігійної істерії, як це ще недавно робилося в центральних та східноукраїнських землях. Болісно сприймалася західноукраїнським населенням і офіційно дозволена атеїстична пропаганда, не говорячи вже про переслідування священнослужителів як православних, так і греко-католицьких церков.

Одну із трагічних сторінок історії української культури відкрив напад 22 червня 1941 р. Німеччини на СРСР. Радянська влада в дуже складних умовах початкового етапу війни організувала широкомасштабні заходи з евакуації українських культурних цінностей у східні райони СРСР. Евакуювалася і значна частина інтелігенції, яка не підлягала мобілізації до чинної армії. Так за межі України було вивезено майже 70 % вищих навчальних закладів. Евакуйовували театральні колективи, хоча театральний реквізит був вивезений зовсім не в повному обсязі, як і експонати художніх, історичних, краєзнавчих та інших музеїв. Плани евакуації архівів розроблялися вже під час війни. За постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення і розміщення людей та цінного майна» всі цінності, сировинні та продовольчі запаси, які неможливо було вивезти, мали бути знищені, щоб їх не використав ворог.

До евакуації призначалися особливо цінні та унікальні документи. На жаль, некомпетентність у проведенні евакуації та навмисні дії спричинили загибель численних скарбів національної культури. Радянська влада свідомо нищила в переддень окупації архіви, які не вдалося евакуювати через брак транспортних засобів (або й не передбачалося евакуювати з «ідеологічних» міркувань). Нищення документів, передусім партійних архівів, - одна з найдраматичніших сторінок в історії архівної справи.

У роки нацистської окупації найінтенсивніше культурно-освітня і літературно-мистецька робота велася в Галичині, де ставлення до неї лишилося дещо лояльнішим, ніж до інших українських територій. Українська інтелігенція впродовж липня 1941 р. поновила роботу громадських організацій і товариств, що діяли тут до вересня 1939 р., зокрема «Просвіти», видавалось 48 національних пресових видань. Після короткочасної реорганізації запрацювали професійні театри у Львові, Станіславові, Тернополі, Коломиї, Стрию. Вже 18 липня Український театр Львова показав глядачам оперу «Запорожець за Дунаєм», а згодом «Марусю Богуславку», «Наталку Полтавку» та інші п'єси української та світової класики.

У Львові відновлювали діяльність творчі спілки. Українські митці відразу повернулися до своїх первісних організаційних форм об'єднання - за національним принципом. Літератори утворили Спілку українських письменників; художники, скульптори, мистецтвознавці заснували Спілку українських образотворчих митців; актори - Спілку українських театральних митців; працівники преси - Спілку українських журналістів; композитори, музиканти-виконавці, музикознавці - Спілку українських музик.

Культурне й національне піднесення перших місяців окупації призвело також до такого явища, як стихійне відродження національної символіки. Відкрито використовували синьо-жовтий прапор, тризуб, на урочистостях виконували гімн «Ще не вмерла Україна».

В українських містах почали масово знищувати пам'ятники більшовизму й перейменовувати назви вулиць і площ, яким поверталися старі імена або надавалися імена на честь українських національних і культурних діячів.

Пожвавлення наукового і культурного процесу в Галичині пов'язане з приїздом до Львова з Наддніпрянської України істориків О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, В. Дубровського, письменників А. Любченка, І. Багряного, М. Ореста (брата Миколи Зерова) та ін. Приїзд 1943 р. до Галичини великої групи акторів і режисерів з центральних і східних земель України дав

змогу розширити репертуар місцевих театрів та істотно піднести їхній мистецький рівень.

Відновлювалося національно-культурне життя і на інших українських землях, де впродовж 1941-1942 рр. з'явилося понад 100 україномовних газет, відкрито близько 2 тис. православних храмів. На Волині, Поділлі, Слобожанщині, Придніпров'ї створювалися товариства «Просвіти». У центральній, східній та південній Україні «Просвіти» були відновлені з ініціативи похідних груп ОУН і стали справжніми місцевими центрами культурного та суспільно-політичного життя, намагалися здійснювати функції громадського представництва українців перед окупантами. Відкриті просвітянами бібліотеки, творчі гуртки, майстерні надавали неоціненну підтримку українцям. Вражає той факт, що на сході просвітяни працювали не менш інтенсивно, ніж де-інде. Показовою є діяльність «Просвіти» у Слов'янську на Донеччині. До складу місцевої організації входили вчителі, лікарі, артисти. Просвітяни налагодили випуск українською мовою «Донецької газети», читали лекції з історичної та релігійної тематики, позбавлені радянських фальсифікацій, організували хорову капелу, відродили церковний рух.

У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Луцьку, Рівному, Проскурові, Вінниці, Житомирі, Полтаві, Херсоні та інших містах відкрились українські драматичні театри, репертуар яких складався з творів національної класичної спадщини, переважно історико-побутового змісту.

У великих навчальних центрах сформувалися літературно- мистецькі та наукові групи інтелігенції, які ініціювали національно- культурне життя в своїх місцевостях. У Києві зорганізувалися спілки українських письменників, композиторів, художників, журналістів та акторів.

Зі всіх культурних закладів чи не єдиною легітимною інституцією в культурному житті окупованої України залишався театр. Німецька влада дозволяла театральну діяльність як одну з форм обслуговування дозвілля окупаційних структур. Доля працівників театру була складною і суперечливою,

адже доводилось одночасно служити німецькій окупаційній владі й українському народу за покликанням власного сумління.

Драматичні та оперні театри змінюють свої репертуари, зосередившись на постановках німецької класики, додаванням аполітичних вистав чи опери з українського й російського театрального спадку.

Науковці взялися за відновлення Всеукраїнської академії наук. За утримання академії відповідала міська управа, яка призначила президентом ВУАН відомого вченого-хіміка, академіка АН УРСР В. Плотникова. Для розбудови наукової діяльності у Харкові вчені створили комітет науково-дослідних інститутів на чолі з професором Л. Крамаренком. Розпочало роботу Харківське українське наукове товариство, яке об' єднало переважно спеціалістів гуманітарного профілю.

Розпочалися заняття в Київському, Вінницькому медінститутах, на медичному факультеті Дніпропетровського університету, Житомирському сільськогосподарському інституті, в Харківській консерваторії та інших навчальних закладах. У центрі Трансністрії - Одесі було відкрито університет. Про свій намір відновити навчальний процес оголосили професори та викладачі Київського та Харківського університетів, знову створеного Дніпропетровського політехнічного інституту.

Українці вміло скористалися з того, що окупаційна влада гостро потребувала кваліфікованих фахівців для налагодження потрібного для фронту й рейху виробництва на українських заводах, фабриках, шахтах.

Німці дозволяли відкривати виші переважно в промислових регіонах. Наприклад, у Дніпропетровську працювали університет, транспортний та політехнічний інститути, чотири технікуми (землевпорядний, механізації сільського господарств, 2 індустріальних), шість ремісничих, дві фельдшерсько-акушерські та дві сільськогосподарські школи. На Дніпропетровщині широкою була мережа науково-дослідних і проектних інститутів: фізико-технічний, фізичної хімії, трубний, зернового господарства, гідробіологічна станція (з часом реорганізована в інститут гідробіології),

науково-дослідний інститут епідеміології та мікробіології, інші заклади. Загалом, більшість професорсько-викладацького складу середніх і вищих навчальних закладів залишилася без роботи і засобів існування.

Зрозуміло, що німці прагнули перевіряти педагогів на ідеологічну лояльність до нової влади. Кожен учитель мусив заповнити розроблену німцями анкету з 13-ти пунктів. Крім загальних відомостей, слід було повідомляти про своє та членів родини колишнє членство в комуністичній партії чи комсомолі та про можливі репресії збоку НКВС. Претендент на роботу мав заручитися підписами трьох свідків і повними даними про них. Комуністів і комсомольців на роботу не брали.

Для керівництва та викладачів вищих навчальних закладів України німці ввели продуктові пайки, а усіх викладачів, співробітників та студентів навчальних закладів зарахували до першої категорії споживачів і видали спеціальні книжки на хліб та продукти. Однак після припинення в середині грудня 1941 р. занять, через нестачу палива, всіх було переведено до нижчої - 2-ї категорії споживачів. Як наслідок, жертвами голоду і холоду у Києві стали відомі професори: М. Даміловський, Г. Іваницький, В. Лозницький, М. Левитський - загалом близько 30 осіб. У Харкові, за неповними даними, загинули академік А. Бекетов, 21 доктор наук, 37 асистентів і викладачів вищих навчальних закладів. Масові розстріли інтелігенції стали буденним явищем, а будь-який супротив карався безоглядним терором. У Києві на початку 1942 р. були розстріляні поетеса, редактор літературного журналу «Літаври» О. Теліга, поет І. Ірлявський, редактор газети «Українська дійсність» І. Рогач та інші учасники похідних груп ОУН.

Національно-культурному життю сприяли похідні групи ОУН, скеровані вглиб України для створення українських органів місцевого самоврядування і пропагандистської роботи. У багатьох окупованих містах саме їм належала ініціатива заснування українських друкованих органів, шкіл, театрів.

Однак військово-поліційний терор окупантів швидко розвіяв ілюзії тих, хто сподівався від нових властей послаблень у культурному житті. На початку

липня 1941 р. нацисти у Львові розстріляли вчених, лікарів та представників їхніх родин (загалом 41 людину). Наприкінці 1941 р. нацисти різко посилили нагляд за всіма українськими товариствами і заборонили будь-які публічні зібрання, за винятком попередньо дозволених службових засідань. Заборонялося створення будь-яких нових національних товариств. У Галичині 1942 р. були офіційно розпущені всі незареєстровані українські організації і товариства, зокрема «Просвіта». Відтоді українці могли проводити культурно-освітню роботу лише в організаційних межах Українського центрального комітету (УЦК), який діяв у Кракові під керівництвом В. Кубійовича в роки Другої світової війни.

Навесні 1942 р. за розпорядженням нацистської адміністрації читальні «Просвіти» реорганізували в українські освітні товариства (УОТи), в межах яких дозволялося проводити всю культурно-освітню роботу на місцях. Українські освітні товариства були підпорядковані місцевим структурам УЦК. Провідна роль у їхній діяльності належала національно свідомій інтелігенції: вчителям, священикам, службовцям. Вони робили все можливе, щоб освітньо-виховна робота стала систематичною і плідною, аби щотижня і в кожному УОТі була проведена бодай лекція чи реферат, хоча зовсім не завжди це вдавалося. Розуміючи вагу освіти для дорослого населення і особливо молоді, сильніші проводи УОТів ініціювали утворення самоосвітніх гуртків, гуртків боротьби з неписьменністю, здійснювали облік неписьменних, залучали їх до навчання, відкривали бібліотеки, проводили передплатну кампанія на українську пресу і книжки українських видавництв у Львові, Кракові, Празі, організовували драматичні та музичні гуртки, хори. Особливо велике враження на українську громадськість справив конкурс самодіяльних хорів 1942 р., присвячений 100-річчю від дня народження М. Лисенка, в якому на різних етапах брало участь 450 хорів.

Особливо ретельно контролювали окупанти діяльність засобів масової інформації: радіо, видавництв, преси тощо. Для цього було створено «Німецьке видавниче і друкарське товариство» з центром у Луцьку, яке одержало

виняткове право давати дозвіл на заснування часописів і їх відповідно контролювати. Кожна газета повинна була три чверті площі надавати для матеріалів німецького інформаційного агентства. На початку 1942 р. посилюється ідеологічний контроль окупаційної влади за періодичними виданнями. Українська преса втрачає свій первісний зміст і перетворюється на україномовні рупори нацистської пропаганди. З газетних і журнальних сторінок зникають статті з української історії та літератури. Такі видання, як «Українське слово», «Вісті», «Литаври», «Український хлібороб» взагалі закриваються, а співробітники їхніх редакцій репресуються.

Українська молодь позбавлялась можливості одержати повноцінну освіту. Показовою у цьому плані стала нарада під Вінницею влітку 1942 р., де А. Гітлер категорично заявив: «Достатньо навчити українців трохи читати і писати по-німецьки». Всі школи вище початкової в рейхскомісаріаті були закриті, не дозволялися жодні вищі навчальні заклади, а також загальноосвітні середні школи, гімназії, ліцеї. Запроваджені обмеження на початку 1942 р. поклали край спробам поновити діяльність ВУАН. У Галичині, незважаючи на численні прохання, німецька влада не дозволила існування НТШ.

Величезних розмірів набуло пограбування окупантами мистецьких та історичних цінностей українського народу, особливо під час відступу нацистів. Паралельно із розграбуванням музеїв нацисти влаштували пограбування і фактичне знищення українських бібліотек і архівів. Для систематичного пограбування культурних цінностей в Німеччині було сформовано спеціальні групи спеціалістів: науково-дослідне товариство «Спадщина», яке мало вилучати з українських музеїв, архівів і бібліотек все, пов’язане з роботою німецьких митців; «Оперативний штаб» райхсміністра Розенберга для вивезення культурних цінностей, у якому працювало 350 висококваліфікованих істориків, мистецтвознавців, архівістів, бібліотекарів, наділених необмеженими повноваженнями із вилучення найцінніших музейних експонатів, архівних і бібліотечних одиниць зберігання. Окрім вище перерахованих груп, діяли дрібніші команди, які вишукували та грабували мистецькі цінності за

завданнями Е. Коха, Г. Франка. Г. Герінга й особисто А. Гітлера. До того ж німецькі офіцери та солдати часто вдавалися до самовільних захоплень «культурних трофеїв» у музеях, бібліотеках і архівах. Спеціальний штаб для пограбування культурних цінностей в Україні діяв і в Румунії.

Колосального пограбування в роки окупації зазнали музеї Львова, Харкова, Києва, Дніпропетровська та інших міст. Із Львівської картинної галереї вивезено понад сто найцінніших полотен, 12 ящиків із картинами викрадено з Львівського історичного музею. У Дніпропетровську приміщення історичного музею зникло 80 найцінніших полотен, унікальна порцеляна, скульптури, старовинні меблі, підсвічники тощо. Все, що не встигли вивезти із музеїв, архівів та бібліотек Дніпропетровська, 28 вересня 1943 р. за наказом генералкомісара спалили. 2507 картини або 80 % експонатів Харківського художнього музею було вивезено до Німеччини.

Для пограбування фондів Київського історичного музею до міста прибули німецький археолог професор Грімм та історик професор Штампфус, які відібрали найцінніші експонати для відправки до Німеччини. Майже повністю було розграбовано Київський музей російського мистецтва, з якого було викрадено понад 1500 найкоштовніших експонатів, серед яких 900 старовинних ікон, полотна Соколова, Айвазовського, Петрова-Водкіна, Флавицького та інших художників. Більшість цих шедеврів були вивезені до Кенігсберга, де, очевидно, загинули під час боїв за місто. Загалом з українських музеїв було викрадено і вивезено щонайменше 330 тис. найцікавіших експонатів, з яких в Україну після війни повернулися лише десятки.

Серед найбільш пограбованих бібліотек України виявилася Львівська бібліотека Академії наук, з якої вивезли понад 5 тис. найдавніших рукописів, понад 3 тис. стародруків, більше 2 тис. рідкісних гравюр, всі рукописи Ю. Словацького та А. Міцкевича, колекцію оригінальних малюнків А. Дюрера, всі книги ХУІ ст., книги із королівських книгозбірень тощо. 15 тис. книг було забрано із київської бібліотеки ім. Кірова, понад 7 тис. унікальних видань «зникло» із бібліотеки Київського університету, розграбованою виявилася

бібліотека ім. Короленка в Харкові. 1943 р. у бібліотеці Київського університету під час пожежі постраждало близько 1,3 млн. друкованих одиниць. З Бібліотеки АН УРСР нацисти вивезли 719 тис. одиниць друкованої продукції, зокрема із основних фондів, відділів і кабінетів 235 тис. Загалом з українських бібліотек вивезено понад 50 млн. книг і періодичних видань.

Непоправною втратою архівного фонду України стало знищення Київського Центрального архіву давніх актів. Цей архів містив найбагатші колекції актових книг, укомплектованих у 500 фондах. Майже повністю було спалено кіно-фото-фоноархів у Києві. Більше 1 млн. справ загинуло в Київському обласному архіві. Колосальних збитків зазнали архіви Полтави, Харкова, Дніпропетровська, Донецька. Загалом в Україні безповоротно було знищено 21 млн. архівних одиниць збереження.

Нацистський терор, антиукраїнська політика змінили настрої населення окупованих територій, пробудили рух опору. Керівництво ОУН та УПА надавало виняткового значення ідейному вихованню, пробудженню й розвиткові національної свідомості населення і власного військового контингенту. Для цього створювалися спеціальні структури референтів-політвиховників, серед яких були значні сили підготовлених інтелігентів, налагоджений випуск найрізноманітніших підпільних видань: газет, журналів, брошур, листівок, відозв, прокламацій. Нелегальні газети та журнали ОУН «Ідея і чин», «За самостійну Україну», «Вільна Україна», «До зброї», «Самостійник», «Прапор молоді» та інші мали велике ідейно-інформативне навантаження: вони не лише оперативно відображали перебіг подій, а й висвітлювали складні політичні, теоретичні, навіть філософські проблеми. На кошти ОУН та УПА друкувалися збірки поезій, п’єс, оповідань, спогадів, пісенники, перевидавалися твори Є. Маланюка, О. Бабія, Олександра Олеся, М. Хвильового, Д. Фальківського.

Відродженню національної ідеї присвятили себе й діячі української радянської культури, які опинилися в східних районах СРСР. Там у літературі і науці почався рух за відновлення власної історичної пам’яті, за реальне національне усвідомлення народу і не лише в боротьбі з нацизмом, а й у

перспективі, у всіх галузях суспільного буття. І хоча цей рух був великою мірою контрольований і негласно стримуваний, все ж у багатьох ділянках культурного життя він став помітною і впливовою реальністю.

З кінця 1941 р. в українській радянській літературі одна за одною починають друкуватися статті істориків і письменників, присвячені величним сторінкам національного минулого, передусім яскравим зразкам відсічі загарбникам і поневолювачам. Раз у раз вони звертаються з різних тематичних приводів до героїчних постатей вітчизняної історії: Я. Мудрого, Д. Галицького, Б. Хмельницького, П. Конашевича-Сагайдачного.

Роки війни стали часом появи віршованих творів, які об'єднала тема нестерпної туги за рідною землею (М. Рильський «Слово про рідну матір»; П. Тичина «Голос матері», «В безсонну ніч»; В. Сосюра «Любіть Україну»; А. Малишко - цикл «Україно моя»).

Мужність і героїзм народу, що піднявся на боротьбу з ворогом, стають провідною темою і в українському живописі. Масштабні, змістовні полотна воєнно-патріотичної тематики виходять з- під пензля художників М. Глущенка, М. Дерегуса, В. Касіяна, Ф. Самусєва, К. Трохименка, О. Шовкуненка, Т. Яблонської та ін.

З початком війни відкидає захисну броню усталених стереотипів О. Довженко, який створює низку оповідань, два документальні фільми, кіноповість «Україна у вогні». У ці роки йому відкривається жахлива реальність геополітичного становища України, її майбутнього.

У радянському тилу українська науково-технічна інтелігенція брала активну участь у налагодженні роботи заводів і фабрик, шахт і електростанцій, складала технічні проекти, розробляла нові технології, створювала досконалішу, ніж у ворогів, зброю. Допомогу оборонним підприємствам і фронту тією чи іншою мірою надали майже всі академічні інститути, тематика досліджень яких була відразу узгоджена з потребами воєнного часу.

Ліквідація нацистської окупації в Україні стала важливим стимулом подальшого розвитку культури, відбудови культурно-освітніх, мистецьких і наукових закладів.

На думку сучасного дослідника О. Луцького, за зовнішньою видимістю відновлення і розширення мережі наукових, мистецьких, культурно-освітніх закладів, таїлася трагедія творців духовних цінностей, тупикова ситуація всього національно-культурного життя. Як і в довоєнні роки, режим форсовано централізував усі культурні засоби і почав зводити духовні процеси в єдине русло, контрольоване і кероване комуністичною партією. Зумовлені обставинами війни певні поступки режиму до українського патріотизму помалу скасували, тому знову на повну потужність запрацювала могутня репресивна радянська тоталітарна система.

Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття “мюнхенська змова”.
2. Охарактеризуйте пакт Молотова-Ріббентропа та таємний протокол до нього.
3. Визначіть причини поразок Червоної армії на початку війни.
4. Дайте характеристику окупаційного режиму в Україні.
5. Оберіть назву явища, притаманного періоду Другої світової війни, - співробітництво урядів або окремих осіб з окупантами:
   а) колабораціонізм; б) голокост; в) геноцид.
6. Окупаційна політика в Україні здійснювалася згідно з планом:
   а) Ост; б) Вайс; в) Барбаросса; г) ГОЕЛРО
7. Дайте оцінку боротьби формувань ОУН-УПА.
8. Яка подія стала початком визволення території України від німецьких загарбників?

Лекція 13. Розвиток УРСР у 1945-85 рр.

Мета лекції - розглянути особливості суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку українських земель протягом другої половини 40-х - початку 80-х рр. XX ст. Для цього необхідно з'ясувати наступні питання:

1. Україна в повоєнне десятиріччя (1945 - 1955 рр.). Повоєнні адміністративно-територіальні зміни. Зовнішньополітична діяльність УРСР. Особливості відбудови народного господарства. Радянізація західних областей республіки. Рух опору. Операція "Вісла". Культурно-ідеологічні процеси в Україні.
2. Соціально-економічний розвиток України (1956 - 1985 рр.). Проблеми розвитку народного господарства. Економічні реформи 60-х рр. та причини їх згортання. Посилення застійних явищ в соціально-економічному житті республіки.
3. Суспільно-політичне життя в Україні (1956 - 1985 рр.). Хрущовська "відлига". Наростання кризи в суспільно-політичному житті. Дисидентський рух.
4. Освіта, наука і культура

Література

1. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946 - 1980 р.). К., 1999.
2. Бойко О.Д. Історія України. К., 2021.
3. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. К., 2019
4. Новітня історія України (1900 - 2000). К., 2002.
5. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / НАН України, Ін-т історії України. К., 2021.
6. Українська суспільно-політична думка XX століття. Мюнхен, 1989. .т2.

13.1. Україна в повоєнне десятиріччя (1945-1955 рр.). Повоєнні адміністративно-територіальні зміни. Зовнішньополітична діяльність

УРСР. Особливості відбудови народного господарства. Радянізація західних областей республіки. Рух опору. Операція “Вісла”. Культурно-ідеологічні процеси в Україні.

У надзвичайно важких і несприятливих умовах відбувався процес повернення республіки до мирного життя.

В результаті Ялтинської конференції (лютий 1945 р.) Польща змушена була поступитися своїми претензіями на Галичину та Волинь. Урегулювання територіального питання з Польщею передбачало і обмін населенням. Чехословаччина і Румунія відмовилися від Закарпаття та Буковини. У січні 1946 р. в складі УРСР було створено Закарпатську область. Окрім неї, до західних областей входили: Волинська, Львівська, Ровенська, Тернопільська, Дрогобицька (у 1959 р. об′єднана із Львівською), Станіславська (у 1962 р. перейменована на Івано-Франківську), Чернівецька, Ізмаїльська (існувала у 1940 - 1954 рр., увійшла до складу Одеської області). На кінець 1945 р. територія України збільшилася до 580 тис. кв. км.

Зростає міжнародний авторитет України. В березні 1944 р. було відновлено право зовнішнього представництва УРСР - утворено народний комісаріат закордонних справ України на чолі з Мануїльським. В числі 51 країни світу Україна була одним із засновників і перших членів ООН. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1945 р. УРСР було обрано членом Економічної й соціальної ради. У 1948-1949 рр. Україна була постійним членом головного органу ООН - Ради Безпеки. Однак Україна була введена до ООН певною мірою штучно, за тактичних міркувань Й.Сталіна - для пом′якшення негативного резонансу, що викликала серед міжнародної громадськості війна на Західній Україні. Делегація УРСР брала участь у роботі Паризької мирної конференції 1946 р. та Дунайської конференції 1948 р., де Україна приєдналася до Конвенції про режим судноплавства на Дунаї.

З другого боку, на рубежі 40-50-х років проводилася галаслива і жорстока за своїми наслідками кампанія боротьби з “космополітами”, “низькопоклонниками”, “переродженцями” в історії, філософії, літературі й мистецтві.

Щодо соціально-економічного розвитку республіки, то завдання відбудови господарства були визначені у *четвертому п'ятирічному плані* (1946 - 1950 рр.). Основними принципами, на яких проводилася відбудова народного господарства України, були: єдиний загальносоюзний план, що базувався на ідеї зміцнення воєнної могутності Радянського Союзу; пріоритетний розвиток галузей важкої промисловості; відношення до України, як до сировинної бази.

Четверта п'ятирічка дала неоднозначні результати. Зусилля, спрямовані на відбудову важкої промисловості (куди пішло 85 % капіталовкладень), принесли нечувані успіхи. До 1950 р. промислове виробництво в Україні на 15 % перевищувало рівень 1940 р. на Західній Україні, де до війни важкої промисловості майже не було, до 1950 р. промислове виробництво зросло на 230 %. У 50-х роках Україна стала однією з провідних індустріальних країн Європи.

Проте ці вражаючі результати не привели до зростання рівня життя населення. Легка промисловість ледве досягла 80 % довоєнного рівня. Масштабна інфляція, різниця цін на товари промисловості та сільського господарства, високі ціни і мала зарплата, наявність в обігу великої обезціненої грошової маси та фальшивих купюр призвели до необхідності грошової реформи, яка відбулася у 1947 р. Внаслідок цієї реформи було девальвовано карбованець і знищено особисті заощадження громадян.

В 1946-1947 рр. Україну охопив черговий голод. Причини голоду: об'єктивні - посуха 1946 р., викликані війною скорочення посівних площ, ослаблення матеріально-технічної бази сільського господарства, нестача робочої сили; суб'єктивні - недооцінка сільськогосподарського сектора

економіки, командно-адміністративні методи господарства, надмірно високі плани хлібозаготівель, великий обсяг експорту хліба.

Україна фактично стає сільськогосподарською лабораторією Радянського Союзу. У 1947 р. М.Хрущов розпочинає у республіці гучний проект, спрямований на “розв′язання” аграрних проблем, який передбачав об′єднання колгоспів у гігантські “агроміста”, ліквідацію присадибних ділянок, суворий контроль за сільським населенням. Врешті-решт після протестів народу від цього проекту відмовилися.

В західний областях УРСР протягом 1944 - 1950 рр. відбувалася прискорена радянізація. Швидкими темпами велася індустріалізація, запроваджувалися нові галузі виробництва - машинобудівна, видобуток вугілля тощо. Колективізація розгорнулася наприкінці 1948 р. і завершилася у 1950-1951 рр. Головним методом проведення політики колективізації було насильство.

Жертвою насильства стала і греко-католицька церква. 8 березня 1946 р. Львівський собор проголосив про скасування Берестейської унії 1596 р., що значило скасування уніатської церкви в Україні.

Це викликало обурення і опір місцевого населення. Рух опору тоталітарній системі очолювала ОУН-УПА. З другої половини 1945 р. за рішенням Центрального проводу ОУН великі підрозділи повстанців були реформовані в малі, добре згуртовані і озброєні загони, що дислокувалися в лісах. Виникла мережа підпільних “боївок” у сільській місцевості. Загони УПА контролювали територію площею до 150 тис. кв.км. Вони намагалися утвердити нелегальні національно-державні структури. За офіційними даними, українське підпілля вчинило 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, в яких загинуло не менше як 30 тис. представників комуністичного режиму, військовослужбовців, місцевих жителів. Головні завдання вояки УПА вбачали у боротьбі проти сталінського режиму, за створення незалежної української держави. У свою чергу, сталінське керівництво протидіяло ОУН-УПА, перетворивши боротьбу

проти неї на справжній театр воєнних дій. У 1945-1946 рр. боротьба органів МВС-МДБ, армії, винищувальних загонів з ОУН-УПА досягла апогею. Здійснювалися прочісування величезних територій, арешти й депортації корінного населення, масові розстріли, провокації. За офіційними даними, на західноукраїнських землях у 1944-1953 рр. було заарештовано майже 104 тис. "бандитів" - учасників ОУН, а також "бандпосібників", під якими розумілися всі, хто підозрювався у зв'язках з ОУН-УПА. За цей час було виселено на Схід понад 65 тис. родин.

Між 1944-1947 рр. ОУН-УПА користувалася сильною підтримкою і мала більше 2 тис. бійців на території Польщі. У 1947 р. один із загонів УПА вбив заступника міністра оборони Польщі генерала К.Сверчевського. У квітні 1947 р. польський уряд за погодженням з урядом СРСР провів операцію під кодовою назвою "Вісла". 30 тис. польських солдатів оточили бази УПА і в запеклих боях знищили або захопили багато з них. Майже всіх лемків (близько 150 тис. чоловік) було депортовано у Західні районі Польщі. Фактично відбулася полонізація Холмщини, Підляшшя та Посяння - етнічних українських земель.

Боротьба на західноукраїнських землях по суті набула характеру громадянської війни і призвела до великих жертв серед українського народу. До 1952 р. ОУН-УПА, як масова організація, перестала існувати. Надії керівництва ОУН-УПА на радянсько-американський конфлікт, який, як вони сподівались, міг би дозволити відродити державність України, не виправдалися.

Щодо культурно-ідеологічноих процесів, то в країні почалася чергова кампанія морально-політичного тиску на суспільство, т.зв. "*ждановщина*", яка проходила в декілька етапів:

І - проходив під гаслом боротьби проти "націоналізму". Звинувачуються як письменники (М.Рилський, Ю.Яновський, О.Довженко та ін.), так і науковці (співробітники Інституту історії України АН УРСР - С.Білоусов, М.Супруненко, Л.Славін, Ф.Ястребов та ін.).

II - боротьба проти “низькопоклонства” перед Заходом, а згодом - і “космополітизму” (О.Борщагівський, А.Гозенпуда та ін.).

Прикладом диктату в науці стала сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук (серпень 1948 р.), яка піддала нищівній критиці генетику. В Україні жертвами “лисенківщини” стали М. Гришко, С. Гершензон, І. Поляков та ін.

З 1946 по 1951 р. було прийнято 12 партпостанов з ідеологічних питань. Фактично продовжував діяти репресивний апарат, що гальмував подальший розвиток країни.

Отже, важкими, позначеними виснажливою працею, матеріальними нестатками були повоєнні роки. В умовах панування командно-адмінстративної системи український народ зумів відбудувати зруйноване війною господарство. Україна вперше увійшла в систему світової співдружності держав, набула статусу суб’єкта міжнародного права, стала учасником багатьох міжнародних організацій. Характериними рисами економічного розвитку країни були високі темпи відбудови, в першу чергу важкої промисловості; докорінні соціально-економічні зміни в Західній Україні; збереження та посилення диспропорцій і деформацій в економіці – хронічне відставання легкої промисловості та сільського господарства.

13.2. Соціально-економічний розвиток України (1956-1985 рр.). Проблеми розвитку народного господарства. Економічні реформи 60-х рр. та причини їх згортання. Посилення застійних явищ в соціально-економічному житті республіки.

На ці часи припадає спроба змінити методи керівництва економікою. У 50-х рр. існувало 30 всесоюзних і 21 союзно-республіканське міністерство, що породжувало надмірну централізацію управління. З 1953 р. поступово скорочується кількість всесоюзних міністерств і частина економічної влади передається республіканському керівництву. Якщо у 1950 р. в Україні 65 % всього виробництва було підпорядковано центру, то у 1956 р. ця частка

зменшилася до 24 %. Решту контролювали республіканські міністерства. У 1957 р. М. Хрущов замість старої т.зв. міністерсько-вертикальної системи ввів нову - територіально-горизонтальну, яка засновувалася на радах народного господарства. Новоутворені органи управління господарством в окремих економічно-адміністративних районах перебрали на себе функції, які раніше належали союзним міністерствам. Ця реформа стала однією з найрадикальніших організаційних змін у радянській економіці. При цьому виходили з того, що в попередній період у керівництві промисловістю і будівництвом переважали відомчі інтереси, а це порушувало нормальні територіальні зв'язки між підприємствами різних галузей промисловості, розташованих в одному економічному районі, часто не давало змоги оперативно вирішувати господарські питання, раціонально використовувати ресурси.

IV сесія Верховної Ради УРСР у червні 1957 р. прийняла Закон про створення у республіці 11 економічно-адміністративних районів на чолі з раднаргоспами, які провели певну роботу по мобілізації виробничих резервів, поглибленню спеціалізації й кооперації підприємств в межах економічних районів, активізації використання місцевих ресурсів.

Таким чином під кінець 1957 р. раднаргосп контролював 97 % заводів в країні. Це надало можливість українським економістам почати проводити власну економічну політику.

Активно підтримував хрущовські реформи перший секретар ЦК КПУ П.Ю.Шелест. Особливо це стосувалося створення раднаргоспів, планів республіканського госпрозрахунку, більшої незалежності республіканських структур у господарчих питаннях. Деякі дослідники вважають П.Шелеста прихильником українського автономізму, який добивався розширення прав республіки, при цьому не ставлячи під сумнів необхідність збереження цілісності СРСР.

У вересні 1965 р. була проголошена економічна реформа, суть якої полягала в розширенні самостійності підприємств, посиленні прямих

договірних зв'язків між підприємствами; встановленні економічно обгрунтованих цін; матеріальному стимулюванні трудових колективів залежно від результатів їхньої праці; оцінці діяльності підприємств такими "капіталістичними" показниками, як рентабельність і прибуток.

Основне протиріччя реформи 1965 р. полягає в намаганні владних структур водночас інтенсифікувати два взаємовиключні процеси: посилити централізм в економіці та задіяти ринкові економічні регулятори.

Економічна реформа 60-х рр. не була доведена до кінця. Міністерства і відомства досить швидко звели нанівець госпрозрахунок, ліквідували самостійність підприємств. У 1970-1985 рр. негативні тенденції в економіці республіки наростали, тривало нарощування виробництва засобів виробництва, продовжувався безпрецедентний процес надіндустріалізації суспільства. Розширення виробництва досягалося передусім завдяки більшим затратам праці, залученню додаткових ресурсів. Тобто економіка розвивалася екстенсивним шляхом.

За 1966-85 рр. зменшились середньорічні темпи приросту основних показників економічного розвитку республіки. Така ж тенденція спостерігалася і в соціальній сфері, яка протягом тривалого часу вважалась другорядною і фінансувалася за так званим залишковим принципом.

Вкрай ускладнила ситуацію і порушила екологічну рівновагу Чорнобильська катастрофа, яка сталася 26 квітня 1986 р. Влада намагалася засекретити цю трагедію: не було введено надзвичайного стану, не попереджено жителів про небезпеку радіоактивного опромінення. Аварією на ЧАЕС виведено з обороту 5 млн. га землі.

Таким чином, у 70-80-х роках економіка України перебувала в кризовому стані, причиною якого був прояв глибокої кризи державного соціалізму, що базувався на радянському тоталітаризмі, на всевладді партійно-державних структур. Ця криза показала що старі методи і принципи господарювання неспроможні забезпечити прогрес суспільства; що без пошуку нових форм

економічної діяльності, без конкурентності і вільної ініціативи неможливо досягти позитивних зрушень; що тактика жорстокого диктату центру і відвертого ігнорування інтересів республіки скомпрометована самим життям. Вихід з кризи був один - радикальне реформування суспільства і досягнення реальної суверенності України.

13.3. Суспільно-політичне життя в Україні (1956 - 1985 рр.). Хрущовська "відлига". Наростання кризи в суспільно-політичному житті. Дисидентський рух.

Після смерті Сталіна до влади в партії і державі стала група найближчих його соратників. Так зване колективне керівництво очолив М.Хрущов. Саме з його діяльністю пов'язані перші спроби демократизації суспільства, що дістали назву хрущовської "відлиги".

На початку 1956 р. відбувся *XX з'їзд КПРС*, на закритому засіданні якого М.Хрущов виступив з критикою культу особи Сталіна. Однак ця критика не торкалася системних засад і фундаментальних причин режиму особистої влади. З'їзд не обговорював доповідь, лише прийняв колективну постанову, проте ця критика справила значний вплив на політичну і морально-психологічну атмосферу в країні. Після з'їзду почався глибокий і болісний переворот в суспільній свідомості, перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого. В липні 1956 р. було опубліковано відому постанову ЦК КПРС "про подолання культу особи і його наслідків". Засудження беззаконь, скоєних у сталінську епоху, і початок нового політичного курсу було схвально зустрінуто в Україні. Вже 3 липня постанову зачитали на деяких підприємствах Києва - "Ленінська кузня" та "Червоний екскаватор". Перший мітинг на підтримку політики десталінізації відбувся у Київському педагогічному інституті.

Після початку десталінізації почали відбуватися відчутні зміни у житті країни: було послаблено ідеологічний тиск, що стало початком відлиги у культурному житті, потроху послаблювалася політика самоізоляції, більш

складеною стала політика русифікації, почалася підготовка до проведення глибоких змін в економіці.

З початку 60-х рр. в Україні з'являється нове покоління молодих літераторів і митців - т.зв. шестидесятників, до яких належали Діна Костенко, Дмитро Павличко, Іван Драч, Василь Симоненко, Іван Дзюба, Алла Горська, В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний та ін. Рух шестидесятників хоча і складав опозицію системі, але опозицію в рамках системи, відповідно до тих правил гри, які диктувалися "зверху".

У жовтні 1964 р. М. Хрущов був зміщений з посади першого секретаря ЦК КПРС. Існує кілька версій щодо ініціаторів тихого перевороту - Л. Брежнєв, М. Суслов, С. Шелепін. Політична лінія реформ, які розпочав М. Хрущов, прийшла у повну невідповідність з існуючою системою, що не допускала серйозних змін. Партійних функціонерів не могли влаштовувати плани М. Хрущова про ротацію (переміщення) й омолодження керівних кадрів у державі, що й спричинило його усунення від влади - відправили на пенсію.

У липні 1963 р. першим секретарем ЦК КП України став Петро Шелест, який намагався як міг, відстоювати інтереси України в межах СРСР, особливо після зміни керівництва у Москві. Саме у сер. 60-х рр. посилилися автономістські тенденції українців, котрі відображали ті зміни, що сталися у статусі республіки в післявоєнні десятиліття. П. Шелест досить відверто захищав мовні і культурні інтереси українців. У 1965 р. міністр освіти України Ю. Діденков працював над реформою освіти, в якій передбачалося поширення української мови у ВНЗ, заохочення викладачів і студентів, які добре володіють мовою. Шелест підтримав це. Врешті-решт, Шелеста усунули від посади.

Його наступником став В. Щербицький, який посилив політику русифікації і підтримував політику підпорядкування української економіки центру. Прихід В. Щербицького поклав початок масовим "чисткам" у державному і партійному апараті.

З середини 60-х рр. в СРСР почала діяти нова ідеологічна установка: “побудова комунізму приведе до злиття націй”, “формується нова історична спільність - радянський народ”. Національно свідома інтелігенція чинила опір русифікації ненасильницькими методами.

З кінця 70-х рр. репресії проти представників української культури загострюються. У відповідь починається радикалізація політичних поглядів провідних діячів руху опору. У “самвидаві” поширюються “Позиції українських політичних в′язнів” за підписом О. Тихого і В. Романюка, де подавався короткий аналіз історичного поступу України і обґрунтовувалася необхідність незалежності.

Влітку 1979 р. 18 політв′язнів написали відозву, в якій зверталися до ООН з пропозицією зареєструвати Україну як російську колонію.

На початку 80-х рр. відбулися чергові судові процеси, які прирекли на нові терміни ув′язнення українських патріотів.

У 60-70-х рр. у Радянському Союзі виникає нове політичне явище, коли невелика кількість людей дозволяла собі критику існуючої системи, цих незгодною з політикою уряду, котрі вимагали широких громадянських, релігійних і національних прав, стали називати *дисидентами*.

Український дисидентський рух був породжений внутрішніми причинами, в першу чергу національною політикою керівництва, соціальними умовами життя, розвитком економіки тобто всією системою. Особливостями українського дисидентства були: високий інтелектуальний рівень та немасовість руху.

Українське дисидентство поділялося на декілька напрямів: релігійний, правозахисний та національний.

Релігійне дисидентство боролося за відновлення греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських, зокрема баптистських, та інших конфесій, проти обмеження релігійної

літератури, закриття культових споруд, заборони вивчення релігії у школі тощо. Основними діячами цього напряму були Іван Гель, Василь Романюк, Олекса Тихий, Георгій Вінс. В 1982 р. Йосип Тереля організував Комітет захисту Української католицької церкви з метою допомогти її легалізації.

Правозахисне дисидентство виступало проти фарисейства, обману, розходження між деклараціями та соціалістичною практикою, порушення підписаних СРСР міжнародних угод, а також власних законів.

9 листопада 1976 р. була створена Українська Гельсинська група, яку очолив письменник Микола Руденко, серед її членів були Петро Григоренко, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Надія Світлична, Василь Стус та ін. Члени групи ставили перед собою наступні завдання: сприяти ознайомленню української громадськості з Декларацією Прав людини; активно допомагати виконанню статей про вільні контакти між народами, про вільний обмін інформацією та ідеями; добиватися, щоб Україна, як суверенна європейська держава і член ООН, була представлена окремою делегацією на всіх міжнародних нарадах; домагатися акредитування в Україні представників зарубіжної преси.

УГГ постійно переслідувалась. У 1977 р. був заарештований та засуджений на 12 років М. Руденко. У таборах загинули В. Стус, В. Марченко, О. Тихий, Ю. Литвин. змушені емігрувати за кордон П. Григоренко, Н. Світлична та Н. Строката.

Національне дисидентство продовжувало боротьбу за національну державність в Україні, рішуче засуджувало шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію тощо. Його можна поділити на декілька самостійних течій: інтегральний націоналізм, націонал-комунізм і демократичний націоналізм. До цього напрямку належать І. Дзюва, С. Караванський, В.Мороз, В. Чорновіл та ін.

13.4. Освіта, наука і культура.

У відбудові матеріальної бази народної освіти разом з державою брали участь колгоспи і колгоспники. У містах відбувались масові суботники і недільники з метою відновлення шкільних приміщень. За роки IV п'ятирічки побудували й відбудували понад 2600 загальноосвітніх шкіл майже на 0,5 млн учнівських місць, приблизно 2/3 з яких побудували колгоспи.

Із 1949 р. у селах запровадили загальну 7-річну освіту, а в містах — 10-річну. Сформувалася розгалужена мережа шкіл робітничої і сільської молоді для одержання освіти без відриву від виробництва. Деякі з таких шкіл відкривали безпосередньо на промислових підприємствах. Для ліквідації неписьменності й малописьменності було створено 12 тис. гуртків. За 1945—1948 рр. майже 300 тис. осіб (здебільшого жінок), навчилися читати й писати.

Реформування загальноосвітньої школи, яке почалося згідно із законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» від 25 грудня 1958 р., після відставки М. Хрущова припинилося. Проте головна складова реформи, яка полягала у перетворенні 7- і 10-річних шкіл на 8-річні (обов'язкові) та 11-річні, збереглася. Положення про обов'язкову середню освіту було внесено до Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. Скорочення учнівського контингенту внаслідок зниження народжуваності полегшило це завдання. Кількість учнів у загальноосвітніх школах скоротилася з 8,67 млн у 1965/66 навч. р. до 7,25 млн у 1985/86 навч. р.

Кількість загальноосвітніх шкіл зменшилася за 1965/66—1985/86 навчальні роки з 34,6 тис. до 21,9 тис. За 20 років від початку хрущовських реформ кількість україномовних шкіл зменшилася на 8,7 тис., а їх частка скоротилася до 28%. У Кримській області та у Донецьку не лишилося жодної української школи.

Ще із середини 50-х років держава різко збільшила асигнування в розвиток освіти задля подолання відставання від країн Заходу в розгортанні НТР. Надалі значення освітніх установ у державному бюджеті почало

зменшуватися, але зменшувався й контингент тих, хто навчався. Отже, загалом витрати на освіту залишалися на високому рівні. Попри формалізм, приписки і зайву стандартизацію навчання рівень знань, які надавала радянська школа, багато в чому перевищував показники розвинутих країн Заходу. Проте навчально-виховний процес знецінювала заідеологізованість дисциплін гуманітарного профілю.

Чисельність учителів у школах України на початок 1985/86 навч. року дорівнювала 405 тис., а частка тих, хто мав вищу освіту (включаючи незакінчену), становила 86,4%. Заробітна плата в цій сфері була низькою, а 77% педагогічного колективу — жінки.

Кількість вузів у 1950/51 навч. році скоротилася в УРСР до 160 (у 1940 р. — 173), а кількість середніх спеціальних учбових закладів — до 584 (у 1940 р. — 693). Проте кількість студентів за цей час зросла з 197 до 202 тис., а учнів у середніх спеціальних учбових закладах — з 196 до 228 тис. Деяке скорочення кількості учбових закладів відбулося внаслідок упорядкування мережі.

Мережа установ вищої освіти між 1965 і 1983 рр. зросла на 14 одиниць (з 132 до 146). З'явилися нові університети — у Сімферополі (1972) і Запоріжжі (1985). Кількість студентів у вузах зросла з 690 до 853 тис. осіб. Велику їх частку становили студенти з країн «соціалістичної співдружності» й афро-азійських країн.

У радянських вузах традиційно звертали більше уваги на кількісні, а не якісні показники вузівської підготовки. Підготовку спеціалістів на денних відділеннях вузів краще забезпечували фінансовими і технічними ресурсами, але вона поступалася розвинутим країнам Заходу.

Мережа вищих навчальних закладів була розвинутою лише в кількох областях: Харківській (21), Київській (19), Одеській (15), Дніпропетровській і Львівській (по 12), Донецькій (10). В інших областях кількість вузів не перевищувала 3—4, а у Волинській, Закарпатській і Київській (без обласного центру) налічувалося лише по одному вузу.

Розвитку технічних, природничих і соціогуманітарних наук держава приділяла значну увагу. Технічні науки були пов'язані з галузями ВПК, природничі — з галузями, які перетворювали корисні копалини на валютні сировинні ресурси, а соціогуманітарні — з ідеологічною сферою і потребами управлінського апарату в спеціалістах високої кваліфікації.

На другу половину 80-х років XX ст. на території Української РСР було розташовано 148 навчальних закладів, із них 32 вузи підпорядковувалися міністерствам і відомствам СРСР. Штатна кількість професорсько-викладацького складу дорівнювала 50 797 осіб.

Диспропорція між потребами підприємств та організацій у фахівцях та їх підготовкою збільшувалась. Це зумовила неузгодженість у діях користувачів кадрів і вузів. Підготовка майбутніх учених, викладачів вузів, що здійснювалася в аспірантурі при навчанні з відривом від виробництва, коливалась у межах: 4,5—4,9 тис. та 3,4—3,7 тис. відповідно. Проте кількість аспірантів, які захистилися, коливалась у межах лише 13,9%, що негативно впливало як на процес оновлення викладацького складу, так і на розвиток науки загалом.

У другій половині 80-х років XX ст. у вищій освіті України відбулися зміни у навчальному процесі. З 1 вересня 1987 р. усі вузи в повному обсязі перейшли на нові умови навчання. Обсяг лекційних занять було зменшено на 12% на користь практичних занять і самостійної роботи студентів. Шляхом об'єднання на 4% скоротили кількість навчальних дисциплін і на 1,5% — іспитів та заліків, частина студентів отримала змогу працювати за індивідуальними планами. Відбувалися зміни і у викладанні суспільних наук. Більш як у 50% вузів у середньому на 10—15% скоротили лекційні курси, до 10% збільшили час на проведення семінарських занять та в середньому на 5 год. на тиждень — на самостійну роботу студентів.

Значну увагу приділяли інтеграції освіти з виробництвом та наукою. Були укладені угоди на цільову підготовку кадрів між вузами Мінвузу УРСР та підприємствами. Згідно з ними лише у 1987 р. було розподілено 30% молодих спеціалістів від плану випуску. Перенесення частини навчального процесу на

виробництво розширило навчально-лабораторну базу вузів. Площа приміщень для проведення навчального процесу була збільшена на 90 тис. м2. Додатково використовували у навчальному процесі сучасне технологічне устаткування, вимірювальні пристрої на суму майже 90 млн крб. Було створено 13 навчально-виробничих комплексів, 21 навчальний центр.

Вузам надавали певну самостійність у плануванні, що скоротило майже вдвічі терміни виходу друком методичних розробок, значно розширило номенклатуру видань. Важливу роль у розвитку вищої освіти відігравали стан матеріально-технічної бази та фінансування. Витрати держбюджету УРСР на освіту і науку становили 5,36 млрд крб у 1985 р. та 7,46 млрд крб у 1990 р., на підготовку кадрів вищих навчальних закладів витрачалося відповідно 530 млн крб у 1985 р. та 839 млн крб у 1990 р. Середньомісячна зарплата становила 183 крб у 1985 р. та 312 крб у 1990 р. Отже, кількісно витрати держави зростали, але вже починалося швидке знецінення карбованця, що в свою чергу знецінювало ті кошти, які виділяли на розвиток, зокрема і вищої освіти. Однак негативні інфляційні процеси тільки починалися і втрати від них ще не були значними. У цей час будівництво навчально-лабораторної бази вузів Мінвузу УРСР здійснювали переважно за рахунок коштів галузевих міністерств і відомств. Ці кошти видавали цільовим призначенням для тих навчальних закладів, які готували спеціалістів та здійснювали наукові дослідження для відповідних галузей.

Серед багатьох проблем, що постали перед вищою освітою в галузі матеріально-технічної сфери, було і неефективне використання коштів, які виділяли на придбання устаткування. Тогочасна апаратура у навчальних і наукових закладах, придбана в 70-ті роки XX ст., морально застаріла, і її треба було замінювати.

Навчальними площами було забезпечено лише 67% від нормативу, фондоозброєність у розрахунку на одного студента становила 3,1 тис. крб, що теж було нижче за потребу.

Значної уваги надавали подальшому розвитку фундаментальних досліджень у вищій школі, передусім в університетах республіки. На чолі з провідними університетами сформували міжвузівські та міжгалузеві програми з пріоритетних напрямів фундаментальних досліджень.

Отже, наукову роботу у вузах здійснювали у напрямах новітніх технологій, спрямовували на розв'язання народно-господарських проблем, однак застосування у виробництво наукових розробок, тривалість циклу «наука — виробництво» становили більше 10 років.

Загалом вища освіта України другої половини 80-х років XX ст. мала позитивні і негативні ознаки. Позитивним було створення потужного інтелектуального потенціалу республіки, забезпечення потреби народного господарства у спеціалістах, розвиток вузівської науки. Проте надмірні централізація, адміністрування та регламентування стримували подальший розвиток вищої освіти, як і недостатність коштів, їх неефективне використання та наявність морально застарілої дослідницької техніки, низькі темпи її оновлення.

Із метою наближення наукових досліджень до виробництва АН УРСР створювала науково-технічні комплекси (НТК), до яких належали інститути, конструкторські бюро, дослідні виробництва і заводи. На базі Інституту електрозварювання ім. Є. Патона, Інституту кібернетики ім. В. Глушкова та Інституту надтвердих матеріалів ім. В. Бакуля з'явились інженерні центри. Прискорений розвиток експериментально-дослідної бази істотно змінив структуру кадрів. На початку 60-х років XX ст. чисельність працівників дослідно-виробничої бази становила кілька сотень, а в 1985 р. — перевищила 39 тис. осіб. За цей час чисельність науковців зросла з 4,4 тис. до 15,3 тис., тобто в 3,5 раза. Кількість докторів наук зросла з 255 до 1394, а кандидатів наук — з 1487 до 8141.

Позитивна динаміка спостерігалася у розвитку міжнародних зв'язків АН УРСР: кількість науковців, що побували за межами СРСР, зросла в 4 рази протягом 60—80-х років XX ст. Їх здійснювали здебільшого через структурні

підрозділи АН СРСР. Право на безпосередні контакти з установами капіталістичних країн українські вчені не мали.

Інтенсивно контактував з країнами РЕВ Інститут електрозварювання ім. Є. Патона, на базі якого було створено Координаційний центр країн — членів РЕВ з проблеми «Електрозварювання».

В АН УРСР найбільш стрімко розвивався Інститут кібернетики, очолюваний упродовж 25 років В. Глушковим. Основною метою Інституту було створення автоматизованих систем управління підприємствами, а також галузевих автоматизованих систем управління (АСУ). У 1967 р. в експлуатацію здали першу в СРСР АСУ «Львів» на Львівському телевізійному заводі. Загалом на деякий час В. Глушкову вдалося подолати відставання в галузі обчислювальної техніки від країн Заходу. Поступово сфера виробництва та програмування електронно-обчислювальної техніки через закритий характер радянської науки й обмеженість фінансування відстала від зарубіжних країн.

Серед 25 інститутів, розміщених в Україні, що входили до системи Всесоюзної академії сільськогосподарських наук, найефективнішим був Миронівський інститут селекції і насінництва пшениці під керівництвом В. Ремесла. Виведеними в Миронівці сортами пшениці засівали до 8 млн га землі.

Фундаментальні дослідження в галузі соціогуманітарних наук здійснили спільними зусиллями науковців АН УРСР, вищих навчальних закладів, музеїв, архівів і наукових бібліотек. Найважливішими були праці: «Історія української літератури», «Історія української мови», «Археологія Української РСР», «Радянська енциклопедія історії України», «Історія українського мистецтва». Вони вирізнялися ґрунтовним фактологічним матеріалом, хоч він і був ідеологічно обмеженим. Найбільший вплив на історичне краєзнавство мала 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», яку створювали понад тисячу авторів.

Перший повоєнний з’їзд Союзу письменників України відбувся у 1948 р. На той час у складі СПУ налічувалося 263 літератори, її головою був обраний М. Бажан. Найбільше вирізнялися талантами О. Гончар і М. Стельмах. Роман

Гончара «Прапороносці» став популярним серед найширших читацьких кіл. Сподобався він і Сталіну, який першу і другу частину трилогії відзначив Сталінською премією у 1947 р., а третю частину — у 1948 р. Роман М. Стельмаха «Велика рідня» розкрив талант письменника як майстра епічних творів. Першу частину роману «На нашій землі» опублікували у 1949 р.

У повоєнні роки нові поетичні збірки надрукували М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, М. Бажан, А. Малишко, П. Усенко, С. Олійник. Із 1954 р. розпочався процес реабілітації репресованих письменників та їх творів. Для літературного процесу особливого значення набуло повернення 2-томної епопеї З. Тулуб «Людолови», над якою письменниця почала працювати з кінця 20-х років XX ст.

Центральна комісія з перегляду кримінальних справ припинила справу видатного українського письменника О. Досвітнього у жовтні 1955 р. Однак цього було не досить, щоб зняти заборону з його творчості. Лише спеціальною постановою Президії ЦК КП(б)У творча спадщина О. Досвітнього, В. Блакитного, І. Микитенка, М. Ірчана, В. Гжицького стала доступною для громадськості. Імена цих письменників виключили зі списку осіб, твори яких підлягали вилученню з бібліотек і торговельної мережі.

Зі здобутками української діаспори в галузі науки, літератури та мистецтва громадяни України не були ознайомлені. Проте в її середовищі формувались першорядні вчені, літератори, митці. Коли більшість мігрантів із України перебувала в Західній Німеччині, головні осередки української культури були в цій країні. У листопаді 1945 р. в Аугсбурзі утворена Українська вільна академія наук (УВАН). 3 квітня 1950 р. місцем дислокації цього осередку української культури стали США. У 1947 р. у Мюнхені відновило свою діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), припинену після вступу Червоної Армії до Львова в 1939 р. У 1949 р. у межах НТШ почала виходити в світ за редакцією В. Кубійовича багатотомна «Енциклопедія українознавства».

Серед літературного доробку діаспори на найбільшу увагу заслуговував роман І. Багряного «Сад Гетсиманський», який з’явився у 1950 р. Він

характеризувався деталізацією сюжету і глибоким психологізмом. Автор роману помер у 1963 р., не дочекавшись визнання на Батьківщині.

Із 1964 р. розпочата М. Хрущовим кампанія проти формалізму в мистецтві поступово припинилась. Підтримана XXII з'їздом КПРС кампанія десталінізації стала для письменників додатковим стимулом творчості.

У доповіді голови Спілки письменників О. Гончара на V з'їзді письменників України (листопад 1966 р.) було високо оцінено творчість молодих — тих, кого можна звинуватити у «формалізмі» через те, що вони йшли неторованими шляхами. О. Гончар особливо підносив творчість поетів, оскільки поезія завжди вирізнялася сильною емоційністю. Було оголошено імена нещодавно переслідуваних шістдесятників — І. Драча, М. Вінграновського, В. Коротича, Л. Костенко, Б. Олійника, В. Симоненка та ін. Проте на цьому з'їзді перший секретар ЦК ЛКСМУ Ю. Єльченко звинуватив молодих письменників і поетів у недостатній «марксистсько-ленінській підготовці». Чехословацькі події у 1968 р. зумовили кардинальні зміни у суспільно-політичному житті СРСР. У літературному житті УРСР наступ реакції виявився у «цькуванні» роману О. Гончара «Собор».

Л. Костенко «проробляли» за ідеалізацію козацького минулого і навіть за художню неповноцінність її творів. У 1972 р. було розсипано набір її книги «Княжа гора». Шість років не міг знайти дорогу до читача геніальний роман у віршах «Маруся Чурай». Тільки у 1979 р., коли завершилася політична кар'єра В. Маланчука, а Спілку письменників України очолив П. Загребельний, цей роман було надруковано. Ще через рік поетеса видала нову збірку — «Неповторність». У 1981 р. побачила світ з передмовою О. Гончара й книга віршів В. Симоненка «Лебеді материнства», яка йшла до читача 10 років.

В УРСР працювали три кіностудії, де створювали художні фільми, — Київська ім. О. Довженка, Одеська і Ялтинська. Технологія виготовлення і допуску в прокат фільмів була зорієнтована на те, щоб у кінотеатрах панувала російська мова. Серед двох десятків фільмів, які щорічно демонстрували на студії ім. О. Довженка, тільки 10—15% озвучували українською мовою. Інші

дублювали українською мовою тільки тоді, якщо їхній прокат був успішним. Дублювати українською мовою імпортні фільми було неможливо, оскільки їх закуповували й одразу перекладали російською мовою загальносоюзні організації. Для перекладу фільмів радянського виробництва, створених в інших республіках, не існувало відповідних структур. Це призвело до того, що на початку 80-х років XX ст. діючий фільмофонд налічував менше 10% україномовних фільмів.

Левову частку українського кіновиробництва створювали на кіностудії ім. О. Довженка, яка в 1978 р. відсвяткувала своє 50-річчя. Тут працювала плеяда талановитих режисерів, фільми яких увійшли в історію світового кіномистецтва — Л. Биков, А. Буковський, В. Івченко, Ю. Іллєнко, Т. Левчук, М. Мащенко, О. Муратов, К. Муратова, Л. Осика та ін. Прем'єрний показ надзвичайно талановитого фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» (за повістю М. Коцюбинського) у вересні 1965 р. став фактом дисидентського руху загальносоюзного значення. С. Параджанов устиг розпочати роботу ще над однією кінострічкою — «Київськими фресками». Незабаром його за дисидентську діяльність на півтора десятиліття позбавили можливості займатися кіномистецтвом.

В Україні склався жанр «поетичного кіно», що викликав найбільші підозри у чиновників, які стежили за «ідеологічною чистотою» кіномистецтва. У цьому жанрі був виконаний, зокрема, й фільм С. Параджанова «Тіні забутих предків». Помітним явищем у кіномистецтві став фільм режисера В. Денисенка «Сон» за сценарієм Д. Павличка (за участі В. Денисенка). Роль молодого Тараса Шевченка зіграв у ньому найяскравіший кіноактор цієї доби — І. Миколайчук.

Після своїх перших акторських ролей (зокрема, і у фільмі С. Параджанова «Тіні забутих предків») І. Миколайчук у ролі режисера поставив два яскравих фільми — «Білий птах з чорною ознакою», який отримав першу премію Московського міжнародного кінофестивалю, а також «Вавилон — XX». П. Шелест лояльно поставився до творчості І. Миколайчука, спромігся оцінити силу його таланту. Однак перший секретар ЦК КПУ так само стояв на захисті

«ідеологічної чистоти» кіномистецтва, як і делегати XXIV КПУ. За дорученням Шелеста Київський міськком партії взимку 1965—1966 рр. здійснив глибоку перевірку «окремих питань творчої роботи та фінансово-господарчої діяльності» кіностудії ім. О. Довженка. Комісія звернула увагу передусім на видатні зразки студійної кінопродукції — фільми «Криниця для спраглих» (автор сценарію — І. Драч, режисер — Ю. Іллєнко), «Звірте свої годинники» (сценарій Л. Костенко, режисер — В. Іляшенко) і «Київські фрески» (автор сценарію і режисер — С. Параджанов). Наслідком перевірки стала закрита постанова Політбюро ЦК КПУ «Про окремі серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській кіностудії імені О. Довженка» від 30 червня 1966 р.

Розвиток театрального мистецтва того часу пов'язувався з іменами таких талановитих режисерів, як В. Афанасьєв, О. Бєляцький, В. Загоруйко, О. Король, А. Скибенко, С. Сміян, М. Шейко та ін. Щороку кількість відвідувань у театрах перевищувала 20 млн осіб. Кількість театрів зросла до 90.

В українських театрах працювали видатні майстри сцени: В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Н. Ужвій. Найвідомішими представниками оперного мистецтва були Д. Гнатюк, М. Кондратюк,

Є. Мірошниченко, А. Мокренко, Д. Петрусенко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк, Г. Ципола.

Головним об'єктом контролю з боку влади в театральному мистецтві був репертуар. Репертуарна політика визначалася не в театрах (театральні колективи могли лише вносити свої пропозиції), а у відділах культури парткомів і виконкомів. Прийнята до постановки п'єса проходила «іспит» комісією чиновників, яка приймала остаточне рішення: чи можна її віддати на суд глядачів. Українська драматургія розвивалася задовільно. Особливо плідно працювали М. Зарудний, О. Коломієць, Ю. Мокрієв, Т. Плоткін. У жанрі п'єси пробували свої сили І. Драч, П. Загребельний, В. Собко, Ю. Мушкетик, М. Олійник, Ю. Щербак та інші письменники. Однак їхні п'єси частіше за все не ставили.

Українські композитори освоювали всі форми музичного мистецтва. У галузі оперного мистецтва працювали В. Губаренко, Л. Колодуб, Г. Майборода. В інших жанрах класичного мистецтва спеціалізувалися В. Кирейко, М. Скорик, Є. Станкович, А. Філіпенко, А. Штогаренко. У жанрі пісенної та хорової музики вирізнилися О. Білаш, К. Данкевич, К. Домінчен, Б. Лятошинський, П. Майборода, С. Сабадаш, І. Шамо та ін. Уродженець Буковини В. Івасюк мав хист до музики і поезії, а його пісні «Я піду в далекі гори» (1968 р.), «Червона рута» (1969 р.), «Водограй» (1969 р.) співали по всій Україні. Особливо популярними були такі виконавці масової естрадної пісні, як С. Ротару, Н. Яремчук, В. Зінкевич.

Активною концертною діяльністю займалися вокально-хореографічні колективи — Державний народний хор ім. Г. Верьовки, академічна капела «Думка», академічний ансамбль танцю ім. П. Вірського, Київський камерний хор.

Кандидат мистецтвознавства Л. Ященко заснував у 1968 р. етнографічний хор «Гомін», який захопився пошуками колядок і купальських пісень, пам’ять про які зберігалася в селах. Однак відродження і пропаганду українського фольклору не сприйняли ідеологи ЦК КПУ, які в діяльності

Л. Ященка вбачали елементи «буржуазного націоналізму». Учасники хору зазнали переслідувань за місцем роботи або навчання. Журнал «Український вісник» оприлюднив приблизно 40 таких випадків. У 1971 р. керівника ансамблю виключили зі Спілки композиторів України, а хор розпустили.

Переслідувань зазнав і талановитий скульптор, збирач національних скарбів І. Гончар. Зібрана ним колекція унікальних етнографічних експонатів не поступалася збіркам багатьох провідних державних музеїв. Влада перешкоджала вільному доступу до відвідування цієї експозиції, в якій вбачала можливість розвитку національної свідомості українців і реальну загрозу існуючому ладу.

Запитання для самоперевірки

1. Розкрийте особливості відбудови народного господарства.

2. Розкрийте сутність економічних реформ 60-х років та визначіть причини їх згортання.

3. Поясніть поняття “хрущовська відлига”.

4. Що таке “дисидентство”, охарактеризуйте напрямки українського дисидентства.

5. Дайте характеристику розвитку освіти та науки в УРСР у 1945-1991 рр.

6. Проаналізуйте основні досягнення української культури у 1945-1991 рр.

Лекція 14. Україна і процес перебудови в СРСР (квітень 1985– серпень 1991 рр.)

Мета лекції: розглянути становище України в період перебудови в СРСР; визначити вплив політичних, соціальних, економічних та культурних перетворень на її розвиток. Для здійснення означеної мети необхідно розкрити наступні питання:

1. Головні чинники, що зумовили процес перебудови.
2. Піднесення національно-визвольного руху. Формування багатопартійності в Україні. Народний Рух України.
3. Суверенізація УРСР та відновлення незалежності України.
4. Особливості культурного розвитку УРСР періоду перебудови.

Література

1. Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр. К., 2000.
2. Бойко О.Д. Історія України. К., 2021.
3. Гарань О. В. Убити дракона. (З історії Руху та нових партій України) / О. В. Гарань. К., 1993.
4. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. К., 2019.
5. Політична історія України. XX століття: т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін. – К., 2003.
6. Україна в період перебудови (1985—1991 рр.). Перебудова. URL: http://readbookz.com/book/170/5283.html

14.1. **Головні чинники, що зумовили процес перебудови.**

Перебудова (1985-1991 рр) в СРСР була масштабним явищем у політичному, економічному і суспільному житті держави. Одні дослідники вважають, що її проведення було спробою запобігти розпаду країни, інші, навпаки, думають, що вона підштовхнула Радянський Союз до розвалу.

Причини перебудови:

1. Відставання СРСР від провідних країн світу.

2. Глибокі кризові явища в політичному, економічному й духовному житті країни. (військова операція в Афганістані, ведення санкцій проти СРСР, падіння ціни на нафту зі 100 до 30 $, недосконалість системи управління тощо)

3. Низький науково-технічний рівень соціально-економічного розвитку СРСР.

4. Нездатність СРСР належним чином реагувати на важливі глобальні проблеми й виклики.

5. Загроза соціального вибуху й розпаду СРСР.

Таким чином, перебудова — це політичний курс КПРС, розпочатий у 1985 р. і спрямований на оздоровлення суспільно-політичної, економічної та ідеологічної сфер життя, спроба способом «революції згори» здійснити системну модернізацію суспільства.

Керівництво країни не відразу змогло визначити конкретні цілі перебудови в СРСР. Головною ж метою, яка стояла перед СРСР в роки перебудови 1985-1991 рр., було створення ефективно працюючого механізму управління державою шляхом системних реформ.

Перебудова мала охопити основні сфери життя суспільства :

Економічну — перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних, подолання відставання від передових країн світу.

Внутрішню політику держави — перехід до демократизації суспільного життя та народовладдя, розв’язання національних проблем.

Зовнішню політику держави — припинення гонки озброєнь та «холодної війни», побудову спільного європейського дому.

Соціальну сферу — поліпшення матеріального та культурного добробуту людей, домогтися активної участі людей у громадському житті.

Ідеологію — ліквідацію цензури, розвиток гласності, вільне виявлення думки людей.

Початком перебудови можна вважати березень 1985 р., коли генсеком КПРС партійне керівництво обрало порівняно молодого і перспективного члена політбюро *Михайла Сергійовича Горбачова.*

У квітні 1985 р. відбувся Пленум ЦК КПРС, який проводив новий Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов. У своїй доповіді він поставив завдання прискорення соціально-економічного прогресу як інструмента вдосконалення «розвинутого соціалізму». Термін «перебудова» був використаний у доповіді лише в контексті покращення системи управління господарським механізмом, але на практиці він став головним гаслом епохи М. Горбачова.

У 1986 р. XXVII з'їзд КПРС визначив курс на «прискорення» — подолання відставання СРСР від передових країн світу. Але курс не передбачав фундаментальних змін у системі. В його завдання входило лише введення деяких адміністративних реформ. Також прискорення передбачало збільшення темпів розвитку машинобудування і важкої промисловості. Але в підсумку, дії уряду не дали бажаного результату. На січневому пленумі ЦК КПРС 1987 р. М. Горбачов проголосив курс на перебудову, тобто вдосконалення, оновлення радянської системи.

Україна була серед останніх, хто втягнувся у ці процеси. Гласність у союзних республіках почалася із гострої критики перших партійних керівників і партноменклатури різного рангу. В. Щербицький, який сімнадцять років очолював Компартію України, залишався ортодоксальним комуністом і перетворився на одного з опонентів М. Горбачова. Преса називала Україну заповідником застою. З часом фігура Щербицького стала викликати надто різку

критику, і вересневий (1989 р.) пленум ЦК КПУ відправив його на пенсію. Республіканську парторганізацію очолив В. Івашко.

Етапи перебудови можна умовно розділити на чотири часових відрізки.

І етап перебудови (1985-1987 рр.) Пошуки шляхів модернізації соціалістичного суспільства під гаслом «більше соціалізму». Взято курс на здійснення «прискорення» соціально-економічного розвитку СРСР.

Розпочаті М. Горбачовим перебудовчі процеси на першому етапі досить надійно контролювалися управлінськими ланками держави. Як говорилося вище, всі нововведення тоді носили в основному адміністративний характер. Тоді ж, в 1985 році, була розпочата антиалкогольна кампанія, метою якої було зниження рівня алкоголізму в країні, що досяг критичної позначки. Але в ході цієї кампанії було здійснено ряд непопулярних в народі заходів, які можна вважати «перегинами». Зокрема, було знищено величезну кількість виноградних насаджень, була введена фактична заборона на наявність алкогольних напоїв на сімейних і інших урочистостях, які проводили члени партії. Крім того, антиалкогольна кампанія призвела до дефіциту спиртних напоїв в магазинах і істотного збільшення їх вартості.

На першому етапі також декларувалося проведення боротьби з корупцією і нетрудовими доходами громадян. До позитивних моментів цього періоду потрібно віднести значне вливання в партійне керівництво нових кадрів, які бажали здійснювати дійсно значущі реформи. Серед цих людей можна виділити Б. Єльцина і М. Рижкова.

Але аварія на Чорнобильській АЕС, що сталася в ніч з 25 на 26 квітня 1986 р., продемонструвала нездатність існуючої системи не тільки запобігти катастрофі, але й ефективно боротися з її наслідками. Аварійна ситуація на Чорнобильській АЕС кілька днів ховалася владою (лише 5 травня місцеве населення дізналося про загорозу радіоактивного забруднення; а ще 1 травня проведена багатолюдна урочиста демонстрація в Києві), що ставило під небезпеки мільйони людей, які проживають поблизу зони катастрофи. Це говорило про те, що керівництво країни діяло старими методами, що, природно,

не подобалося населенню. За наслідками забруднення аварія стала насправді катастрофою світового масштабу. Особливо трагічними стали її наслідки для країн Європи. Навколо ЧАЕС було утворено 30-кілометрову зону відселення населення. В Україні, за офіційними даними, вважають забрудненими території 16 областей, а фактично – всі регіони республіки, у тому числі й Київ, більше чи менше зазнали згубного впливу радіації. На ліквідацію наслідків катастрофи тільки в 1988 – 1990 рр. витрачено в тодішніх цінах понад 20 млрд. руб. Загалом на потреби ліквідації наслідків аварії щорічно витрачається до 7 % коштів Державного бюджету України.

Катастрофічні екологічні й економічні результати Чорнобиля не піддаються точним оцінкам. Але не менш важливими були політичні наслідки Чорнобиля. Чорнобильська катастрофа відкрила очі мільйонам українських громадян на колоніальне становище України.

Рішення про замовчування справжніх наслідків аварії приймались у Москві; на Москву (й особисто на Горбачова) падала й основна відповідальність за зволікання з прийняттям контрзаходів.

Горбачов і деякі представники партійної верхівки починають розуміти, що напівзаходами не обійтися, а потрібно проводити кардинальні реформи щоб врятувати становище. Водночас поступово визріли процеси, які виходили з-під контролю.

II етап (1987-1988 рр.) Це етап формування основного змісту й напрямів перебудови (формування концепції перебудови), початок реальних перебудовчих процесів, спроби реформ у промисловості, гласність, перебудова «згори». Саме в цей час була істотно пом`якшена цензура, що виражалося політиці «гласності»[11].

Вона передбачала допустимість обговорення в суспільстві тих тем, що раніше або замовчувалися, або перебували під забороною. Це сприяло корінному перегляду ідеалів комунізму, ідеологічному і моральному

[11] Гласність — політичний термін, що позначає політику максимальної відвертості (відкритості) у діяльності державних установ і свободи інформації. У вузькому сенсі, в сучасному слововживанні, основний компонент політики перебудови, яка полягала в істотному ослабленні цензури і знятті існуючих у радянському суспільстві численних інформаційних бар'єрів.

розкладанню, виникненню націоналістичних і сепаратистських настроїв в країні. Завдяки гласності люди долали стереотипи й догми старого мислення. Суспільство стрімко політизувалося.

Важливою особливістю *економічних перетворень* у республіці стало здійснення заходів щодо структурної перебудови народного господарства. Для України це мало велике значення, адже структура її економіки була зорієнтована переважно на виробництво засобів виробництва, добування сировини і палива.

Труднощі в розвитку народного господарства України полягали ще й у тому, що плани складалися в Москві. Україна була позбавлена майже всіх прав. 95% її продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування, прибутками яких розпоряджався центр. За рахунок продукції, що вироблялася на підприємствах місцевого підпорядкування, неможливо було задовольнити усі потреби українського народу. Тому програма перебудови передбачала *зміну організаційних структур*, форм і стилю діяльності органів управління. Падіння економіки повинно було врятувати втілення реформи М.Рижкова - Л.Абалкіна (червень 1987 р.) Сутність реформи виражена в трьох "С" - самостійність, самоокупність, самофінансування. Ця схема мала забезпечити організаційні основи для переходу від командно-адміністративних до економічних методів управління, створити умови для втілення в життя «Закону СРСР про державне підприємство (об'єднання)», "Закону про кооперацію" тощо. У процесі її реалізації було скасовано 103 республіканські органи управління; відбулося переведення підприємств на госпрозрахунок; прямий зв'язок заробітної плати з результатами господарської діяльності; сприяння запровадженню досягнень науково-технічного прогресу; утворення кооперативного сектора та ін. Щодо останніх, то ці кооперативи відрізнялися від колгоспів, споживчих товариств і, зрозуміло, від державних підприємств великим ступенем господарської самостійності при визначенні виду діяльності, встановленні цін на свої товари та послуги, розмірів оплати праці персоналу, розподілі доходу. В умовах планового централізованого господарства вони користувалися правами суб'єктів ринкової економіки.

У результаті реформа виявилася непослідовною, половинчастою, проводилася невпевнено і зазнала провалу.

У *зовнішній політиці* СРСР було проголошено нове мислення, визнання політиками Кремля пріоритету загальнолюдських інтересів над класовими. СРСР пішов на значні поступки США в надії на зняття санкцій. Досить частими були зустрічі Горбачова з американським президентом Рейганом, в ході яких було укладено договір про ліквідацію ядерних озброєнь. Одночасно в «гарячих точках» (Нікарагуа, Афганістан, Кампучія та ін.) було проголошено курс на примирення та пошуки розв'язання спірних проблем за столом переговорів. У 1989 р. з Афганістану були остаточно виведені радянські війська.

Але потрібно відзначити, що на другому етапі перебудови так і не були досягнуті поставлені завдання побудови демократичного соціалізму.

III етап перебудови (1989-1991 рр.) Це етап практичного здійснення перебудови, перехід до регульованої ринкової економіки. Проведення політичної реформи, розбудова правової держави. Падіння авторитету Комуністичної партії, кінець її політичної монополії, утворення нових партій, зародження реального плюралізму[12], активні дії народних мас, перебудова «знизу». Спроби оновлення федерації, посилення дезінтеграційних процесів у СРСР, прагнення республік до незалежності.

На цьому етапі економічна криза загострилась. 1989 р. Україною прокотилася хвиля шахтарських страйків, які поруч з економічними вимогами гостро ставили і політичні питання — відмова в довірі номенклатурі та чиновникам-бюрократам. У 1990 р. уперше за багато років в УРСР спостерігалося скорочення обсягів суспільного виробництва. Національний дохід України скоротився на 1,5%. Непродумана фінансова політика призвела до вибуху інфляції у країні. Навіть після прийняття Україною Декларації про державний суверенітет центральні відомства не збиралися відмовлятися від своїх командних позицій. Тому Верховна Рада України в червні 1991 р.

[12] Політичний плюралізм — характеристика політичної системи суспільства, за якої соціальні групи мають можливість висловлювати власні позиції через своїх представників у політичних і громадських організаціях. Плюралізм передбачає різні позиції, погляди, що відображають розмаїтість інтересів у суспільстві. Іншими словами — багатопартійність.

ухвалила рішення встановити свою юрисдикцію над усіма підприємствами республіки. Прийняти таке рішення зобов'язували Декларація про державний суверенітет України, Закон про економічну самостійність республіки.

Суть *політичної реформи* М. Горбачова полягала у поступовому переході влади від партапарату до державних органів, які обиралися б парламентським шляхом. Навесні 1989 р. відбулися перші після 1917 р. вільні вибори народних депутатів СРСР., коли на одне місце претендувало кілька кандидатів, та ще й висунутих «знизу». Незважаючи на антидемократизм «Закону про вибори», вдалося провести ряд депутатів на противагу опозиції. А в 1990 р. — вибори до верховних рад союзних республік та місцевих рад. Відмова від маніпулювання виборами, вільне обговорення виборчих програм, висування будь-якої кількості кандидатів на одне місце, контроль з боку громадськості за виборчим процесом — усе це було новим для суспільства. Тому далеко не всі можливості, що відкрилися для формування демократичного депутатського корпусу всіх рівнів, були використані. Загалом перші вільні вибори виявили чимало нових політичних лідерів, у тому числі з представників Компартії України. Одночасно виборці забалотували багатьох кандидатів від консервативної частини партапарату.

Разом з тим, процеси, які відбуваються в Союзі, стали виходити з-під контролю центральної влади. Тепер вже вона змушена була під них тільки підлаштовуватися. По СРСР пройшов парад суверенітетів. Республіканські влади проголосили пріоритет місцевих законів і постанов перед всесоюзними, якщо вони конфліктували між собою. А в березні 1990 р. Литва заявила про вихід зі складу Радянського Союзу.

У 1990 році була введена президентська посада, на яку депутати обрали Михайла Горбачова. Надалі планувалося проводити обрання президента шляхом всенародного прямого голосування.

Разом з тим стало зрозуміло, що колишній формат взаємин між республіками СРСР підтримуватися не може. Планувалося реорганізувати його в «м`яку федерацію» під назвою Союз Суверенних Держав. Прихильники путчу

1991 р., які бажали консервації старої системи, поставили своїми діями хрест на цій ідеї.

14.2. Піднесення національно-визвольного руху. Формування багатопартійності в Україні. Народний Рух України.

Сучасне високорозвинене суспільство не може ефективно функціонувати без політичної демократії, яка, в свою чергу, неможлива без багатопартійності. В українському суспільстві вони пробивалися з великими труднощами. Спочатку дозована гласність і плюралізм в засобах масової інформації, потім створення політичних клубів та неформальних об'єднань, відтак — народних фронтів і партій.

Становлення багатопартійності в Україні відбулося в три етапи.

Перший етап охоплює 1988-1989 рр. Створення умов багатопартійності. Створення опозиційних щодо КПРС неформальних об’єднань та рухів, що пізніше трансформувалися у політичні партії. Наприкінці 1987 р. виходять з ув’язнення й повертаються в Україну відомі правозахисники, зокрема В. Чорновіл і М. Горинь, у січні 1989 р.— Л. Лук’яненко.

В умовах лібералізації в Україні виникають групи «зелених», політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації. У серпні 1987 р. у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК). Можна також назвати «Товариство Лева» (1987 р.), клуб «Спадщина» (1988 р.) та студентське об’єднання «Громада». Їхня діяльність одразу виходить за межі суто просвітницької і набуває політизованого характеру. Так, за спробу провести в 1988 р. демонстрацію до другої річниці аварії на Чорнобильській станції кількох лідерів УКК було заарештовано. У 1988 р. офіційне святкування 1000-ліття введення християнства на Русі було використане дисидентами в Україні для привернення уваги до долі УАПЦ та УКЦ.

В цей період активно розгорнула роботу *Українська Гельсінська спілка*, створена 7 липня 1988 р. на основі відновленої УГГ. Її лідером став колишній політв'язень Л. Лук'яненко. Друкованим органом став журнал «Український вісник». УГС заявила себе об'єднанням правозахисних груп і організацій.

Насправді вона була політичною організацією. Група оприлюднила Декларацію принципів, що за рядом положень була близькою до програмних принципів народних рухів республік Балтії: перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав; державність української мови; звільнення всіх політв'язнів тощо.

Другий етап (1989 р. — початок 1990 р.) характеризувався становленням Народного руху України за перебудову, що було відчутним кроком до політичного плюралізму в республіці.

Так, у вересні 1989 р. з ініціативи Спілки письменників України, підтриманої українським «Меморіалом» і Товариством української мови імені Т.Г. Шевченка, виникла найбільш масова політична організація — *Рух (Народний рух України за перебудову)*. На час установчого з'їзду чисельність Руху становила 280 тис. осіб. Очолив його поет І. Драч. Внаслідок спільних дій Руху та демократично налаштованих народних депутатів СРСР від України (об'єднаних у Республіканський депутатський клуб) восени того р. було внесено важливі поправки до проекту закону про вибори у Верховну Раду УРСР.

Третій етап (березень - квітень 1990 р.). У березні 1990 р. виходить наказ про скасування статті 6 Конституції СРСР про «керівну і спрямовуючу роль КПРС», постанова Верховної Ради республіки «Про порядок реєстрації громадських об'єднань». Відбулися вибори до Верховної Ради УРСР, в результаті яких Демократичний блок, у якому Рух був головною силою, створив парламентську опозицію — Народну Раду (125 осіб) на чолі з І. Юхновським. Народній Раді протистояла прокомуністична більшість (300 депутатів), яку очолював О.Мороз.

15 травня 1990 р. Верховна Рада України почала функціонувати за парламентським режимом. Перша її сесія 12-го скликання працювала 60 робочих днів. Впродовж цього часу відбулися обмін і боротьба думок, що нерідко мала своїм наслідком дезорганізацію роботи сесії та емоційні вибухи.

У процесі роботи першої сесії сформувалися два блоки депутатів: парламентська більшість, так звана *«група 239»* («За суверенну Радянську

Україну»), в якій поряд із реалістично мислячими депутатами було чимало таких, що дотримувалися прямолінійно-консервативної лінії, і кількісно менша Народна Рада, до якої разом із поміркованими депутатами ввійшли прибічники радикальних поглядів і дій.

Саме при такому розкладі політичних сил 16 липня 1990 р. Верховна рада прийняла Декларацію про державний суверенітет. Проголошення Декларації стало каталізатором розвитку національної самосвідомості. Чільну роль у цьому процесі відіграв Народний рух України за перебудову. Його політико-просвітницькі акції були спрямовані на популяризацію замовчуваної десятиліттями історії України, утвердження української мови як державної, демократизацію виборчої системи.

Напередодні II з'їзду Руху в жовтні 1990 р. його чисельність зросла до 633 тис. осіб. З'їзд проголосив, що організації Руху виступатимуть не за перебудову, а за повний демонтаж існуючої тоталітарної системи. Тому з назви «Народний рух України за перебудову» було знято слова «за перебудову». Раніше Рух виступав за союзний договір у контексті ідеї Горбачова про союз суверенних держав. А відтоді головною метою проголошувалася побудова ненасильницькими методами незалежної демократичної Української держави. Було прийнято рішення про можливість не тільки індивідуального, а й асоційованого членства. Це не сприяло зміцненню Руху як єдиної організації і в перспективі створювало передумови для його розколу.

Поява організацій демократичного спрямування, виникнення легальної опозиції, яка започаткувала конкуренцію радянським та партійним владним структурам, значно послабили позиції КПРС (а в Україні КПУ) в суспільстві, спричинили глибоку кризу. Між Комуністичною партією та суспільством виникло нерозв'язне протиріччя. Плюралізм думок, послаблення репресій сприяли суттєвій демократизації суспільства, а компартія залишалася консервативною силою. Обстановка в країні кардинально змінювалася, і парткерівництво, його бюрократичний апарат, не встигаючи за перебігом подій, продемонстрували своє невміння вести політичну боротьбу в умовах

конкуренції. Партійна еліта не бажала прислухатися до голосу критично мислячих комуністів, які порушували питання про вихід КПУ із складу КПРС і проголошення її самостійності, проведення політики в інтересах українського народу, його державності. На початку 1990 р. в КПУ виникли організації «Демократичної платформи». Перша конференція її прихильників відбулася в Києві в березні 1990 р. Основною метою була «демократизація КПУ зсередини» — відміна демократичного централізму, перетворення КПУ на парламентську партію. Однак XXVII з'їзд КПУ розвіяв останні ілюзії щодо її можливої демократизації.

Українське партійне керівництво і надалі орієнтувалося на Москву і підтримувало вироблений центром безперспективний політичний курс. Лідери КПУ стверджували, що проблема розвитку української державності вирішена давно й остаточно. Рядові комуністи, зневірившись у комуністичній ідеології та реальній практиці, виходили з рядів партії. Впродовж 1990 р. заяви про вихід із КПРС подали 220 тис. осіб.

Впродовж 1990—1991 рр. в Україні виникло майже 20 опозиційних партій, однак їх вплив на політичне життя був незначним. Новостворені партії визначали своє ставлення до суверенітету і незалежності України. За цим критерієм, українські партії становили три групи:

1. Партії, які послідовно виступали за незалежність. До них належать Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія зелених, Народний рух України, Українська міжпартійна асамблея та ін. Зокрема, установчий з'їзд УРП у квітні 1990 р. у своїй програмі проголосив головною метою партії створення незалежної Української держави. Наголошувалося, що для досягнення цієї мети партія буде використовувати як парламентські, так і непарламентські засоби (бойкотування рішень уряду, організація страйків і актів громадянської непокори та ін.) Українська селянська демократична партія проголосила своєю метою побудову «незалежної самостійної Української народної держави, де утвердяться різні форми власності, ринкова економіка». З'їзд Демократичної партії України у грудні 1990

р. заявив, що «досягнення державної незалежності України та побудова в ній демократичного й гуманного суспільства» є її головним програмним завданням і що будь-яка форма федеративного устрою в межах СРСР цією партією заперечується.

2. Партії, які займали помірковано-державницькі позиції. Посилаючись на сильні позиції центру, наявність консервативних сил у республіці та політичну непідготовленість населення, вони виступали за оновлення союзного договору, утвердження самостійності України і входження її до конфедерації суверенних держав. Таку позицію займали Демократична платформа в Компартії України, яка згодом трансформувалася в Партію демократичного відродження України (ПДВУ), Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), соціал-демократичні партії. В листопаді 1990 р. відбувся установчий з'їзд ЛДПУ, який проголосив головним своїм завданням захист прав особи та сім'ї як вищих цінностей суспільства. Партія виступила за створення вільної і незалежної Української держави, яка лише за результатами референдуму може укласти конфедеративний договір з іншими республіками. У грудні 1990 р. партія проголосила своєю метою створення суверенної демократичної Української держави, утвердження в ній принципів свободи і соціальної справедливості, перехід до ефективної ринкової економіки. Партія виступила з пропозицією укласти колективний міжреспубліканський договір про ліквідацію СРСР і створення Європейсько-Азіатської економічної співдружності та військової коаліції. Щодо військової коаліції, то Україна мала входити до неї тимчасово, тобто до остаточного визначення її нейтрального статусу.

Вимогу суверенітету республіки підтримували «суверен-комуністи» — течія, що сформувалася в Компартії України. Її прихильники вважали, що КПУ має бути самостійною, а республіка — суверенною. Така позиція користувалася підтримкою рядових комуністів. Згодом «суверенні комуністи» утворили Трудовий Конгрес України, Партію праці, Партію справедливості та ін. Група комуністів відстоювала принцип «радянського федералізму», згідно з яким республіка мала залишатися в Союзі, однак суттєво розширивши свої права.

3. Комуністи, які перебували на ортодоксальних позиціях. Вони виступали проти утворення незалежної Української держави або ж обґрунтовували необхідність об'єднання України із «слов'янськими республіками». Так, створена 7 серпня 1990 р. Партія слов'янського відродження (ПСВ) своєю метою проголосила досягнення повної державної незалежності України, але в перспективі виступала за утворення міжнародної організації слов'янських держав, побудову «спільного слов'янського дому». Погляди таких комуністів збігалися з позицією Громадянського конгресу України та Республіканського руху Криму.

Отже, на початку 90-х рр. Україну характеризував традиційний для розвинутих країн політичний спектр: соціалісти та соціал-демократи, «зелені», ліберали, селянські та християнські демократи, праворадикальні угруповання тощо. Україна стала багатопартійною.

14.3. **Суверенізація УРСР та відновлення незалежності України.**

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла *Декларацію про державний суверенітет України*, яка проголошувала верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Від імені народу України могла виступати тільки Верховна Рада УРСР. Територія України в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою. Це положення Декларації в Москві до уваги не бралося. Більше того, у вересні 1990 р. між канцлером ФРН Г. Колем і Президентом СРСР М. Горбачовим була досягнута таємна угода щодо майбутнього устрою Європи і розподілу сфер інтересів на випадок розпаду Югославії та Чехо-Словаччини на окремі держави. Московське керівництво, зокрема, брало на себе зобов'язання не заперечувати проти приєднання українського Закарпаття до Угорщини.

У частині Декларації, де характеризувалася економічна самостійність України, підкреслювався намір створити власні банки, в тому числі зовнішньоекономічний, а також цінову, фінансову, митну і податкову системи.

УРСР мала самостійно формувати державний бюджет, а за необхідності — впровадити власну грошову одиницю.

Проголошувався намір держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Це було дуже важливо, бо в республіці невпинно зростала кількість російськомовних видань і шкіл з російською мовою навчання. Якщо в середині 60-х рр. школи з українською мовою навчання охоплювали 62% дітей, то в 1987 р. — тільки 50,5%. У столиці України тільки 23% дітей навчалися в українських школах. Водночас Декларація гарантувала право всім національностям, які проживали на території республіки, на вільний національно-культурний розвиток.

У Декларації вказувалося, що Україна має право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, що вона самостійно визначатиме порядок проходження військової служби громадянами республіки. Проголошувався намір стати в майбутньому нейтральною державою, яка не належатиме до військових блоків, і дотримуватись трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

17 березня 1991 р. відбувся Всесоюзний референдум з питання збереження Радянського Союзу. В Україні під час проведення цього референдуму Верховна Рада запропонувала жителям республіки додаткове запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

Народ України відповів позитивно як на основне (70,2 % від тих, хто взяв участь у голосуванні), так і на додаткове запитання (80,2 %). Незважаючи на суперечливість результатів референдуму й опитування, було очевидно, що громадська думка в Україні схиляється в бік незалежності.

Після проведення референдуму розпочався *«Новоогарьовський процес»* — переговори керівників дев'яти республік, включаючи Україну, з президентом СРСР М. Горбачовим про новий союзний договір. Попереднє підписання договору планувалося провести 20 серпня 1991 р. Це була остання спроба М.

Горбачова врятувати державну цілісність СРСР шляхом компромісу між республіками і центром.

У цей процес втрутилися консервативні сили, які прагнули не лише зберегти єдину союзну державу, а й не допустити її оновлення у будь-якій формі. *19 серпня 1991 р. у Москві розпочався так званий «серпневий переворот».* Блокувавши М. Горбачова на дачі у Форосі, найближчі співпробітники президента СРСР оголосили про створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), до якого увійшли вісім осіб. Серед них віце-президент СРСР Г. Янаєв, прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов, міністр внутрішніх справ Б. Пуго. Вони заявили про свій намір відновити в країні порядок і не допустити розпаду СРСР. Призупинялася діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів. Заборонялося проведення мітингів, демонстрацій, страйків. Встановлювався контроль над засобами масової інформації. У деяких регіонах Радянського Союзу на шість місяців запроваджувався надзвичайний стан. Проте заколотники одразу ж зіткнулися з рішучою протидією керівництва РРФСР на чолі з Президентом Росії Б. Єльциним. На захист демократії виступили десятки тисяч жителів Москви, а також інших міст СРСР. Серед захисників Білого дому в Москві були і представники України під синьо-жовтими прапорами. Рішучі дії Б. Єльцина підтримали більшість урядів країн світу. Заколот провалився. Дії ДКНС призвели до остаточної дискредитації КПРС.

Заколот висвітив реальні, а не декларативні позиції й наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні. У цей період керівництво ЦК КПУ опинилося на боці заколотників. Секретаріат ЦК надіслав на місця шифрограму, у якій схвалювався переворот і парткомам пропонувалося організувати підтримку дій ДКНС.

Присланий до України генерал Варенников заявив, що в разі непідтримки рішень ДКНС, проведення страйків, акцій непокори будуть застосовані війська. Л. Кравчук та очолювана ним Президія Верховної Ради України (де була більшість представників КПУ) закликали до спокою і витримки. Але при цьому

Л. Кравчук заявив, що будь-які зміни повинні відбуватися на основі закону і підстав для введення в республіці надзвичайного стану немає.

Послідовно й рішуче виступила проти заколотників в Україні тільки опозиція – представники Руху і новоутворених демократичних партій. Вони виступили з пропозицією засудити заколот спеціальним рішенням Верховної Ради УРСР. За умов блокування Президією Верховної Ради спроб дати належну оцінку дій ДКНС, демократи розгорнули широку роботу в масах. Почалася підготовка до страйку. Скориставшись повною деморалізацією Компартії України, Народна Рада перейшла у наступ.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР прийняла історичний документ - *Акт проголошення незалежності України* («за»—346, «проти»—1).

1 грудня 1991 р. 90,3% учасників референдуму підтримали ідею самостійності України. В цей день був обраний і перший Президент України – Леонід Кравчук.

Референдум був останнім цвяхом, забитим у домовину Радянського Союзу. На початку грудня 1991 року на зустрічі у Мінську лідери трьох найбільших республік – Борис Єльцин, Леонід Кравчук та Голова Верховної Ради Республіки Бєларусь Шушкевич – заявили, що СРСР як суб’єкт міжнародного права й геополітична реальність перестала існувати.

Таким чином на політичній карті світу з’явилася нова суверенна держава – Україна.

14.4. **Особливості культурного розвитку УРСР періоду перебудови**

Реформи, розпочаті партійним керівництвом на чолі з М.С. Горбачовим в 1985 р., надалі дуже впливають на всі галузі культури. Вирішальне значення мала політика гласності, і навіть пом'якшення чи частковий перегляд деяких постулатів офіційної ідеології. Класовий підхід з його ідейною непримиренністю поступово витіснявся пріоритетом її загальнолюдських цінностей і «соціалістичного плюралізму» думок. Завдяки гласності люди долали стереотипи й догми старого мислення, отримували змогу реально

оцінювати ситуацію, користуючись об’єктивною інформацією, робити власні висновки. Суспільство стрімко політизувалося.

Послаблення цензури викликало бурхливий потік публікацій на раніше заборонені теми. Роль першопроходьців у захисті української культури, навколишнього середовища, «білих плям» історії відіграла *Спілка письменників України* та її центральний орган – газета «Літературна Україна». Широкий розголос мали виступи О. Гончара, Р. Братуня, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда та багатьох інших. В Україну почали повертатися твори В. Винниченка, С. Петлюри, представників «розстріляного відродження», зокрема М. Хвильового, М. Куліша, М. Зерова, історичні праці М. Грушевського, М. Костомаров, заборонені твори І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М. Брайчевського «Приєднання чи возз’єднання?», репресованих у роки «застою» В. Стуса, Є. Сверстюка, І. та І. Калинців. До України повертається з еміграції письменник та один із засновників Української Гельсінської групи (УГГ) М. Руденко. На перший план висувалося обговорення та осуд «деформацій соціалізму», яких було чимало за 70 рр. існування радянської влади. Швидко росли тиражі журналів і газет. У республіці стали поширюватися «самвидавські» газети і журнали. Частина з них готувалася за межами України і відбивала загальносоюзні проблеми, інші готувалися в республіці. Ще в 1987 р. В. Чорновіл відновив видання «Українського вісника».

Найбільшого відгуку політика гласності набула у Львові. У червні та липні 1988 р. було проведено кілька несанкціонованих і безпрецедентних за своїми масштабами мітингів, які очолювали колишні дисиденти В. Чорновіл, брати Горині, Ігор та Ірина Калинці. На цих мітингах відкрито говорилося про численні утиски, яких зазнають українці.

У лютому 1989 р. були засновані Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), що діяло поза партійним контролем, «Товариство Лева», «Зелений світ». З утворенням ТУМ та проведенням установчого з'їзду Народного руху України пов'язаний вихід перших неформальних газет. Одними з таких перших видань стають львівські газети Товариства Лева "Поступ" та

крайової організації Руху "Віче", друкований орган Товариства української мови ім. Т. Шевченка, а за ними — газета "Просвіта" Львівської обласної ради ТУМ. У 1990 р. почала виходити газета Руху "Народна газета", часопис "За вільну Україну" Львівської обласної ради. Більш помірковані позиції в цей час займали "Літературна Україна" та львівська "Ленінська молодь" (з 1990р. — "Молода Галичина"). Неформальна преса відіграла суттєву роль у піднесенні національної самосвідомості населення, помітно вплинула на результати виборів народних депутатів України в 1990 р.

Поступово процес розширення гласності став виходити з берегів, заданих партійними реформаторами. Культурно-інформаційний простір розсувався. Масовий читач отримав доступ до літературі, яка роками лежала у «спецсховищах». За два-три роки «товсті» літературно-художні журнали повернули читачам десятки творів раніше заборонених авторів. Поступово стала відкриватися правда про такі сторінки української історії XX ст., як Центральна Рада, голод 1921 – 1922 рр., голодомор 1932 – 1933 рр., насильницька колективізація, сталінські репресії, діяльність ОУН – УПА, інші трагічні сторінки історії українського народу; розгорнулася дискусія про національну символіку.

Швидка політизація суспільства проявилася в мітингах і демонстраціях, наймасовішим з-поміж яких став людський ланцюг 21 січня 1990 р. з нагоди святкування річниці Акту злуки УНР і ЗУНР.

На початку серпня 1990 р. у Дніпропетровській і Запорізькій областях як всеукраїнське свято пройшли Дні козацької слави, присвячені 500-річному ювілею українського козацтва.

Відбуваються зміни в *українському кіно*. У цьому плані помітною подією став V з'їзд Спілки кінематографістів кінотеатрів СРСР, який відбувся у травні 1986 р., де вперше пролунала публічна критика державного втручання у творчий процес і завдяки якому вона скасувала практику затвердження сценаріїв й отримання санкції Держкіно на випуск фільмів у прокат, а два наступних роки державне управління кіновиробництвом і кінопрокатом було

майже повністю згорнуто. Створюються україномовні фільми, які здобули широке визнання. Серед них "Лебедине озеро. Зона" С. Параджанова та Ю. Іллєнка, "Голод-33" О. Янчука. Фільм "Лебедине озеро. Зона" в 1990 р. вперше в історії українського кіно одержав нагороди престижного кінофестивалю в Каннах. У 1991 р. постановою Кабінету Міністрів України було створено Державний фонд української кінематографії, керівником якого призначено відомого кінорежисера Ю. Іллєнка. Цього ж р. у Чернівцях відбувся перший Всеукраїнський кінофестиваль, присвячений пам'яті І. Миколайчука. На ньому демонструвалося 20 документальних, науково-популярних та анімаційних фільмів, серед яких "Танго смерті" О. Муравйова, "Кому вгору — кому вниз" С. Клименка, "Козаки йдуть" С. Омельчука, "Ізгой" В. Савельєва. Головний приз одержав фільм "Голод-33", який створив на студії ім. О. Довженка режисер О. Янчук.

Освіта. Демократизація суспільства, відродження національних традицій, розширення сфери вживання української мови, що тоді відбувалися, були реакцією на русифікаторську політику Москви. У червні 1986 р. українські письменники, серед яких були О. Гончар, Д. Павличко, І. Драч, виступили проти витіснення з ужитку у школах республіки української мови. Згідно з переписом 1989 р. з 51,5 млн населення республіки українці становили 37,4 млн, із яких вважали українську мову рідною лише 87,7%. В Україні помітно зменшувалась кількість шкіл з українською мовою навчання. У вишах українською мовою читали приблизно 5% лекцій. У 1989 р. не було жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі та Миколаєві. Навіть в 1991 р. українською мовою навчалося лише 49,3% учнів. У 1988 р. книжки, видані українською мовою, становили 18% за назвою, а за тиражом — тільки 3%. Верховна Рада прийняла в 1989 р. "Закон про мови в Українській РСР", яким українська мова оголошувалася державною. Лише з цього часу в Україні наново відкриваються сотні шкіл з українською мовою навчання, організовуються тисячі україномовних класів у школах з російською мовою навчання. За кілька

рр. кількість першокласників, які навчаються українською мовою, збільшується з 43,5 до 68 %.

У травні 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон "Про освіту", що визначив школу як основу духовного, соціального, економічного, культурного розвитку суспільства і держави. Освіта в Україні, наголошувалося в ньому, ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між націями і народами. Закон вніс кардинальні зміни в систему освіти, вона стала більш гнучкою та різноманітною. Поряд з класичною середньою школою з'явилася значна кількість ліцеїв, гімназій, коледжів. Ці заклади збагатили навчальний і виховний процес учнів, сприяли поглибленому розвитку їх здібностей. Зроблено певні кроки у справі гуманізації освіти. Значно поглибилось вивчення української історії, літератури, географії, народознавства, інших суспільних наук.

З метою тіснішого зв'язку з середньою освітою Міністерство народної освіти та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти були злиті в одне — Міністерство освіти України, яке з 1999 р. носить назву Міністерство освіти і науки України. Базовою формою навчання стала стаціонарна форма. Скасовано вечірню і значно скорочено заочну форми навчання.

Наука України у 80-ті та на початку 90-х рр. перебувала у тяжкому стані. Попри видимі зміни в суспільно-політичному житті країни Академія наук України залишалась осередком застою, де зберігалися командно-адміністративні методи керівництва, відомчі інтереси переважали над загальнодержавними, а бюрократизація пронизала всі ланки наукових закладів. Це стримувало науковий процес, ефективність наукових досліджень. За вказівками партії наукові установи займалися переважно прикладними дослідженнями, що призвело до значного скорочення фундаментальних напрацювань, падіння їх престижу. До негативних явищ у науці слід також віднести те, що прикладні розробки, на які було витрачено величезні кошти, майже на 90 % не мали практичного застосування. Для природничих і точних наук роки перебудови стали часом великих кадрових втрат. Перед вченими

відкрилися легальні умови одержати роботу у зарубіжних університетах і наукових інститутах. Високий авторитет радянської науки зі школи і низька оплата науково-дослідної праці СРСР спричинили помітний «відтік мізків», особливо у фізиці, математиці, хімії і біології. Значні зміни відбулися у системі громадських наук. Ідеологізація змінилася пожвавленням в суспільствознавстві, науковим пошуком, частковим відкриттям архівів. В таких умовах визначальне значення має історична освіта. За сучасних умов важливим чинником став інтерес до «білих плям» вітчизняної історії.

Духовне життя. Пробудження релігійного життя в Україні в цей час пов'язують із відзначенням 1000-ліття запровадження християнства на Русі. Російська православна церква (РПЦ) відзначала цю подію в Москві, а не у Києві. Це викликало справедливе незадоволення Української православної церкви (УПЦ). У цей час було легалізовано Українську греко-католицьку церкву та Українську автокефальну православну церкву. У зв'язку з процесом відновлення історичної справедливості постало питання про повернення їх власності, що раніше відійшла до РПЦ. Внаслідок боротьби за легалізацію УАПЦ та УКЦ, у жовтні 1990 р. переїздить до України патріарх УАПЦ Мстислав, а в березні 1991 р. — кардинал УГКЦ Любачівський.

Перебудова внесла великі зміни у міжнародні контакти СРСР. Протистояння двох систем поступово йшло у минуле, падіння Берлінського муру в 1989 р. символізувало кінець «холодної громадянської війни».

«Залізна завіса», що відділяла країну від зовнішнього світу, зникла, як і ідеологічні фільтри, що контролювали інформацію ззовні. Масова західна культура потоком заюшила в СРСР, освоюючи новий ринок. Розширювався культурний обмін, хоча цей процес відбувався нелегко.

Запитання для самоперевірки

1. Чим була зумовлена спроба реформувати суспільство в СРСР шляхом перебудови?
2. Які були основні напрямки політичних реформ М.Горбачова?

3. За яких умов та яких форм набувала політизація суспільства наприкінці 80-х – на початку 90-х рр.?

4. Які обставини викликали прийняття Декларації про державний суверенітет України?

5. Обґрунтуйте історичне значення Акту проголошення незалежності України.

Лекція 15. Розвиток незалежної України (від 1991 р. – до сучасності)

1991 р. став епохальним в історії українського народу, який нарешті здобув свою державність. В незалежній Україні розпочався складний процес розвитку політичної системи, опанування народом нової політичної культури, налагодження і розвиток різноманітних відносин країни на міжнародній арені.

Метою лекції є розгляд процесів, що відбувалися в Україні від 90-х рр. XX ст. до сучасності. Виходячи з означеної мети, необхідно розкрити наступні питання:

1. Утвердження національної державності. Стартові умови розгортання державотворчого процесу. Становлення владних структур.

2. Формування політичної системи. Конституційний процес. Сучасне політичне життя в Україні.

3. Проблеми реформування економіки.

4. Формування концепції зовнішньополітичного курсу. Альтернативні варіанти геополітичної орієнтації України; західний напрям зовнішньої політики; Україна та держави СНД. Гібридна та тотальна війна з Російською федерацією

5. Розвиток культурної сфери; шляхи духовного відродження народу.

Література

1. Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр. К., 2000.
2. Вятрович В. Історія з грифом «Секретно»: українське XX століття. К., 2013.
3. Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри // Український

історичний журнал. 2023. № 2. С. 5-33. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_2_2
4. Конституція України. К., 1996.
5. Мицик Ю. А., Бажан О. Г. Історія України. К., 2015.
6. Новітня історія України (1900-2000)/ А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.М.Литвин та ін. К., 2002.
7. Політична історія України: Посібник / За редакцією В.І.Танцюри. К., 2001.
8. Українське століття (1921-2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси / Відп. ред. В. Смолій. К., 2021
9. Юхновський І. Україна – незалежна держава. Львів, 1994.

15.1. Утвердження національної державності. Стартові умови розгортання державотворчого процесу. Становлення владних структур.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла історичний документ виняткового значення для долі українського народу – Акт проголошення незалежності України. Проголошення незалежності України радикально змінило умови її історичного розвитку і поставило перед українським суспільством нові завдання:

1. будівництво правової демократичної України;
2. трансформація адміністративно-командної економіки в багатоукладну ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;
3. національне відродження, консолідація та становлення громадянського суспільства;
4. встановлення рівноправних відносин з країнами світу, утвердження на міжнародній арені.

Першочерговим завданням незалежної України стало державне будівництво. Необхідно відразу підкреслити, що державотворчі процеси надзвичайно ускладнювалися тривалою відсутністю нової Конституції. Саме вона мала визначити принципи формування і здійснення державної влади, засади суспільного і державного устрою країни, форми правління, створити

юридичну базу для розробки і прийняття нових законів та інших державних нормативних актів. Діючою ж залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої в умовах розбудови самостійної держави було внесені понад 200 поправок. Закони, які приймалися, нерідко суперечили чинній Конституції, що підривало принципи законності.

Зупинимося далі на вузлових подіях державотворення в Україні. Законом від 17 вересня 1991 р. назва «Українська Радянська Соціалістична Республіка» була замінена на назву держави – «Україна». Законом від 8 жовтня 1991 р. «Про громадянство України» визначено правовий статус її населення. Громадянство України надавалося всім, хто проживав на її території, не був громадянином іншої держави.

У листопаді 1991р. прийнято закон «Про Державний кордон України», яким встановлювалися кордони, порядок їх охорони і перетину. Відразу ж після проголошення незалежності почалося створення законодавчої бази міжнаціональних відносин. У прийнятій Верховною Радою 1 листопада 1991 р. «Декларації прав національностей України» підкреслювалося, що Україна гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні економічні, політичні, соціальні і культурні права. Закон «Про національні меншини в Україні» зафіксував право кожного народу на культурно-національну автономію.

Відбувалося будівництво власних Збройних сил на основі закону «Про збройні сили України» від 6 грудня 1991р. і прийнятої 19 жовтня 1993 р. воєнної доктрини України, що базувалася на без’ядерному і позаблоковому статусі України. Що в подальшому негативно вплинуло на розвиток Збройних сил України та їх можливостей щодо оборони країни, в тому числі проти ядерних держав.

Був створений правоохоронний орган – Служба безпеки України (СБУ), компетенція якого полягає у захисті державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності тощо.

На початку 1992 р. Верховна Рада затвердила державну символіку України: Державний герб (тризуб) – 19 лютого, Державний прапор (синьо-жовтий) - 28 січня, Державний гімн («Ще не вмерла Україна», сл. П.Чубинського, муз. М.Вербицького) – 15 січня.

Створено такі інститути, як Національний банк України, посольства та консульства, експортно-імпортні організації, Українська фондова біржа.

Надзвичайно складним і тривалим виявився процес формування трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової. Незавершеність розподілу функцій, неузгодженість дій між гілками влади спричинили протистояння між ними. В подальшому хронічним недоліком української державно-політичної системи стане постійне протистояння між авторитарними амбіціями Президентів та парламентсько-президентською республікою.

Особливо гострого характеру набули відносини між Президентом і Верховною Радою. Верховна Рада 12-го скликання (1990-1994) всіляко намагалася обмежити вплив Президента Л. Кравчука на внутрішні справи в країні. У березні-квітні 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради. Головою Верховної Ради II скликання (1994-1998 рр.) було обрано лідера Соціалістичної партії України О. Мороза. Майже третину мандатів у парламенті контролювало ліве крило.

У червні-липні 1994 р. відбулися вибори Президента України. Перемогу здобув Л. Кучма. У 1995 році Л. Кучмою та головою Верховної Ради О.Морозом було підписано Конституційний договір про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування. Цей договір втратив свою чинність у червні 1996 р., коли парламент ухвалив Конституцію України. Наприкінці першого терміну загострилося протистояння Леоніда Кучми із Павлом Лазаренком, яке закінчилося еміграцією та арештом останнього у США. На виборах 1999 року Л. Кучма переміг як прозахідний президент. 14 листопада 1999 він вдруге обраний на посаду Президента України. У 1-му турі отримав 36.49% голосів, перше місце з 13 претендентів. У 2-му турі 56.25% голосів**.** Саме в цей час через проголошення Л.Кучмою

прозахідного курсу та необхідності вступу до НАТО посилились дії спецслужб Російської федерації, щодо дискредитації України. Так через гучний касетний скандал 2000 р. Л.Кучма був звинувачений у зникненні опозиційного журналіста — Георгія Гонгадзе. Оприлюднення аудіозапису, на якому були записані розмови президента, глави адміністрації президента Володимира Литвина і міністра внутрішніх справ України Юрія Кравченка, що стосувалися зникнення Гонгадзе. Під час акції «Україна без Кучми», організованою опозицією, проводились багатолюдні вуличні демонстрації та створювались наметові містечка в Києві. У 2001 р. Верховна Рада безрезультатно кілька разів намагалася винести недовіру стосовно Леоніда Кучми.

Однак, стосунки між гілками влади в результаті оновлення вищих органів влади суттєво не поліпшилися. Відсутність ефективної системи влади призводила до падіння авторитету влади, до втрати нею контролю над суспільними процесами. Ситуація ускладнювалася й втручанням в українські справи спецслужб Російської Федерації, а також інформаційної дискредитації України та її дій на міжнародній арені. Так в середовищі українських чиновників поступово набирала силу система корупції, яку з радістю використовували спецслужби ФСБ та ГРУ РФ, для вербування агентів та розвитку п’ятої колони. Прямі втручання під час президенських виборів, маніпулятивні технології "ленточки партій", а також намагання розділити Україну партійними кольорами були лише першими ластівками антидержавних, антиукраїнських дій п’ятої колони. Досвід двох майданів «Помаранчевої революції» (2004 р.) та «Революції гідності» (2013-2014 рр.) дозволяє зробити висновок, щодо завершення процесів формування українського громадянського суспільства та української нації в сучасних умовах. Однак, початок гібридної в 2014 р., а в 2022 р. широкомасштабної війни Російськїю федерації проти України поставив перед українським суспільством нові вимоги: 1) це захист України в лавах ЗСУ; 2) розвиток новітніх військових технологій в Україні; 3) необхідність консолідації антиросійської коаліції; 4) реформування України згідно вимог ЄС та НАТО; 5) модернізація політичної культури і відступ від

популістських стереотипів та "культів особистостей", характерних для радянської політичної культури; 6) повний контроль громадянського суспільства за діями влади через розгалужену систему антикорупційного законодавства, засоби масової інформації та прямі демократичні дії громадян. Саме від цього залежить майбутнє України та наша Перемога!

15.2. Формування політичної системи. Конституційний процес. Сучасне політичне життя в Україні.

До серпня 1991р. політичні партії та організації в Україні умовно поділялися на дві групи: комуністичну й антикомуністичну. Після перемоги сил демократії, проголошення незалежності України і розпаду СРСР блок антикомуністичних сил втратив свою єдність, оскільки спільна мета, що їх об'єднувала, була досягнута, на перший план виступили суто партійні інтереси та завдання, що і обумовило неефективність антикомуністичних та націонал-патріотичних сил в цей час.

Наприкінці 2000 р. в Україні було зареєстровано більше 100 політичних партій та організацій. Їх кількість непостійна: активно відбуваються інтеграційні й дезінтеграційні процеси, виникнення та розпаду партій і політичних груп. Розмаїття партій та організацій зумовлене незавершеністю процесу структуризації українського суспільства, гострою боротьбою всередині партій за лідерство, що часто призводить до розколів, виникнення регіональних партій тощо.

Окремою проблемою було і формування громадянського суспільства, як системи контролю за діями влади та створення важелів протидії самочинним діям влади, корупції та інше. Політична ситуація в Україні у перші роки незалежності залишалася напруженою. Нова влада проголосила програмні орієнтири своєї політики, однак ейфорія щодо оперативного і кардинального вирішення суспільно-економічних проблем швидко минула. Передусім не було вироблено чіткої концепції державотворення, що сконцентрувало б зусилля широких народних мас. За грудень 1991 – квітень 1994 р. Верховна Рада України прийняла кількасот законів, але за відсутності концепції переходу від

тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися нежиттєздатними.

Верховна Рада претендувала на всю повноту влади в країні, але із запровадженням посади Президента розпочався непростий, а почасти – болісний процес розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. З метою оптимізації структури влади у червні 1991 р. Верховна Рада ухвалила концепцію нової Конституції. Однак конституційний процес затягнувся на п'ять років. Прийняття Конституції завершило період державного становлення, закріпило правові основи незалежності України й стало закономірним та логічним завершенням тривалого і складного конституційного процесу, який відбувався у два етапи. На першому етапі (1990-1993 рр.) відбулося опрацювання на основі чинних конституційних положень легітимного, що відповідав би сподіванням громадян, логічного та юридично завершеного проекту Конституції. На другому етапі (1994-1996 рр.) було вироблення логічного і юридично завершеного документа, що узгоджував би позиції різних політичних сил. *28 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла Конституцію України*. В Конституції Україна визначена як незалежна, суверенна, демократична, соціальна і правова держава. За формою правління Україна є республікою, за державним устроєм – унітарною, тобто єдиною державою. З прийняттям Конституції завершилося остаточне формування законодавчої, виконавчої і судової влади в Україні. Главою держави є Президент, який виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав та свобод людини та громадянина. У цілому Конституція визначає всі основні засади та напрями внутрішньої і зовнішньої політики держави, орієнтири реформування нашого суспільства. Вона є першоосновою подальшої розбудови України як демократичної, соціальної і правової держави.

З часу прийняття нової Конституції політичне життя в Україні розвивалося швидкими темпами: 1) у березні 1998 р. парламентські вибори; 2) у жовтні-листопаді 1999 р. вибори Президента України; 3) протистояння у

парламенті у 2000 р. між лівою меншістю та правоцентристською більшістю; 4) протистояння між опозицією та владою у березні 2001 р.; уряд В. Ющенка; 5) створення у Верховній Раді III скликання парламентської більшості; 6) вибори до Верховної Ради 2002 р.; 7) у грудні 2001 р. створено коаліційний уряд на чолі з В. Януковичем; 8) «Помаранчева революція» 2004 року президенство В. Ющенко з 2004 по 2010 рр. та В. Януковича з 25 лютого 2010 до 22 лютого 2014; 9) Революція «Євромайдан» 2013-2014 року та в.о. Президента О.Турчинов ; 10) Президенство П. Порошенка консолідація української нації та АТО на Сході України 2014 р., що стало початком «гібридної війни» РФ проти України з 2014 по 2022 рр. 11) Вибори 2019 року, Президенство В. Зеленського та панування в парламенті єдиної партії Слуг народу, спроби мирного урегулювання з РФ; 12) Початок тотальної війни Російської федерації проти України, 24 лютого 2022 рік та формування міжнародної коаліції підтримки України, військові дії та фактично Третя Світова війна.

Основними змінами в політичній системі України під час гібридної війни-АТО стають розвиток громадського суспільства та його вплив на політичну систему, одночасно розвиваються процеси децентралізації. Новим соціальним інститутом для сучасної України є місцеві органи самоврядування. Ця форма суспільного устрою відображена у таких міжнародних правових документах, як Всесвітня декларація та Європейська хартія про місцеве самоврядування. Проведення реформування місцевих громад та їх децентралізація в 2017-2019 роках призводить до позитивних результатів. Згідно з правовими актами, важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія. Місцеве самоврядування — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку встановленому законом як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі

комітети. Саме місцеве самоврядування повинно знаходитись під пильним контролем громадськості, що унеможливоло б постійні нецільові витрати та часто корупційні процеси в територіальних громадах.

15.3. Проблеми реформування економіки.

Утвердження реальної політичної незалежності неможливе без утворення стабільної високоефективної національної економіки. На економіку України руйнівний вплив мала загальна економічна криза, що охопила СРСР, розпад загальносоюзного економічного комплексу. В момент проголошення незалежності Україна виявилася немічною і деформованою в економічному відношенні. Те, що сталося з економікою України, не має історичних аналогів: з 1990 по 1994 рік валовий національний продукт скоротився на 44%, обсяг промислової продукції – на 41%, національний доход – на 54%. Криза охопила промисловість і сільське господарство. Верховна Рада 12-го скликання за час своєї діяльності змінила чотири уряди, розглянула сім програм виходу із кризи. Але жодна з них реально не була втілена в життя. Основні причини цього полягали в нерішучості програм, у затягуванні формування твердої виконавчої влади, блокуванні рішень уряду консервативною більшістю Верховної Ради тощо.

За даними Світового банку у другій половині 1993 р. рівень інфляції в Україні був найвищим у світі і перевищував показники світових війн. Ця ситуація потребувала рішучих заходів, які б органічно поєднували невідкладні антикризові дії з реалізацією нової соціально-економічної стратегії. Вони були викладені у Посланні Президента України Л. Кучми до Верховної Ради «Шляхом радикальних економічних реформ» у 1994 р.

У другій половині 1990-х років ситуація почала змінюватися на краще завдяки проведенню приватизації, залученню іноземних інвестицій, стабілізації фінансової і грошової системи (наприклад, введення у вересні 1996 р. нової грошової одиниці – гривні, яка замінила повністю знецінений купоно-карбованець, що діяв в Україні з 1992 р. після виходу із карбованцевої зони). Певна економічна стабільність України з 1994 до 2009 року була

обумовлена низькими цінами на енергоносії та зовнішнім фінансуванням в тому числі й Українського ВПК з боку РФ.

Підписання ж угод в газовій сфері між Україною та РФ у 2009 р. фактично розпочало підрив української економіки та її поступову стагнацію у 2010-2013 році, коли постійні фінансові зобов'язання, в тому числі у відносинах з РФ, а також економічна війна 2012-2013 рр. між цими державами значно послабили фінансову та економічну стабільність.

Лише з початком гібридної війни у 2014 р. Україна починає складні реформи у банківській сфері, економіці та енергопостачанні, що значно посилює інфляційні процеси, а військові дії на Сході країни в межах АТО значно зменшили економічний потенціал для подальшого розвитку. Хоча саме цей час стає для українського промислового та сільськогосподарського комплексу не лише випробуванням, але й трампліном до підвищення рівня сільського господарства та промисловості, які виходять на ринки ЄС, а також завершується процес відсторонення української економіки, яка була традиційно прив'язана до російської економіки і її переорієнтації на ринки ЄС та світу. Видатним досягненням українського ВПК можна вважати силу ЗСУ у тотальній війні 2022 року. Однак, залишаються ще проблеми консолідації всіх зусиль наукового та економічного плану щодо якісної переваги української промисловості і без грунтовних реформ як в освіті, так і в економіці цього досягнути практично неможливо.

15.4. Формування концепції зовнішньополітичного курсу. Альтернативні варіанти геополітичної орієнтації України. Західний напрям зовнішньої політики. Україна та держави СНД. Гібридна та тотальна війна з Російською федерацією

Після проголошення Акту про державну незалежність Україна вперше стала рівноправним суб'єктом у міжнародних відносинах. 5 грудня 1991 р. Верховна Рада звернулася з Заявою до парламентів і народів світу, у якій наголошувалося, що Україна у повній відповідності з цілями і принципами

ООН спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі. Така ідеалістична позиція українських дипломатів, а також намагання проводити "багатовекторну політику" негативно вплинули як на боєздатність України, так і на зовнішню політику.

Основні пріоритетні напрямки зовнішньої політики України.

Західний напрямок. Розвиток всебічних відносин з європейськими країнами. У 1992 р. президент України підписав Заключний Акт наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), що сприяло інтеграції України у європейські структури. На саміті ОБСЄ у листопаді 1999 р. Л. Кучма підписав Хартію Європейської безпеки на XXI ст. 9 листопада 1995 р. Україна стала 37 членом Ради Європи. У 1996 р. Україна приєдналася до об'єднання держав Центр Європейських ініціатив. Підписано угоди, в яких закріплено відсутність будь-яких територіальних претензій, з усіма європейськими сусідами України.

Стрижнем стратегії економічного та соціального розвитку на найближчі десять років мало стати створення реальних передумов вступу України до Європейського союзу. У 1998 р. набрала чинності Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським союзом. У 2000 р. Указами Президента України затверджено Стратегічну програму інтеграції України в ЄС. Важливе значення для стану відносин між нашою державою та Євросоюзом мало схвалення Європейською Радою у грудні 1999 р. спільної стратегії ЄС та України. Принциповим кроком у зміцненні та розвитку стратегічного партнерства стали п'ятий саміт Україна – ЄС (Ялта, вересень 2000 р.). Курс на Європейський Союз та НАТО в українській зовнішній політиці став все більш актуальним після Майданів (2003-2004 рр.; 2013-14 рр.). Цей курс є провідним і зараз, що і сформувало міжнародну коаліцію для підтримки України під час війни з РФ.

Україна і СНД. Уряд Б.Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності незалежних держав. Статус СНД не конкретизувався, щоб у зручний час перетворити цей консультативний орган на конфедеративну

або навіть федеративну державу. Україна виступала проти перетворення СНД на наддержавну структуру. У 1994 р. Україна приєдналася на правах асоційованого члена до економічного союзу у рамках СНД, не підписавши Статут СНД від 22.01.1993 р., юридично не є державою – членом Співдружності, а має статус держави-засновниці та держави-учасниці СНД. Україна не підписала Статут СНД, угоди про створення об'єднаних збройних сил, про сили спільного призначення та інші документи, які передбачали надання інститутам СНД державних функцій.

Міжнародна угода «Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р. укладена між Україною, США, Росією та Великою Британією про неядерний статус України, вже містить пункти, що надають гарантії суверенітету та безпеки Україні. Зазначений меморандум є юридичним актом і набрав чинності з моменту підписання, однак учасники меморандуму так і не виконали повністю свої зобов'язання щодо України в 2014 р. Помітні наслідки у зовнішньополітичному курсі Леоніда Кучми мав «Касетний скандал» 2000 року. В одному з записів йшлося про те, що за участю і за санкцією Кучми здійснювалось постачання українських систем радіотехнічної розвідки до Іраку, Л. Кучма фактично опинився в міжнародній ізоляції. Можна зараз зауважити, що не до кінця досліджена роль російських спецслужб у цьому скандалі та їх безпосереднє втручання в українські політичні події щодо дискредитації України на міжнародній арені через таких агентів впливу, як, наприклад, Віктор Медведчук та інші. Їх курс на підрив України та її дискредитацію значно посилився під час "Революції гідності"(2013-2014 рр), події якої та вакуум влади в перші місяці були використані для захоплення Кримського півострову і початку гібридної війни на Сході України.

Східний напрямок. Складні відносини із Заходом підштовхнули Л. Кучму до участі у східному інтеграційному утворенні — Єдиний економічний простір, про наміри створення якого було оголошено у 2003 р. Восени 2003 р. протягом

кількох тижнів тривала криза, пов'язана із суперечками з Росією про належність острова Коса Тузла та кордону між двома державами у Керченській протоці.

Особливе значення для України впродовж 1994 – 2004 рр. мав розвиток відносин з Росією, які тривалий час залишалися складними і суперечливими. Хоча, 31 травня 1997 р. президенти України і Росії Л.Кучма і Б.Єльцин підписали Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською федерацією. Загалом на початок 2003 р. укладено 280 обопільних угод щодо розвитку й удосконалення співробітництва країн у всіх сферах. Тиск з боку Російської федерації поступово посилився з метою залучення України до структур СНД, єдиного економічного простору, а після Помаранчевої революції 2004 р. став постійним важелем у зовнішній політиці РФ. Євроінтеграційні процеси як під час президентства Л.Кучми, так і В.Ющенко призвели до посилення політичного і економічного тиску з боку РФ, газового конфлікту з РФ і заключення невигідних для України угод, підписаних прем’єром Ю.Тимошенко у Москві (2009 р.). За твердженнями екс-нардепа Т.Стецькова: «… у 2008 році, коли в Грузії почалась російська агресія у повний ріст… Все почалось з того, що її попросили не голосувати за резолюцію, яку внесла тоді «Наша Україна» про визнання Росії агресором. Вона «смекнула», що взамін за це можна почати домовлятися. А остаточно союз оформився на газових угодах…. «відверто кинула і Ющенка, і Україну», тому що Ющенко у січні 2009 року домовився з усією Європою. Розбрат в «помаранчевій» коаліції призводить до втрати активної ролі України у міжнародних справах, хоча підтримка Грузії у військовій сфері у 2008 році була досить значною. Таким чином, спроба євроінтеграції в 2010-2013 роках зазнає відчутного тиску з боку РФ, а маневрування В. Януковича під час підготовки до підписання угоди з ЄС призводять до революційних подій зими 2013-2014 року.

Нове керівництво України в особі партійної коаліції національно-патріотичних сил з 2014 до 2017 р. проводить активну зовнішню політику в бік Євроінтеграції, яка завершується у 2017 р. наданням Україні асоційованого членства в ЄС. Однак, військові дії на Сході країни проти

гібридної війни РФ, а також тиск санкцій з боку Євросоюзу та світового співтовариства на РФ щодо виконання Мінських домовленостей не досягли ефективного результату. Спроби керівництва України починаючи з 2019-го по 2022 роки піти на мирні угоди з Росією, включаючи розведення військ на Сході, передачу частини територій під контроль російських найманців, в значній мірі сприяли початку тотальної війни з РФ. З 24 лютого 2022 р. триває тотальна «третя світова війна». Хоча Сили Оборони України продовжують бойові дії, витісняючи загарбників, відбуваються бомбардування нашої території загарбниками. Російська Федерація проводить геноцид на українських територіях і буде відповідати за це в Міжнародному суді.

Таким чином, можна зазначити, що зовнішня політитка України значно постраждала як через намагання реалізувати "багатовекторність", так і через активне втручання зовнішних сил, що значно послабило саме проукраїнські дії дипломатів. Лише ввійна з РФ з 2014 року поставила перед Україною завдання реалізації прозахідного напрямку, як пріоритету для збереження України та її незалежності.

15.5. Розвиток культурної сфери. Шляхи духовного відродження народу.

У Радянському Союзі на момент його розпаду накопичилося багато негараздів в освіті, науці, літературно-художній творчості. На стані культури негативно позначилися залишковий принцип її фінансування, відсутність демократії, заідеологізованість, партійно-державний диктат. У глухому куті перебували національні культури. З проголошенням незалежності України відродження національної культури стало державною справою. Для українців чи не вперше відкрилася перспектива вільного розвитку і набуття престижності своєї мови і культури. У жовтні 1989 р. було прийнято «Закон про мови в Українській РСР». Конституція України затверджує за українською мовою статус державної мови, а також гарантує вільний розвиток, використання і захист інших мов національних меншин України.

Поступово створюються умови, які заохочують громадян України до української мови і української культури. Створено цілий ряд державних програм. Однак, збереження залишкового принципу фінансування вкрай негативно позначається на культурних процесах, обумовлює руйнівні наслідки у сфері духовності. Художня культура опинилася в жорстоких лещатах фінансової залежності. Тільки здійснення широкої програми заходів, спрямованих на забезпечення відповідної матеріальної бази, посилення уваги всього суспільства зможуть забезпечити збереження і подальший розвиток національної культури. Розвиток культури та мови повинні гарантувати Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Закон ухвалили у квітні 2019 р., а набрав чинності він - 16 липня 2019 р.

Будівництво незалежної Української держави, стрімкі зміни в суспільстві сприяли активізації релігійного життя. У кінці 1980-х рр. була легалізована заборонена комуністами в 1946 р. Українська греко-католицька церква. Українська православна церква в процесі своєї перебудови виявилася розколотою на: Українську автокефальну православну церкву; Українську православну церкву Київського патріархату; Українську православну церкву Московського патріархату. Між цими церквами склалися напружені, ворожі стосунки. Разом з тим, серед віруючих і частини духовенства посилюється прагнення до створення єдиної православної церкви в Україні. Серед населення України поширюється вплив протестантизму, іудаїзму, ісламу. Свобода совісті стала важливим елементом життя незалежної України. Сотні тисяч людей повертаються до релігії, здобуваючи завдяки їй риси духовності і моралі. 6 січня 2019 р. у Стамбулі делегація Православної церкви України за участі президента України П. Порошенко отримала Томос про автокефалію. Томос було вручено предстоятелю ПЦУ митрополиту Епіфанію під час спільної літургії зі Вселенським патріархом. Наступного дня Томос привезли в Україну для демонстрації у Соборі святої Софії. 9 січня на Томосі поставили підписи усі члени Синоду Константинопольської православної церкви під час планового

засідання Синоду. Таким чином, українці нарешті отримали незалежну від Російської федерації церковну організацію з підтвердженням на світовому рівні.

Після здобуття Україною незалежності відбувся остаточний перехід від догм «соціалістичного реалізму», ідеологічної регламентації культурного життя, притаманних тоталітарній системі, до плюралізму, орієнтації на загальновизнані цінності світової культури.

Першим кроком на шляху перебудови освітньої галузі, яка охоплювала понад 48 тис. закладів, де навчалося бл. 15 млн. учнів і студентів, працювало більше 2 млн. фахівців, став Закон України "Про освіту" (1991). Він визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави. Освіта мала бути доступною, гуманною, незалежною від політичних партій, забезпечувати рівні можливості для всіх людей, зв'язок з національною культурою і традиціями, відповідати світовому рівневі. Основні засади функціонування та розвитку системи загальної середньої освіти окреслив Закон "Про загальну середню освіту" (1999). В Україні встановлено такі типи загальноосвітніх навчальних закладів, як середня загальноосвітня школа, спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колегіуми та ін. Запроваджено поступовий перехід до 12-річного терміну навчання, введено 12-бальну шкалу оцінювання знань учнів. Навчальний процес поділено на 3 ступені: I — початкова школа (1—4-й кл.), II — базова школа (5—9-й кл.), III — старша школа (10— 12-й кл.). З 2003/04 навчального року розпочався перехід старшої школи на профільне навчання. Відкриваються класи різних профілів: універсального, суспільно-гуманітарного, природничо-математичного, технологічного, спортивного тощо. Більша увага приділяється вивченню національної історії, культури, традицій, розширюється сфера вживання української мови. Із 2008 р. замість вступних іспитів до ВНЗ запроваджено зовнішнє незалежне тестування, яке надає рівні можливості для здобуття вищої освіти. Активно реформується система вищої освіти, яку громадяни України мають право безоплатно здобувати на конкурсній основі у ВНЗ таких типів, як технікуми, коледжі, інститути, академії, університети тощо. Прагнучи увійти до освітнього

простору Європи, наша держава активно долучалася до Болонського процесу. Його суть полягає у формуванні загальноєвропейської системи вищої освіти, яка ґрунтується на спільності фундаментальних принципів функціонування. З метою підвищення якості освітньої діяльності вишів запроваджено регулярне їх ліцензування й акредитацію. Найкращі з навчальних закладів отримують статус національних. Успіхом у галузі вищої освіти стало відкриття приватних вишів. Загалом на початок 2000-х років в Україні діяли понад тисяча ВНЗ усіх рівнів акредитації" в яких навчалася 2109 тис. студентів. Серед проблем освітянської галузі — невідповідність матеріально-технічної бази вимогам часу, скорочення мережі шкіл, дошкільного та позашкільного виховання, погіршення забезпечення технічними засобами навчання та підручниками, зниження престижу праці педагога, перевищення випуску спеціалістів низки професій над потребою, що призводить до зростання кількості безробітних з вищою освітою, тощо. Україна має солідний науковий комплекс, який у 2001 р. включав 1479 наукових організацій та 113,3 тис. спеціалістів. Визнаними у світі центрами науки є Київ, Харків, Донецьк, Львів, Дніпропетровськ, Одеса. Установи Національної академії наук України мають тісні зв'язки з провідними науковими центрами світу. Так, завдяки науковим розробкам Національного космічного агентства України наша держава бере участь у міжнародних програмах з дослідження космічного простору. У 1997 р. український космонавт-дослідник Л. Каденюк здійснив політ у космос на американському кораблі "Коламбія". Плідно працюють конструкторські бюро заводів ім. О. Антонова, ім. Малишева, "Південмаш, "Мотор-Січ" та ін. Значною мірою завдяки їм Україна володіє унікальними технологіями та науковими розробками, є виробником низки конкурентоспроможних на міжнародному ринку товарів, таких як супутник Землі "Січ", літаки "Мрія", "АН", кораблі, і найпотужніші у світі преси, турбіни, дизельні двигуни, тепловози, електронні мікроскопи. Чималу увагу українські вчені приділяють розвиткові таких перспективних галузей як генна інженерія і біотехнології, біокібернетика, штучний інтелект, мембранні технології, монокристали і штучні алмази, дослідження в галузях матеріалознавства,

надтвердих матеріалів та технологій зварювання, фундаментальні дослідження в математиці, теоретичній фізиці, біології, хімії, медицині.

Істотні зрушення сталися у сфері гуманітарних наук. Видано низку важливих наукових праць, відкрито нові суспільствознавчі інститути —української археографії, сходознавства, української мови, народознавства, українознавства тощо. Налагоджено зв'язки з багатьма науковими закладами української діаспори та світу. Поряд зі значними досягненнями у науковій сфері має місце чимало проблем. Украй недостатнім залишається фінансування наукових досліджень, унаслідок чого низка наукових установ практично припинила їх. Різко скоротилася кількість учених, особливо серед генетиків, фізіологів, біохіміків, фізиків-теоретиків, програмістів. Не обминула економічна криза й літературу. В декілька разів скоротилися тиражі періодичних видань, різко знизився випуск книжок. До того ж українські видання активно витісняються книгами з Росії, які завдяки нижчій ціні заполонили книжковий ринок України. І все ж українська література вижила. За роки державної незалежності значно розширився її діапазон, урізноманітнилися стильові форми, в небуття пішла ідеологічна цензура. Бурхливого розвитку набула художня публіцистика. Зокрема, високим громадянським змістом наповнена творчість О. Гончара, І.Дзюби, І. Драча, Р. Лубківського, Д. Павличка та ін. У літературу ввійшло нове покоління, зокрема Ю. Андрухович, О.Забужко, О. Пахльовська, Є. Пашковський, О. Ульяненко, В. Цибулько, С. Жадан та ін. Воно намагається по-новому вирішувати мистецькі проблеми, йти в ногу зі світовим літературним процесом.

Розвиток театрального мистецтва в Україні пов'язаний з новаторськими пошуками режисерів І. Бориса, С. Донченка, А. Жолдака, В. Петрова, С. Мойсеева, Б. Шарварка та ін. Світове визнання здобув Р. Віктюк, який розпочинав творчу діяльність у Львові, а згодом створив власний театр у Москві. Серед акторів-майстрів можна назвати наступних: А. Роговцева, Б. Ступка, сестри Сумські, А. Хостікев, Б. Бенюк, Л. Задніпровський та ін. Яскравим явищем стали кінокартини на твори української літератури: «Сад

Гетсиманський», «Пастка», «Царівна», «Чорна рада»; схвально зустріли глядачі фільми «Роксолана», «Атентат» та ін. Певних успіхів українські кіномитці досягли на міжнародних кінофорумах. Зокрема, Гран-прі на фестивалі в Сан-Ремо дістався фільму "Ізгой" режисерів В. Савельєва і А.Браунера. В угорськом м. Дьєрдь із 10 призів 4 отримали українці: С. Лисенко ("Кордон на замку"), Й. Дулевська ("Хронік; повстання у Варшавському Гетто"), С. Буковський ("Портрет, пейзаж, натюрморт"), О. Столяров ("Спілка одноногих"). Значний резонанс на кінофестивалях у Каннах, Роттердамі, Берліні мали фільми "Фучжоу" Ю. Ільєнка, "Астенічний синдром" К. Муратової, "Голос трави" Н. Мотузко, "Приятель небіжчика" В. Криштофовича. Українське образотворче мистецтво останніми роками збагатилося картинами А. Антонюка ("На Голгофу"), В. Зарецького ("Чорний струмок"), І. Марчука (цикл картин "Шевченкіана") та ін.

Широке визнання здобула творчість одного із засновників нового напрямку в монументальному живописі ("національна колористична школа") Г. Синиці. Варто відзначити плідну працю українських скульпторів, зусиллями яких споруджено пам'ятники Т. Шевченку у Львові, Чернігові, Луцьку, Б. Хмельницькому в Черкасах, Суботові, княгині Ользі в Луцьку, Ярославу Мудрому в Києві, Данилу Галицькому у Львові, героям Берестецької битви у Берестечку тощо.

Значних успіхів досягли українські спортсмени. Першу олімпійську золоту медаль для незалежної України завоювала на зимових Олімпійських іграх 1994 р. фігуристка О. Баюл. Згодом її почин підтримали гімнастки Л.Підкопаєва, К. Серебрянська, борець В. Олійник, важкоатлет Т. Таймазов, легкоатлетка І. Кравець, плавчиня Я. Клочкова та ін. У всьому світі сьогодні відомі імена професійних боксерів братів Кличків, які є чемпіонами світу в різних версіях, футболіста А. Шевченка, фехтувальника С. Голубицького, борців Е. Тедеєва і Р. Гонтюка, плавців Д. Силантьєва і О. Лисогора, важкоатлета В. Вірастюка та ін. Найкращий результат на Олімпійських іграх за час державної незалежності збірна України показала 2008 р. у Пекіні, де в неофіційному

медальному заліку зайняла 11-те місце, здобувши 27 медалей: 7 золотих, 6 срібних і 15 бронзових.

Вже під час війни з РФ проходить актуалізація процесу остаточного формування української нації, в тому числі і в культурницьких проектах, перехід на українську мову відбувається під тиском агресії і головним маркером українського громадянина стає мова, що відрізняє його від загарбників.

Отже, проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України стало вінцем тривалих національно-визвольних змагань українського народу, усієї його історії. По багатовіковому шляху було чимало злетів і падінь, перемог і поразок, досягнень і прикрих помилок, але українці вистояли. їх прагнення до національної державності стало містком, що пов'язав минуле і сьогодення. Яким буде майбутнє залежить тільки від нас.

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте вузлові події державотворення в Україні.
2. Які причини зумовили прийняття нової Конституції України?
3. Охарактеризуйте стан економіки в Україні за перше десятиріччя її незалежності.
4. Які атрибути незалежної держави має Україна?
5. Назвіть основні принципи і завдання внутрішньої та зовнішньої політики незалежної України.
6. Розкрийте основні культурні та освітні процесі в сучасній Україні.

Основна рекомендована література

1. Бойко О. Д. Історія України. 8-ме видання, перероблене, доповнене. К, 2021.
2. Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. К., 1996.
3. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 2019
4. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К., 2021 http://resource.history.org.ua/item/0016145
5. Грушевский М.С. Ілюстрована історія України. К., 1992.
6. Давня історія України: У 2 кн. Кн.1 : Навч. посібник для вузів / П.П. Толочко, Д.Н. Козак, С.Д. Крижицький та ін. . К., 1994.
7. Каппелер А. Мала історія України. Мюнхен, 2007.
8. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до XXI ст..: навчальний посібник. Х., 2002.
9. Король В. Ю. Історія України.Документи. Матеріали.- К., 2002
10. Лановик Б.Д. Історія України: Навч.пос. К.:, 2000.
11. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. 2-ге видання. Харків, 2018.
12. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2 т. К.,. 1992 р.
13. Світлична В.В. Історія України: Навч. посіб. К., 2008.
14. Українська культура: історія та сучасність: навч. посібник для ун-тів і пед. ін-тів / С.О. Черепанова, В.Г. Скотний, І.В. Бичко [та ін.]. Л., 1994.
15. Українське століття (1921-2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси. К., 2021
16. Чорненький Я.Я. Українська та зарубіжна культура : Теорія. Практика. Самостійна робота: Навчальний посібник. Львів, 2002.
17. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. К., 2006.